1-й ЭКЗ
00 AUG 2010
493

ԼԷՄ

ՀԱՆԴԷՍ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Գ

ՅՈՒՆՈՒԱՐ — ՓԵՏՐՈՒԱՐ

ՓԱՐԻԶ
1934

03.05.2013

00 AUG 2010

1-Ի ԷԿՋ

„VEM"
REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE
DIRECTEUR: S. VRATZIAN.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ռ. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ.— Նոր Նախիջեւանի Անցեալն ու Ներկան . . 1
Ս. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.— Խրիմեան Գրագէտը 17
Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆ.— Սայեաթ Նովա 38
Ս. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.— Վ. Թէքէեան 50
Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.— Հայկական Բարեճորոգումները 62
Ա. ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ.— Օպոզիցիան Հանրապ. Հայաստանում . 76
Ժուրատի Ցուշատեղը 98
ՆՑԵԱԼՔ.— Արամ, Հմ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ 109
ԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ.— Վարչութիւն Տաճկահայոց Ազատութեան:— Մի դիմում Հայ Հարուստներին 115
ՆԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՑԹ.— «Վարպետ Միհաս», Զ. ՄԻՐԶԱՑԵԱՆ:—Թէ ինչո՞ւ Միացաւիք Իթթիհատի հետ, ԱԶԵԱՆ:— Երուսաղէմի Տպարանը 119
ՔԻՒՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ.— Մեր Պարբերականները:— Վրաց Մամուլից 126
Ս. ԲԱՒՕՍԱԿԱՆ.— Յ. Յակոբեանի « Աղբիւրներ Հայաստանի եւ Անդրկովկասի Պատմութեան », Յ. Զ.: — «Անդրկ. Խորհ. Դաշն. Ընկերվ. Հանր. կառավարութեան 1927թ. Գործունէութիւնը», Ն. ԲԱԴԱԼԵԱՆ:— «Կեանք եւ Արուեստ» Վ. «Մասիս» Ս. 130
ՀԱՅԵԼԻԱՆ.— Վահր. եպ. Մանկունի, «Գէորգ Դ. եւ իր ժամանակը» . . . . . 33—48

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ամերիկա, Բրիտ. կայսրութիւն, Եգիպտոս, Իտալիա՝ տարեկան 65 ֆրանք
Պրանսա եւ այլ երկրներ ,, 50 ֆրանք
Դուման, Բուլգարիա, Յունաստան, Սիւրիա, Պարսկաստան ,, 40 ֆրանք

Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդուածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար —

S. VRATZIAN,
4, Sq. Léon de Bertalot, Courbevoie-Bécon (S).

ԼԵՒ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՅԳԷՍ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Բ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 1. 1934 ՅՈՒՆՒԱՐ–ՓԵՏՐՒԱՐ

ՌՈՒԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ԱՆՑԵԱԼՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՆ

Զկայ աւելի ախուր ու ցաւալի ճակատագիր, քան այն ինչ ներկայացնում են երբեմնի նիւթապէս ու հոգեպէս հարուստ և այժմ մեռած գաղթահայ կենտրոնները: Եթէ վտառուր չէնքերի բեկորներն ու աւերակների մէջ պատելը անչափ թախիծ է առաջ բերում, աւելի դառն մտքեր է յարուցանում, երբ մարդ տեսնում է երբեմնի հոյակապ մշակոյթի փոխարէն՝ նոյն գաղթավայրի այլասերումը, ուծացումն ու քայքայումը: Ո՞ւր է նախկին տնտեսապէս բարգաւաճ ու մշակոյթի բարձր աստիճանին հասած Լեհաստանի հայութիւնը իր վտառուր եկեղեցական չէնքերով, ուսումնարաններով եւ մինչեւ իսկ դպրոցում չինած առաջին հայ թատրոնական բեմով (1668թ.): Ո՛ւր է Ռումանիայի, Հունգարիայի, Նոր–Ջուղայի, Մադրասի, Կալկաթայի հայ գաղութի առնով հարուստ տնտեսական ու մտաւոր կեանքը՝ տպարաններով, ընկերութիւններով եւ հայ առաջին լրագրով: Ի՞նչ մնաց Ղրիմի վտառուր գաղթահայութիւնից, որ մի քանի դար ծաղկեցրեց ու չէնցրեց թերակղզին եւ ա՛յնքան նշանակութիւն ու բարօրական ոյժ ստացաւ, որ միջին դարերում Եւրոպացիներից կոչուեց Arménia Maritima (Ծովային Հայաստան): Բոլոր այդ վայրերը երբեմն ունէին հայաշատ ու հայախօս քաղաքներ ու գիւղեր, հայ գիւղացիութիւն, հայ արհեստաւոր դաս, ցամաքային ու ծովային վաճառականութիւն, բազմաթիւ խանութներ, չռեմարաններ, հոյակապ եկեղեցիներ, վանքեր, վարժարաններ: Ա՛յս բոլորի փոխարէն այսօր տեսնում ենք երբեմն հպարտ ցեղի օտարացած, անհարազատ

576

500-2001

ու անհայախօս թշուառ բեկորներ, ամայի ու տխուր չէնքեր, օտարի ձեռքը անցած հարուստ կալուածներ:

Համարեա միշտ կրկնուել է պատմական մութենոյն երեւոյթը. հայ գաղութը հասնելով իր զօրութեան բարձր զարգացման շրջանին՝ ընկել է արտաքին ուժերի հարուածի տակ եւ բնազդօրէն մի պահ դիմադրելուց յետոյ, նահանջել կամ խորտակուել է ստացած հարուածի ծանրութիւնից:

Անշուշտ, արտաքին վտանգը տարբեր միջավայրերում եղել է տարբեր. հայ գաղութի յառաջացման գլխաւոր խոչընդոտ հանդիսացել է նախ եւ առաջ օտար բիրտ ոյժը, դրսից եկած հորդանների բռնութիւնը, աւերն ու սիրապետութեան տենչը: Նոյնքան մեծ բացասական դերձօն է եղել եւ շրջապատի օտարազգի աւելի հարուստ մշակոյթը եւ սիրող պետութեան ընդգրկած քաղաքականութիւնը: Ցաճախ հայ գաղութը տարրալուծող օտար ոյժը եղել է անտեսանելի. նա թափանցել է անզգալի կերպով հայ գաղութի հոգեկան կեանքի հեռաւոր չերտերը ու բոյն դնելով այնտեղ՝ կամաց-կամաց, առանց նկատուելու, կատարել է այլասերման եւ օտարացման գործը. իրերի բերմամբ հայ գաղութը ընկնելով օտար միջավայր՝ սկզբում կարողացել է ծաղկեցնել իր հոգեկան ու նիւթական հանճարը, ազգային մշակոյթն ու ցեղային լաւ յատկութիւնները, բայց յետոյ, ժամանակի ընթացքում, անզօր օտար եւ հարուստ մշակոյթի հանդէպ, այլ եւ զրկուած սեփական ազգի մշտական բարոյական ու նիւթական օգնութիւնից՝ կորցրել է իր ուրոյն դէմքն ու առանձնայատկութիւնները:

Անշուշտ, այս երեւոյթը չի պատահել մի քանի տարուայ մէջ: Ազգային փոքր եւ օտար մեծ մշակոյթների միջեւ մղուղ խուլ, անտեսանելի, բայց յամառ ու յարատեւ պայքարը չատ անգամ տեւել է տասնեակ տարիներ: Ցաճախ երկու տարբեր մշակոյթները՝ ազգայինն ու օտարը ապրել ու զարգացել են զուգընթացաբար, առանց արտաքուստ իրար յղթելու: Բայց երբ ազգայինը կտրուել է մայր հողից, չի պաշտպանուել ու սնունդ չի ստացել, իսկ օտար մշակոյթը, ընդհակառակը, յենուած պետականութեան ու տնտեսական ոյժի վրա՝ աւելի ու աւելի զօրացել եւ զարգացել է, անխուսափելիօրէն աւելի թոյլ հայ մշակոյթը տեղի է տուել ուժեղի առջեւ կամ ձուլուել է նրա հետ: Բնութեան մէջ չատ անգամ տեսրերկրեայ մեծ եւ փոքր ջրերը ամբողջ դարեր հոսում են կողք-կողքի առանց խառնուելու, բայց մէկ էլ, բնութեան օրէնքների ազդեցութեան տակ, հոսանքներն միմեանցից բաժանող հողաշերտը պատռուում է եւ աւելի ուժեղ հոսանքը կլանում է միւսին: Նման վիճակի են ենթարկուել եւ

Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերը՝ Պետերբուրգ, Մոսկւա, Աստրախան, Ղզլար, Ղրիմ, իսկ վերջերս նաեւ՝ ազգային հոյակապ մշակոյթով հարուստ Նոր-Նախիջեւանը:

Ռուսահայ մշակոյթի զարգացումը զարմանալի ուղիներով է ընթացել: Դեռ Թիֆլիսը, Երեւանն ու Էջմիածինը հայ հոգեւոր կեանքի կենտրոններ չէին դարձել, որ ռուսահայ մշակոյթը հիմնուեց եւ ամրացաւ լայնածաւալ Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերում: Մինչ Հայաստանը դեռ պատած էր խաւարով ու տգիտութեամբ, այստեղ ծագեց ու զարգացաւ հայ մշակոյթը: Այստեղ է որ հայ մտաւորականութիւնը արծարծեց ազգային նոր գաղափարներ՝ աշխարհաբառի խնդիր, աշխարհիկ կենցաղ, համայնքի իրաւական հարցեր: Այստեղ ծնունդ առին ազգային մեծ դէմքեր, հայ ճեմարաններ, հայրենասէր բարերարներ ու մեկենասներ, աշխարհաբար նոր լեզուի քարոզիչներ, հետագայ սերունդների ազգային և մարդկային բարձր գաղափարների առաջին գիտակից կերտողներ ու զարթնողներ:

Հայրենիքից հեռու հաստատուած այս գաղութների թուում առանձնայատուկ եւ մեծ տեղ է գրաւել Նոր-Նախիջեւանը, որ աւելի քան հարիւր չիսուն տարիներ ամրացել և ապրում է հարաւային Ռուսաստանի Դոն գետի ալ ափին: Նրա պատմութիւնը յայտնի է: Գաղթած Շիրակ գաւառից, Բագրատունիների անկումից յետոյ, հայութեան այս մասը մի քնի դար ապրեց ու ծաղկեցրեց Ղրիմ թերակղզին՝ պահելով իր նախնիքների լեզուն, կրօնն ու ազգային սովորութիւնները: Եւ 1779թ. Յովսէփ արք. Արղութեանի նախաձեռնութեամբ եւ «քրիստոնեայ պետութեան» թագուհու օգնութեամբ, կարելի է ասել բռնի, գաղթեց ու հաստատուեց Հարաւային Ռուսաստանի դաչտերում, Դոնի եզերքին, հիմնելով Նոր-Նախիջեւան քաղաքն ու հինգ գուտ հայաբնակ գիւղեր (Մեծ Սալա, Ջալթըր, Փոքր Սալա, Թոփթի և Սուրբ Կարապետ կամ Նիովիթա)*): Ռուս պետութիւնը, կամենալով սիրաշահել, նուիրեց նրանց 200 հազար հեկտարից աւելի հարուստ հող եւ արօտավայրեր, ինչպէս նաեւ քաղաքացիական լայն արտօնութիւններ (հայ դատարան, հայ քաղաքային վարչութիւն, անկախ պետութիւնից հոգեւոր կառավարութիւն, ազատութիւն դինուորագրութիւնից եւ այլն):

Նոր գաղթավայրում այս ժիր եւ առոյգ բնակչութեան նիւթական ու հոգեւոր մշակոյթի զարգացումը ընթացաւ արագ քայլերով:

---

*) Հետագային այս հինգ գիւղերին աւելացան Սամբէֆ աւանը եւ Սուրբ Խաչ աւանը՝ համանուն վանքի կողքին:

Շինուեցին քարէ տներ՝ մասնաւոր և հանրային պէտքերի համար, մի քանի հատ հոյակապ եկեղեցիներ. ստեղծեց ընտրովի հայ վարչութիւն՝ դատաստանական եւ քաղաքային «հասարակի» (հանրութեան) գործերի համար, հոգեւոր կառավարութիւն, ուսումնարան, վանք ու տպարան, իսկ հետագային՝ նաեւ թատրոն: Հողի մեծ մասը ժողովուրդը յատկացրեց ցորենի ու կաթնատնտեսութեան զարգացման: Քաղաքում ծնունդ առին բազմաթիւ արհեստանոցներ ու խանութներ, որոնց արտադրած տեղային ապրանքները լայն հռչակ ստացան Ռուսաստանի հեռաւոր անկիւններում: Ռուս եւ կողաք վաճառականները այցելում էին Նոր-Նախիջեւան, որպէս արեւելեան ապրանքների կենտրոնատեղի: Լայն համբաւ ստացաւ եւ հայ գիւղացիների արտադրած ցորենը՝ արտածւելով մինչեւ Մարսէյլ, որտեղի վաճառականները յատուկ անուն էին տւել նրան՝ « blé arménien de Tchaltir » (Չալթըրի հայկական ցորեն): Ոչխարի իւղն ու բուրդը արտահանւում էր հայկական նաւերով Սեւ Ծովի ափերը եւ այլ վայրեր, իսկ այնտեղից ներածւում էին զանազան ապրանքներ:

Բնականաբար, տնտեսական բարգաւաճման զուգընթաց մեծ թափով զարգանում էր եւ հոգեւոր կեանքը: Նոր-Նախիջեւանից 6–7 քիլոմեթր հեռաւորութեան վրա, հայ գիւղերի ճանապարհին, մի բարձր բլուրի կատարին, կառուցւել էր Ս. Խաչ վանքը՝ երկդասեան դպրոցով ու տպարանով: Արդէն 1793թ., երբ դեռ ամբողջ Անդրկովկասում չկար հայկական տպարան, Նոր-Նախիջեւանցիք մեծ զոհողութեամբ Ամստերդամից բերել էին ուտել հայերէն տառեր ու մամուլ եւ հիմնել ռուսահայոց, ժամանակակրական կարգով, երկրորդ տպարանը*), ուր տպւեցին ոչ միայն չարականներ ու սաղմոսներ, այլ եւ հայ-թիւրք լեզւի բառարան ու «Տելեմաք»ի գրաբար թարգմանութիւնը: Այդ տպարանում տպւեցին Սերովբէ վարժապետի (հետագայում Սերովբէ Պատկանեան) գրած ու մեծ ժողովրդականութիւն ստացած չարականները:

*) 1783թ. ջուղայեցի Գրիգոր Խալդարեանը հայկական տպարան հիմնեց Պետերբուրգում, ուր լոյս տեսան մի շարք հայերէն գրքեր, ի շարս որոց եւ եղիշէի պատմութիւնը գեղեցիկ տպագրութեամբ: 1788թ. այդ տպարանը փոխադրւեց Նոր-Նախիջեւանի Սուրբ Խաչ վանքը, ուր տպագրւեցին մի շարք արժէքաւոր գործեր: Ս. Խաչից տպարանը տեղափոխւեց Հաշտարխան: Այս երեք վայրերում հրատարակւեցին 20ից աւելի հայերէն գրաբար գրքեր, կրօնա-բարոյական եւ պատմական բովանդակութեամբ: ԽՄԲ.

Այս Սերովբէ վարժապետի ազդեցութիւնը Նոր-Նախիջեւանի մշակութային կեանքի վրա եղաւ մեծ եւ անջնջելի: Սրա նախնիքը 16րդ դարում կարինից գաղթել էին Պոլիս: Ինքը Սերովբէն կրթութիւն էր ստացել Վենետիկում Մխիթարեան հայրերի մօտ: Իր մտաւոր պահանջներին համապատասխան հանդիստ մթնոլորտ չգտնելով՝ անցել էր Էջմիածին ու Թիֆլիս, իսկ այնտեղից՝ Նոր-Նախիջեւան: Հայկաբան, ուսումնասէր ու բանաստեղծ՝ ձանձրացել էր կրօնաւորների երկպառակութիւններից եւ երազում էր նւիրւել բանաստեղծութեան ու ուսուցչութեան եւ տենչում էր իր գրածները տպագրութեան տալ: Սերովբէ վարժապետ Պատկանեանից է սկսւում Նոր-Նախիջեւանի հայ մտաւորականների, հայկաբանների ու հանրային գործիչների երկար շարքը:

Սերովբէի որդին էր Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեանը, նոյնպէս մանկավարժ, հմուտ գրաբառագէտ եւ հարուստ երեւակայութեամբ օժտւած բանաստեղծ, որ թողեց մօտ հինգ հատոր գրաբար բանաստեղծական երկեր, գլխաւորապէս հայ դիւցազնական ու պատմական կեանքից գրւած քերթւածներ: Գաբրիէլի ազդեցութիւնը իր հայրենի քաղաքի մտաւոր կեանքի վրա շատ մեծ էր, բայց աւելի մեծ եղաւ նրա որդու՝ Ռափայէլի (Գամառ-Քաթիպայի) ազդեցութիւնն ու նշանակութիւնը ոչ միայն Նոր-Նախիջեւանի, այլ եւ ամբողջ հայ ազգի մշակութային կեանքի զարգացման հարցում: Մեծ էր նոյնպէս Սերովբէ վարժապետի միւս թոռ՝ Քերովբէ Պատկանեանի դերն ու տեղը հայ մշակոյթի համար: Սա արեւելագէտ եւ հայկաբան էր ու հռչակւեց որպէս դիւանական ու Պետերբուրգի արքունական համալսարանի ուսուցչապետ:

Սերովբէի երրորդ որդին՝ Միքայէլ Պատկանեանը Թիֆլիս էր տեղափոխւել նորակառոյց Ներսիսեան դպրոցի ուսուցչութեան պաշտօնով: Այդ Միքայէլն էր, որ յիսնական թւականներին գրեց Թիֆլիսի իրական կեանքից վերցրած կատակերգութիւններ, Թիֆլի-

*) Աւելորդ չենք համարում այստեղ յիշատակել եւ «Սարգիս Տիգրանեանց Նոր Նախիջեւանցի» բանասէրին, որ 1832թ. հրատարակեց գրաբար մի շատ լուրջ ուսումնասիրութիւն թատրոնի մասին (բեմի ու թատրոնական արւեստի վերլուծումը. մանրամասն տեղեկութիւն հին յունաց, անգլիական, սպանական, ֆրանսական ու գերմանական թատերագիրների հեղինակութիւնների մասին). եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ այդ գիրքը տպւած է 1832 թւին, կարելի է ասել, որ իր լուրջ բովանդակութեամբ ու վերլուծման եղանակով իր տեսակի գլուխ գործոց է հայ գրականութեան մէջ:

սի բարբառով, որ կատարեալ նորութիւն էր հայ գրականութեան համար: Նրա օգնութեամբ դպրոցի բեմի վրա աշակերտները տալիս էին հայերէն թատրոնական ներկայացումներ:

Սերովբէից յետոյ, որ տեղափոխուեց Աստրախան ու այնտեղի հոգեւոր դպրոցն էր ղեկավարում, Նոր-Նախիջեւանի մշակութային կեանքին մղում տուողը եղան Յարութիւն վարդապետ Ալամտարեանը (քանաստեղծ եւ հայրենասէր) եւ Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեանը: Վերջինս բացել էր մասնաւոր դպրոց եւ յատկապէս զբաղւում էր հայերէնի (գրաբար) դասաւանդութեամբ: Նրա վարժարանից դուրս եկան Ռափայէլ Պատկանեան, Միքայէլ Նալբանդեանց, Ղազէզեան, Ան. Սուլթան-Շահ եւ ուրիշներ:

Նոր-Նախիջեւանի մտաւոր կեանքի հուշակը այնքան մեծ էր, որ քառասնական թուականներին Թիֆլիսից գիմում են այնտեղ եւ խնդրում Գաբրիէլ ք. Պատկանեանին՝ «Թողնել վոքրիկ Հայաստանը» եւ ստանձնել Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի վերատեսչութեան պաշտօնը: Գաբրիէլը տեղափոխւում է Թիֆլիս, որտեղ բացի տեսչութիւնից հիմնում է նաեւ «Արարատ» ամսագիրը, որի մէջ բացի իր գրաբար բանաստեղծութիւններից զետեղում է իր պատանի որդու՝ Ռափայէլի առաջին աշխարհաբար ոտանաւորները:

Յիսնական թուականներին Նոր-Նախիջեւանի մշակութային կեանքն այնքան մեծ քայլեր էր արել, որ երիտասարդ սերնդի մէջ արդէն ծնունդ էր առել հանրային շահերի պաշտպանութեան զգացմունքը եւ առաջ էին եկել հասարակական ձերտաւորումներ. քաղաքի գիտակից խաւերը բաժանւել էին երկու հոսանքի՝ «խաւարամիտների» (Ալիշեան – Այվազովսքիի դեկավարութեամբ) եւ «յառաջադիմականների»: Այս վերջիններիս ոգեւորողն ու ղեկավարն էր «Հիւսիսափայլ»ի աշխատակից երիտասարդ Միքայէլ Նալբանդեանցը, որ Նոր-Նախիջեւանից փոխադրւել էր Մոսկւա:

Նոր սերնդի ամենամեծ մտահոգութիւնն էր՝ հիմնել Նոր-Նախիջեւանում հայկական միջնակարգ դպրոց պետական իրաւունքներով, Մոսկւայի Լազարեան ճեմարանի օրակով ու նշանակութեամբ: Նոր սերնդի գիտակից անդամները աղօթ կերպով ղգում էին արդէն, որ եթէ հայութիւնը թողնւի իր ճակատագրին՝ տեղական մանր-մունր չահերի մէջ ընկղմած, անկարող կը լինի իր ազգային դէմքը պահպանել եւ մի 20–30 տարիներից յետոյ կոտորանայ ու կը կորչի հայութեան համար: «Հարկաւոր են հայ վարժարաններ»՝ այդ էր նշանաբանը ամենքի բերանին:

Ուծացման եւ օտարացման հանդէպ ամենաուժեղ զէնքն էր — «յառաջդիմականների» համոզմամբ — լաւ դրւած հայ վարժարանը: Մի գործ, որի համար անհրաժեշտ էին մեծ գումարներ, մօտաւորապէս այն չափով, ինչ չափով որ Լազարեանները թողել էին Լազարեան ճեմարանի ապահովութեան ու բարգաւաճման համար: Բայց այդ գումարները Նոր-Նախիջեւանում պակասում էին կամ չէին գտնւում: Եւ ահա Մ. Նալբանդեանցը նախաձեռնում է իր յայտնի ճանապարհորդութիւնը դէպի Հնդկաստան՝ ազատելու համար այն մեծ գումարները, որ վաթսուն տարի առաջ կտակել էին Հնդկաստանցի երկու հայ բարերարներ յօգուտ Նորահաստատ Նոր-Նախիջեւան քաղաքի ու հայ հասարակութեան: Անպատմելի դժւարութիւնների գնով Մ. Նալբանդեանցը յաջողեց ստանալ արդէն կորած համարւած գումարների մեծ մասը, որ հետագային յատկացւեց Ն. Նախիջեւանի միջնակարգ դպրոցին:

Մինչեւ վաթսունական թուականների սկզբները Նոր-Նախիջեւանն արդէն պատրաստ ունէր տասնեակ համալսարանաւարտ հայ երիտասարդներ, որոնցից յատկապէս երկուսը՝ Մ. Նալբանդեանցն ու Ռ. Պատկանեանը համազգային համբաւ ստացան: Այս երկու մեծ հայրենասէրների մտքերն ու ղգացմունքները թափանցեցին աւելի ու աւելի լայն խաւեր ու հայկական հեռաւոր վայրեր: Վաթսունական թուականներից հայ գիրքը, հայ վարժատունը, հայ լրագիրն ու, մանաւանդ, հայ հայրենիքը՝ հայ դաղթավայրերի մշակութային ու-րոյն գործունէութեան ծրագիրն էին կազմում: Նոր-Նախիջեւանից եկած բարոյական ազդեցութիւնները այս հարցում անվիճելի են:

Մ. Նալբանդեանցի ողբերգական մահից յետոյ, երբ լինչ-լինչ պատճառներով դեռ չէր բացւել ծրագրւած միջնակարգ վարժարանը, Ռ. Պատկանեանը ահագին եռանդով նւիրւեց մանկավարժական գործունէութեան. նա Նոր-Նախիջեւանում հիմնեց «տղայոց եւ աղջկանց օրինաւոր վարժատուն», իսկ նրա կինը՝ «առաջին հայ մանկապարտէզը»: Ռուսահայութեան համար նոր էր մանկապարտէզի գաղափարը. Պատկանեան ամուսինները դեռ վաթսունական թուականներին հասկացել էին, որ «երեխային ամենափոքր հասակից անհրաժեշտ է սովորեցնել հայերէն երգեր, հայ հեքեաթներ, ազգային խաղեր ու աւանդութիւններ»:

Որքան էլ առողջ հողի վրա հիմնւած լինէր Նոր-Նախիջեւանի մշակոյթը, բայց եւ այնպէս՝ չրջապատւած ռուս օրէց օր հարստացող մշակոյթով, ապա եւ Ռուսաստանի յառաջընթաց տնտեսական

ու քաղաքական կեանքով՝ կղզիացած այս փոքրիկ գաղութը ամէն քայլափոխին ենթարկուում էր օտար մշակոյթի «հրապոյրին»: Պէտք էր մեծ ճիգ թափել եւ «հայը հայ պահելու» յարատեւ քաղաքականութիւն գործածել տիրող պետական օրէնքների վերաբերմամբ՝ զուտ կրթական–մշակութային ասպարիզում: Եւ Ռ. Պատկանեան ձեռք ձեռքի տուած մի տասնեակ մտաւորականների հետ վճռում են գործել հայ մշակութային կեանքի տարբեր ճիւղերում, երազում են «Նոր Նախիջեւանը հայութեան մէջ պահել գոնէ յիսուն–վաթսուն տարի եւս, մինչեւ որ հասնեն, ո՛վ գիտէ, աւելի բարեպատեհ պայմաններ հայ ազգի համար»:

Արդարեւ, բանաստեղծի կողքին հանրային ասպարէզ են իջնում մի չարք երիտասարդ նախիջեւանցիներ, որոնք արդէն որոշ անուն ունէին՝— բժ. Ան. Սուլթան–Շահ (աշխատակից «Հիւսիսափայլի» եւ հեղինակ երգիծական «Լուսաւորեալք» կատակերգութեան), բժ. Յ. Բերբերեան՝ նոյնպէս աշխատակից «Հիւսիսափայլի» եւ հեղինակ պեռ. 1858 թուականից «Առաջին Հայ Աչխարհաբար Այբուբենարանի», Գ. Տէր–Գրիգորեան՝ լրագրագէտ եւ հայ երգերի թարգմանիչ ու տարածող եւրոպական ձայնանշաններով, ինչպէս եւ իտալական օպերաների թարգմանիչ եւ հրատարակող, Գէորգ Աչտարեան՝ հայագէտ եւ մանկավարժ Ա. Ալպէկեան՝ Դորպատի նախկին ուսանող եւ հրատարակիչ հայ երգերի, երիտասարդ քաղաքագլուխ Կ. Հայրապետեան՝ մեկենաս «Հիւսիսափայլի», սիրահար հայ թատրոնի, որ իր սեփական թատրոնական չէնքը նուիրեց հայ բեմին եւ Պոլսից Ցատուլաճեանի դերասանական խումբը բերել տուեց: Այդ խմբի հետ եկաւ եւ երիտասարդ դերասան Պետ. Ադամեանը, որ դեռ կատակերգական դերեր էր խաղում, եւ մի քանի տաս տարի յետոյ պիտի հռչակուէր որպէս բեմական հանճար: Նախիջեւանցի երիտասարդների թուումն էր նոյնպէս եւ Քերովբէ Պատկանեանը, որ յատկապէս ուսումնասիրել էր իր հայրենի բարբառը եւ ներկայացրել արդուենական համալսարանին, որպէս գիտական չարաղրութիւն: Հետագային նա նշանակուեց ուսուցչապետ նոյն համալսարանի արեւելագիտական ճիւղում: Նա էր, որ համոզեց իր հօրեղբօր որդի Ռ. Պատկանեանին գրել Նոր Նախիջեւանի բարբառով ժողովրդին մատչելի պատմութիւններ ու ոտանաւորներ իրական կեանքից: Երիտասարդ դործիչների թուումն էր նոյնպէս եւ Գ. Դոդոխեանը («Մխիթարեանակի» հեղինակը), որ քիչ ժամանակ Նոր–Նախիջեւանում ուսուցչութիւն անելուց յետոյ, ընդմիշտ տեղափոխուեց Ղրիմ մանկավարժական պաշտօնով: Կային եւ

ուրիշ դէմքեր*): Ու սրանց ամենքի մտահոգութիւնն էր՝ հասնող սերնդին «հայկական մթնոլորտ պատրաստել», եւ ամենքի հոգածութեան առարկան էր՝ գտնել միջոցներ, որ կղզիացած գաղութի հայութիւնը չխեղդւի օտար ջրերում:

Հայրենիքից հեռու ամրացած հայութեան այս մտաւորականութեան գործունէութիւնը մերթ թուլանում, մերթ բարձրանում էր մինչեւ փարոս եւ վերածւում էր հասարակական բուռն պայքարի, որ տարուում էր երկու ճակատի վրա. մէկը ներքին՝ «խաւարամիտների» դէմ, միւսը արտաքին՝ օտար կենցաղի, օտար լեզուի ներմուծման դէմ: Ժամանակի ընթացքում յաղթութիւնը առաջինների դէմ եղաւ կատարեալ, բայց «խաւարամիտների» պարտութեամբ՝ գաղութի ներքին երկպառակութիւնը չէր վերջանում: Ինչպէս միշտ՝ ներքին պառակտումները հանրութեան մէջ զարգացնում էին անտարբերութեան ոգին ու բարոյական քայքայում, իսկ վերջինս, իր հերթին, պարարտ հող էր ներկայացնում գաղութահայի օտարացման համար:

Եօթանասնական թուականների ռուս–թիւրքական պատերազմը ուժգնօրէն ցնցեց հայ հանրային միտքը ամէն տեղ, բնականաբար, եւ Նոր–Նախիջեւանում: «Ազատ երգեր»ի հեղինակը, որի խօսքը պատգամ էր հայութեան համար, ապրում է Նոր Նախիջեւանում եւ այդ փաստն ինքնին ազդում էր իր համաքաղաքացիների հայրենասիրական զգացմունքի վրա: Այդ տարիներից սկսած Նոր–Նախիջեւանցին թէեւ իր ազգային ապահովութիւնը փնտրում էր ընդհանուր հայութեան կեանքում, բայց երբեք աչքից չէր թողնում այն համոզումը, թէ իր սեփական մշակոյթով պիտի կարողանար դիմադրել «օտարի խաղաղ բնաջնջման քաղաքականութեան»: Այդ շրջանից՝ մէկը միւսի յետեւից սկսւում են բացուել զանազան անուն տակ («Բարեգործական», «Մարդասիրական», «Հայուհեաց») ընկերութիւններ, որոնց գլխաւոր նպատակն էր ընթերցանութեան, կրթութեան ու հայ լեզուի տարածման ու ամրացման հարցը: Բժ. Տիգրանեանը, որ իր մեծ կարողութիւնը կտակել էր Գէորգեան ճեմարանին, հրատարակում է «Առածք, ասացեալք և սովորութիւնք Ն. Նախիջեւանոյ» գիրքը ու ձրի բաժանում իր համաքաղաքացիներին: Ժամի երէցփոխները իրար հետ մրցելով՝ հրաւիրում են «դրսեցի ուսեալ ու ազգասէր վարդապետներ» — եկեղեցու մէջ կիրակի ու տօն օրերը

*) Նոր Նախիջեւանից կովկաս գաղթած ու այնտեղ գործող՝ Պետրոս Սիմէոնեան («Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագիրը), յայտնի գրող եւ մանկավարժ Փիլիպ. Վարդանեանը:

«ազգային քարոզներ» խօսելու համար (Մամբրէ, Կիւրեղ եւ այլ քարոզիչ վարդապետներ)։ Հիմնուում է «Թատրոնական Արեւսոը Սիրողների Ընկերութիւն»ը, եւ հրաւիրուում է Պետրոս Ադամեանը, որ երեք ամեռ մնալով Նոր Նախիջեւանում՝ ահագին զարկ է տալիս գեղարուեստական կրթութեան եւ հայ լեզուի տարածման գործին։ Նոր–Նախիջեւանի գաղութը չնորհիւ իր արեւմտահայ լեզուին, հեշտութեամբ հասկանում էր Թիֆլիսին եւ սիրում էր նրան, բայց յաճախ չհաւելով կովկասահայութեան հետ՝ հասկանում էր, որ հայրենիքը սկսւում է Արարատի սառոռաններից ու Մշոյ սուլթան Սբ. Կարապետից։

Իր պահած ազգային ու տեղային սովորութիւններից ու աւանդութիւններից Նոր–Նախիջեւանցին սիրում էր առանձնապէս հետեւեալները. կորիճները ձի էին նստում եւ ուխտ գնում Սուրբ Կարապետ՝ անցնելով Թիֆլիս, Երեւան ու Էջմիածին։ Ձանապարհորդութիւնը տեւում էր 2–3 ամիս։ Վերադառնալուց յետոյ պսակւում էին իրենց ընտրած աղջիկների հետ։ Այդ սովորութիւնը առիթ էր տալիս է մօտոյ ծանօթանալու Կովկասի ու Հայաստանի հայութեան եւ մշտական բարոյական կապ հաստատել հայրենիքի հետ։

Մեծ դուրդուրանք էր ցոյց տալիս Նոր–Նախիջեւանցին վարդանանց տօնին ու Վարդան Մամիկոնեանի անձնաւորութեան. հանդէսները ու ներկայացումները վարժարաններում ու թատրոնում Վարդան Մամիկոնեանի կեանքից ամէն տարի խուռն բազմութիւն էին բերում։ Կար եւ մի այլ հին սովորութիւն, որ մեծերի աջակցութեամբ երեխաները էին գործադրում. աշնան ամիսներին վոքը տղայք «սախախուչի», «պիւլպիւլ» եւ այլ երգող թռչնիկներ էին բռնում եւ պահում էին վանդակներում։ Երբ գալիս էր գարունը, Զատկի առաւօտը, դուրս էին հանում վանդակը եւ թռչուններին ազատութիւն տալիս։ Վանդակի դռները բանալիս՝ տղայքը ասում էին. «Դէ՛, գնա՛ ծիծեռնակ, ծնած տեղդ Աչտարակ», իսկ մեծ հայրը կամ մեծ մայրը չէնջում էր. «Ազատեա զմեզ մարդասէրն Աստուած»։

Այս հին սովորութիւնը, մանաւանդ, ամուր պահպանւում էր Մ. Նալբանդեանցի ընկերների ընտանիքում, երեւի կամենալով յիշել մեծ հայրենասէրի բանտարկութիւնը՝ մտաբերելով, որ նա եղել է ազատութեան երգիչը։

Նոր–Նախիջեւանի գաղութի լայն խաւերի ազգային տօներն էին. «վարթեւօրը», «վիճակի օրը», «խաղող օրհնէնքը», «կաղանդը», «Տէր Մեղան», «Լուսաւորիչի օրը» եւ այլն։

Իննանական եւ յաջորդ ինը հարիւր թւականներին Նոր–Նախիջեւանի նոր սերունդն էր ասպարէզ իջել։ Սրա գիտակից անդամներն արդէն տեսնում էին հայութեան ուրիշ եւ հեռաւոր հորիզոններ. ոչ միայն հայրենիքի ազատութեան աղօտ հարցն էր զբաղեցնում նրանց առջեւ, այլ եւ նրա կատարեալ անկախութեան անհրաժեշտութիւնը։ Ամբանում էր նոյնպէս եւ այն միտքը, թէ մօտակայ ապագայում կազատուի ոչ միայն Թիւրքահայաստանը իր քաղաքական լծից, այլ եւ ռուսահայ գաղութները՝ օտարացումից։ Նոր–Նախիջեւան քաղաքը այդ ժամանակները ունէր 30 հազար բնակիչ, որի միայն երկու–երրորդ մասը հայեր էին։ Շնորհիւ այն բանի, որ Հայկական Հարցը դարձել էր օրւայ հրատապ խնդիրը, Նոր–Նախիջեւանի գաղութն եւս իրեն զգում էր աւելի սերտօրէն կապուած հայ ազգի, Հայրենիքի ու հայութեան գաղափարի հետ։ Քաղաքի ղեկավարութիւնը ղեռ հայերի ձեռքին էր. քաղաքային վարչութիւն եւ խորհուրդ, քաղաքագլուխ, բազմաթիւ ընկերութիւններ՝ դրամատուն, հրատարակչական, արուեստագիտական եւ այլն՝ հայերի ձեռքին էին եւ հայերն էին այդ կազմակերպութիւնների նախաձեռնողը, ստեղծողը, կառավարողն ու չէնացնողը։ Այդ շրջանին եւ հետագայ քսան տարիների ընթացքում հայ կեանքի զանազան ճիւղերում գործող բազմաթիւ երիտասարդներ դուրս եկան։ Նշմարելին այն էր, որ սրանք կապուած էին տարբեր քաղաքական հոսանքների հետ, բայց մշակոյթի ասպարէզում գործում էին համերաշխ։

Հաւական է յիշել հետեւեալ անունները՝ հանրային գործիչներ ու զրողներ՝ Գէորգ Զուբար, Մինաս Բերբերեան, Գր. Զալխուչեան, Ա. Զամբինեան, Ալ. Մեսսնիկեան, արուեստագէտներ՝ Կուսիկեան, Աբրահամեան, Գր. Շիլթեան, ակադ. Ա. Թամանեան, բժիշկներ, իրաւաբաններ ու գիտնականներ։ Բայց միայն քաղաքը չէր, որ գիտակից սերունդ էր պատրաստել. քաղաքը չրջապատող հայ գիւղերն եւս սկսել էին տալ ազգային ու հանրային գործիչներ, ինչպէս՝ Գ. եպ. Զեօրէքճեան, Յուս. եպ. Զոհրապեան, Ս. Վրացեան, Համ. Տէրտէրեան, նկարիչ Մարտիրոս Սարեան, Ս. Սրապիոնեան (Լուկաշին), Զուբար եւ ուրիշներ։

Մեր ասածները ամփոփենք մի քանի թւական տեղեկներով Նոր–Նախիջեւանի հայ գաղութի տնտեսական, բարոյական ու մտաւոր կեանքի մասին։ Հարաւային Ռուսաստանի խորհրդայնացման նախօրեակին Նոր–Նախիջեւանի բարեգործական հաստատութիւնները (Մարդասիրական», «Հայուհեաց», «Եկեղեցական» եւ ուրիշ) մեծ գումարներ էին կուտակել, որոնց տոկոսով կրթութիւն էին տանում հարիւրից աւելի ուսանողներ Ռուսաստանի եւ արտասահմանի համալսարաններում։ Նոյն գումարների տոկոսներով պահւում

էին զաղութի մի քանի ուսումնարանները: Տեղացի հարուստ հայերից չատերը, իսկ յաճախ եւ այն հայերը, որոնք տարիներ առաջ հաստատուել էին Ռուսաստանի հեռաւոր վայրերը, կտակում էին իրենց ինչքը Նոր-Նախիջեւանի Բարեգործական Ընկերութեան կամ «Եկեղեցական Հոգաբարձութեան»: Այս վերջինիս պատկանում էր Ռոստովում կառուցած «Հայ Եկեղեցական Հոգաբարձութեան Տուն» ունունով հինգյարկանի հոյակապ չէնքը, որից ստացած եկամուտը յատկացւում էր կրթական գործին: Բարեգործական Ընկերութիւնը, բացի իր անմիջական պարտականութիւններից, ամէն տարի դուռմարներ էր յատկացնում նաեւ հրատարակչական գործին: Հրատարակեց՝ Ռ. Պատկանեանի Գ. հատորը, Մ. Նալբանդեանցի երկու հատորը, գիտական-ժողովրդական, բժշկական եւ առողջապահական դրքոյկներ, օժանդակում էր ուրիշ հրատարակչական ձեռնարկութիւնների: Ծրագրւած էր «Համազգային Ֆոնդ Հայ Գրողների Օգնութեան», որ չիրագործուեց մեծ պատերազմի ու հետագայ արհաւիրքների պատճառով:

Նոր-Նախիջեւանի հայութեան տնտեսական կեանքի վերաբերմամբ վիճակագրական տեղեկները չատ թերի են, բայց եւ այնպէս կարելի է տալ հետեւեալ թւերը. 1) վաճառականութեան եւ արտահանութեան չրջանառութիւն 7 միլիոն ոսկի րուբլի. 2) Անասնապահութեան եւ երկրագործական, քաղաքը եւ հինգ հայ գիւղերն ու ագարակները՝ 5 միլիոն ոսկի րուբլի. 3) Գործարանային արդիւնագործութիւն՝ 3 միլիոն ոսկի րուբլի ու հայերին պատկանած հետեւեալ գործարանները՝ 6 իւղի գործարան, 15 աղիւսի, 2 կաշիի, 2 բամպակի, 2 փայտի, 3 ալիւրի ու հացեղէնի, 1 քիմիական գործարան, 3 գինեգործարան, 2 պանիրի ու կարագի, 1 բուրդի գործարան եւ այլն, որոնց տարեկան չրջանառութիւնը հասնում էր մօտաւս միլիոն ոսկի րուբլու, ու ամբողջը միասին 25 միլիոն ոսկի րուբլի կամ մօտաւորապէս երկու եւ կէս միլիոն անգլիական ոսկիի տնտեսական կեանքի տարեկան չրջանառութիւն:

Իսկ ցոյց տալու համար, թէ ի՛նչ չափով Նոր-Նախիջեւանի զաղութը ընթանում էր հայ մշակոյթի զարգացման ճանապարհով՝ բաւական է այստեղ բերել ցանկը այն զուտ հայկական վարժարանների, որտեղ կրթութիւն էր տանում երկու տեսի հայ աշակերտութիւնը (նախնական եւ միջնակարգ):

1. Թեմական դպրոց (Ցամեայ),
2. Ութդասեան իգական գիմնազիոն (Գոգոյեան),
3. Սահակ – Մեսրոպեան քաղաքային դպրոց,

4. Սանդուխտեան աղջկանց դպրոց,
5. Հռիփսիմեան աղջկանց դպրոց,
6. Համբարձման ծխական դպրոց,
7. Ս. Թորոսի ծխական դպրոց: Այս եօթ դպրոցները ունէին իրենց սեփական քարէ չէնքերը:
8. Մանկապարտէզ — մասնաւոր,
9. Մանկապարտէզ — քաղաքային,
10. Արհեստաւորաց դպրոց:

Այս զուտ հայկական դպրոցներից զատ կային՝ Իգական Գիմնազիոն, Բաբիեանի մասնաւոր գիմնազիոնը, քաղաքային դպրոց, երաժշտական դպրոց, Գեղարւեստից վարժարան եւ այլն: Հայ աշակերտներ կային եւ Ռոստովի պետական եւ մասնաւոր դպրոցներում, ինչպէս Տիկ. Թ. Բերբերեանի գիմնազիոնը, Տիկ. Բ. Տէրտէրեանի դպրոցը եւ այլն:

Դպրոցներից զատ կային մի չարք մշակութային կազմակերպութիւններ ու հաստատութիւններ.—

1. Թատերական Արւեստ Սիրողների Ընկերութիւն,
2. Բնական Գիտութիւնների ջատագով ընկերութիւն,
3. Հայ Երաժշտութիւնը Սիրողների Ընկերութիւն,
4. Քաղաքային Թատրոն եւ այլն:

Այլ եւ քաղաքային մատենադարան, որտեղ հաւաքւած կային մօտ երեսուն հազար հայերէն ու ռուսերէն գրքեր: Նոր հիմնւած «Մ.Ք. Նալբանդեանցի Թանգարան» (տեղափոխւած 1922ին Երեւան):

Հայ աշակերտութեան թիւը անցնում էր 2000ից, առանց հաշւելու մայրաքաղաքների համալսարանների եւ բարձրագոյն ուսումնարանների նորնախիջեւանցի ուսանողութիւնը:

Այսքանը միայն քաղաքում: Գիւղերից՝ Մեծ Սալայում կար արական վեցդասեան եւ իգական չորսդասեան դպրոց, այլև իգական պրոգիմնազիա ու տղայոց արհեստաւորաց վարժարան: Կար երկրագործական համագործակցական ընկերութիւն, դրամատուն, սպառողական կօօպերատիւ եւ այլն: Ջալթըրում՝ երկու դպրոց, Թուխթումում՝ երկու դպրոց, Փոքր-Սալայում, Նիավլիթայում, Սուրբ-Խաչ եւ Սամբէք աւաններում՝ մէկական դպրոց: Կային նաեւ սպառողական եւ վարկային ընկերութիւններ: Գիւղերը բաւական մեծ թիւով աշակերտներ էին տալիս Նոր-Նախիջեւանի պետական դպրոցներին,

ինչպէս նաեւ Ռոստովի եւ ուրիշ քաղաքների միջնակարգ եւ բարձրագոյն վարժարաններին:

Վրա հասաւ մեծ պատերազմի չրջանը, ապա՝ ռուսական յեղափոխութիւնը (1917), երբ ընկաւ միապետական կարգը եւ հաստատուեց «ժամանակաւոր կառավարութիւն»ը: Այդ օրից, մինչեւ խորհրդային իշխանութեան հաստատուելը վերացուեցին քաղաքային եւ ազգային բոլոր կաշկանդումները եւ Նոր–Նախիջեւանն էլ՝ չրջակայ հայաբնակ գիւղերով ստացաւ կատարեալ ազտտութիւն բոլոր ազգային–մշակութային հարցերում: Օգտուելով նոր պայմաններից՝ գաղութի բնակչութիւնը եւ սրա հետ բոլոր հայ կուսակցութիւնները մշակութային կեանքի հետ կապուած բոլոր հարցերի հոգատարութիւնն ու ղեկավարութիւնը կենտրոնացրին մի հեղինակաւոր մարմնի ձեռքում: Գաղութի բնակչութիւնը ընդհանուր, երկսեռ, գաղտնի քւէարկութեամբ ընտրեց «Նոր–Նախիջեւանի Համայնական Խորհուրդ»՝ բաղկացած 60 անդամից, որից երեքը կին: Ուժերը այդ Խորհրդում բաժանուում էին այսպէս. 26 դաշնակցական, 24 ազատամիտ–սահմանադրական, 7 սոցիալիստ–ժողովրդական եւ 3 անկուսակցական): Ըստ ծրագրի «Համայնական Խորհուրդը» չուտով դարձաւ ոչ միայն տեղական հայ գաղութի, այլ եւ ամբողջ Հարաւային Ռուսաստանի ցրուած հայ գաղթավայրերի մշակութային հարցերի կենտրոնացնողն ու արտայայտիչը, իսկ տեղական եւ կենտրոնական ռուս կառավարութեան առաջ այդ վայրերում ցրուած հայերի նիւթական ու հոգեւոր չահերի պաշտպանը:*

Նոր–Նախիջեւանի Համայնական Խորհուրդը ստեղծեց իր «Համ. վարչութիւնը» եւ ունէր իր պաշտօնական «Հայ Համայնք» չաբաթաթերթը (գրական–քաղաքական եւ հանրային): «Համայնական Խորհրդի» բարոյական նչանակութիւնը այնքան մեծ էր, որ հանդիսաւոր բացման օրը անձամբ եկել էին չնորհաւորելու օտար հիւպատոսները եւ ռուս նահանգական իշխանութեան ներկայացուցիչը, որոնք իրենց ողջոյնի խօսքի մէջ ուրախութիւն ու գոհունակութիւն յայտնեցին, թէ «եթէ մեկուսացած հայ գաղութը, հակառակ նախկինին կառավարութեան կաշկանդումներին, կարողացել է հարիւր յիսուն տարիներ ապրել ազգային կեանքով, իր ազգային դէմքը եւ մշակոյթը պահպանել ու զարգացնել, այսուհետեւ, Ռուսաստանի քաղաքական ազատ մթնոլորտում, աւելի եւս պիտի կարողանայ

*) Համայնական Խորհրդի նախագահն էր սոյն յօդուածի հեղինակը՝ պ. Ռ. Բերբերեանը: ԽՄԲ.

ծաղկեցնել ու հարստացնել իր ազգային ու ցեղային բոլոր չաւ յատկութիւնները. անցեալը երաչխիք է ապագայի համար...»:

Դժբախտաբար, այս թափն ու վերելքը երկար չտեւեց: Խորհրդային իշխանութեան հաստատումով՝ ամէն ինչ խորտակուեց: Ու այսօր Նոր–Նախիջեւանի հայութիւնից եւ իր հոյակապ նիւթական եւ հոգեւոր մշակոյթից մնացել է միայն այն ինչ որ կարող էր մնալ ովկիանոսի կատաղի փոթորկից յետոյ. հայ ազգային, հանրային ու քաղաքական բոլոր կազմակերպութիւնները լուծուեցին: Աչքի ընկնող հանրային գործիչները ձերբակալուեցին, կամ զնդակահարուեցին: Հայ դպրոցները փակուեցին, իսկ ինչ որ մնաց՝ յատկացուեց բոլշեւիկեան քարոզչութեան: «Հայ Համայնական Խորհուրդը» լուծուեց, իբրեւ «ազգային–բուրժուական վնասակար հաստատութիւն»: Բարեգործական հաստատութիւնների դրամներն ու գոյքերը գրաւուեցին: Գրաւուեց քաղաքի հողն ու դրամագլուխը: Ազգային–եկեղեցական հաստատութիւնները փակուեցին: Հայ հանրային եւ ազգային, ինչպէս եւ մասնաւոր հարստութիւնները «պետականացուեցին»: Մի խօսքով՝ քաղաքի հայ բնակչութիւնը, թէ իբրեւ համայնք եւ թէ որպէս մարդ, զարձաւ իրաւազուրկ, սեփականազուրկ, ընկաւ յետին թչուառութեան մէջ, փոչիացաւ ու փչացաւ:

Նոյն դառն ճակատագրին մատնուեց եւ գիւղերի ազգաբնակութիւնը, որի խոչոր մասը, իր հարստութեան հետեւանքով, յայտարարուեց օրէնքից դուրս, իբրեւ կուլակ: Սրանց անձնական, ինչպէս եւ հասարակական հարուստ հողերն ու արօտավայրերը, ոչխարի հարուստ հօտերը, եղջիւրաւոր անասուններն, ձիերը, երկրագործական մեքենաներն ու գործիքները գրաւուեցին, սովխոզի ու կոլխոզի վերածուեցին ու փչացան: Շատ գիւղացիներ, իբրեւ կուլակ, քշուեցին Սիբիր, կամ հիւսիսային նահանգները: Գիւղացիութիւնը խորտակուեց տնտեսապէս ու մշակոյթով:

Ու այսօր, 13 տարիներից յետոյ, երբեմնի հոյակապ ու հռչակաւոր «Նոր–Նախիջեւան» անունն իսկ վերացած է եւ քաղաքը միացած է Ռոստովին՝ տանալով Պրոլետարական Ռայոն անունը: Նախկին ազգային սերնդի մեծ մասը մեռած է կամ տարագրուած օտար վայրեր. նոր սերունդը ամբողջովին ուծացած ու այլասերած է: Եւ եթէ հայութիւնը դեռ պահւել է, այն էլ, մեծ մասամբ, քաղաքի հասակաւորների ու ծերերի չրջանում կամ գիւղերում: Նոր սերունդի համար հայ խօսքը, հայ երգը, հայ ազգային աւանդութիւնները ու դէմքերը օտար են եւ կորած:

Ի՞նչ մնաց՝ երէկւայ չէն ու վարթամ հայ գաղութից: Նոր–Նախիջեւանից վեց–եօթ քիլոմէթր հեռու, բարձր բլուրի վրա կան–

գուն է դեռ նակիսին Սբ. Խաչ վանքը: Ամայի է, բայց նրա բակում կան չիրմներ, որ այնքա՜ն մօտ են հայութեան սրտին: Երկու յուշարձանները նայում են դէպի հարաւ՝ դէպի հայրենի քաղաքը: Մէկ յուշարձանի վրա փորագրուած են «Ազատն Աստուած այն օրից»ի խօսքերը: «Մեր Հայրենիք»ի հեղինակն է թաղուած այդ չիրմի տակ: Նրա կողքին հանգչում է Հայոց Ազգային Բանաստեղծը՝ Րափայէլ Պատկանեանը: Գեղեցիկ պղնձէ ու մարմարեայ արձանի վրայից նայում են երկու խորաթափանց, բայց վշտալի աչքեր ու ասես անձայն կրկնում են արձանի վրա փորագրուած տողերը՝

Ի՞նչս մընաց այն օրից,
Ո՞ր ջըրամօտ գեղեցս,
Ո՞րը իմ շէն fաղաfից,
Ո՞ր բերկրալի տեղերս...
. . . . . .
Շատերն ինձ են ատելի,
Շատերին՝ ես օտար եմ...

Ու այսպէս, հարիւր յիսուն տարեայ չքեղ կեանքից յետոյ, մեր աչքի առաջ մեռնում է Նոր-Նախիջեւանի երբեմնի չէն, հոյակապ, իր մշակոյթով հարուստ հայ գաղուեթը...

Փարիզ

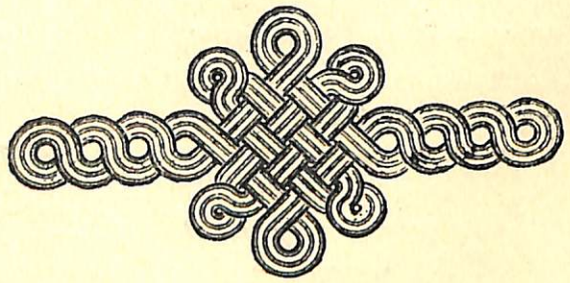

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԽՐԻՄԵԱՆ ԳՐԱԳԷՏԸ

Դժուար է հեղինակի մը անձը իր գործէն զատել, ու գրագէտ մը զատած ատեն զանց ընել մարդը: Գործը բացատրել առանց քրքրելու մարդուն կեանքն ու հոգին, առանց զննելու զայն ստեղծող չրջապատը ու անոր կապը այդ չրջապատին հետ, կը նշանակէ թերի դատաստան ընել: Որքան ալ մեծ ըլլայ արուեստագէտին դերը իր ժամանակին վրա եւ որքան ալ անոր ստեղծագործութիւնը պոռթկումն ըլլայ իր սեփական հոգիին, անշուշտ որ հեղինակ մը իր միջավայրով միայն կը բացատրուի, ու անոր գործը ըմբռնելու համար՝ պէտք է անոր կեանքն ալ զննել:

Բայց ես պիտի գոհանամ խօսիլ Խրիմեան գրագէտին վրա միայն: Անոր ապրած դարը, բարեբախտաբար, չատ մօտ է մեզի՝ իր երկունքով ու յուզումներով. ծանօթ են դարձեալ ամենուս դէպքերն ու դէմքերը, որոնց հետ քալեց Խրիմեանի կեանքը ու մանաւանդ ոչ մէկուն համար այլեւս գաղտնիք ունի կեանքը, որ տասնըվեցերորդ դարու այս մեծ Հայուհը եղաւ: «Հայոց Հայրիկ»ը մեզ ամենուս ծանօթ է: Կը կարծեմ, հետեւաբար, որ կարելի պիտի ըլլայ իր գրական կեանքին հետեւիլ:

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐՈՒՆ ՎՐԱ

Խրիմեան գրագէտը հաչտ կը քալէ Խրիմեան մարդուն ու Խրիմեան գործիչին հետ: Անդուսպ սէր մը իր տառապող ժողովուրդին վրա, հաւատքը անոր վաղուան երջանկութեանը համար եւ ուխտը դէպի այդ երջանկութիւնը քալելու՝ ահա Խրիմեանը: Այդ է իր հոգիին զիծը՝ իր կեանքին ու իր գրականութեանը մէջ:

Խրիմեան հայ հորիզոնին վրա երեւցաւ հայ ժողովուրդին պատմելու համար զաւառին ցաւը, քարոզելու քաղցրութիւնը Հայաստանի երկինքին ու նոր սերունդը բռնկցնելու համար ազատութեան կրակով: Այդ եղաւ հոգեւորական, առաջնորդ, պատրիարք, պատւիրակ եւ կաթողիկոս Խրիմեանի մտահոգութիւնը, այդ եղաւ խօսքի մար-

576
500 - 2001

դուն՝ քարոզիչ ու զրուցող Մրմեանի դերը, ու ա՛յդ եղաւ մանաւանդ նախանձախնդրութիւնը գրագէտ Մրմեանին:

Հայ հողին սէրն ու հայ ժողովուրդին ցաւը անուշ թելի մը պէս կանցնին իր բովանդակ կեանքի ու գործին, իր զրոյցներուն ու գրական երկերուն մէջէն: Մարդ ու գրագէտ, իր մէջ, կը ձգտին հայաստանցի գեղջուկը ազատութեան ու երջանկութեան տանելու: Տեսակ մը առաքեալ՝ կոչուած Հայուն ու օտարին խղճմտանքը կանչելու Հայաստանի ցաւերուն, ու անոնցմէ խլելու հայ գեղջուկին բարօրութիւնը:

«Ուղերձ առ Հ. Արսէն Բագրատունի»·— Մրմեանի գրական կեանքը 1849ին կըսկսի: Քահանայութիւն տարու է արդէն, եւ ուսուցիչ Պոլսոյ մէկ թաղը: Գրականութեան որդը յանկարծ կաթննայ իր մէջ: Բազմավէպի մէջ ուղերձ մը կը ձօնէ հայր Արսէն Բագրատունիին: Գրաբար ոտանաւոր մըն է, գրուած հայկական չափով: Պատկառելի մխիթարեանը երկու տարի առաջ, 1847ին, լոյս ընծայեր էր թարգմանութիւնը Վիրգիլիոսի «Մշակականիք»ին, յառաջաբան – ուսումնասիրութեամբ մը, ուր առաջին անգամ ըլլալով, կը պարզէր Հայկական Զափը, տաղաչափութիւն՝ որով գրուած էին հայ հին չարականները եւ որուն դեռ չէր կրցած անդրադառնալ մէկը: Բագրատունի հայկական չափով ալ թարգմանած էր «Մշակականիք»ը, հայ մատենագրութեամբ հետաքրքրուողները դնելով անակնկալի մը առջեւ: Դաւառացի վարժապետը, Մրմեան, առաջին հրապարակողներէն մէկը կըլլայ ու կիւրացնէ հայկական չափը, զայն գործածելու համար յետոյ ալ, իր գրչդ «Հրաւիրակ»ներուն մէջ:

Արդարեւ իր «Հրաւիրակ Արարատեան»ին մէջ ոչ միայն հայկական չափն է որ կիւրակած է, այլ նաեւ այդ տաղաչափութիւնը ներբողած անոր յառաջաբանին մէջ, ուր կըսէ·

«Որ հանդիպեալ իցեն Վիրգիլեայ Մշակականաց թարգմանութեանն՝ բարւոք և լիովին հմտացեալ իսկ են ի յառաջաբանի նորա այսմ հնագունի տաղաչափութեան նախնեացն· յորում հանճարեղ թարգմանիչն զօրաւոր եւ արդարացի բանիւք ընդ երկար ցուցանէ զհնոյն վայելչութեան չնորհ ընդ նորոյն համեմատեալ: Ոչ միայն բանիւք, այլ եւ արդեամբք իսկ յիւրում ճշգրիտ եւ ճարտարահիւս թարգմանութեան· առ որս չկարէ ոք յիմաստախոհ եւ յուղղադատ քննողաց երկբայիլ եւ կամ դիմադրութիւն ինչ նոցին ընդդէմ բերել»:

Եւ որպէսզի իր ընթերցողները եւս տեղեակ ըլլան հայկական չափին՝ զոր ինք ալ կիւրակած է, մխիթարեան յառաջաբանին մէջ կը բացատրէ այդ տաղաչափութիւնը, քաղելով Բագրատունիի ուսումնասիրութենէն, որպէսզի «փութացեալ բանասէրն որ չեւ տիպեալ իցէ

աղբեր ականն՝ դիպեսցի այսմ վտակիս եւ ըղձակերտ լեալ յօժարեսցի յաղբիւրն դիմել որ յորդագոյն է եւ յստակ»:

«Մշակականիք»ն է ուրեմն իր ալ ակունքը՝ երբ տաղաչափել կը սկսի: Ու արդէն հայր Արսէն Բագրատունին է որ տեսակ մը գրգիռ եղած է իրեն նետուելու գրական ասպարէզը: Իր նախակարապետը, ինչպէս ինքն իսկ կը խոստովանի այդ միեւնոյն յառաջաբանին մէջ, ուր թուելով գրգիռները որոնցմէ մղուած իր քերթողական անդրանիկ երկը գրած է, կըսէ թէ երեք էին անոնք՝ սէր հայրենեաց, յորդոր մեկենասին եւ «օրինակ Մեծահանճար Քերթողին Բագրատունի»:

Ձիշդ ինք այս պարագան՝ ցուցնելու համար որ կեղծ–դասական չունէը որով թաթաւած են իր առաջին քերթուածները Բագրատունիէն վերանցուած է, չունէ՝ զոր զարճեալ պիտի թօթափէր քանի մը տարի յետոյ, երբ Հայաստանի գեղջուկը վերստին արթննար մէջը:

« ՀՐԱԻԻՐԱԿ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ »·— «Հրաւիրակ Արարատեան»ը, 1850ին լոյս տեսած Պոլիս, իր անդրանիկ երկն է: Հայկական տաղաչափութեամբ գրաբար քերթուած մը, ուր Մրմեան Հայաստանի պովքը կընէ ու անոր կը կանչէ հայ ժողովուրդը: Առաջին ճիչն է աս հայ հողին ընդհերքէն՝ հեռացողներուն, ուծացողներուն, պանդխտներուն խղճմտանքին նետուած, անոնց հոգիին մէջ վերստին արթնցնելու համար հայրենի ձայնը, եւ անոնց դուրգուրանքը կանչելու զէպի հայ հողը, զէպի նիւթական կտաւը զոր գարերը բերած են մեզի: Անմատչելի էր Մրմեանի այս գործը զանգուածներուն համար, որովհետեւ գրաբար էր գրուած, ու այնպիսի չրջանի մը՝ երբ արդէն հին հայերէնը իր ուժը կորուսած վաղուց, աչխարհաբառն էր որ ծնունդ կառնէր հայ ամբիկին բարբառէն ու կը հարկադրէր հայ գրագէտին: Մրմեանի նետածը, սակայն, առաջին սերմն էր: Ան ուղղուած էր մտքի մարզուն: Ան կոչուած էր հայրենիք հրաւիրելու քաղքենի մտաւորականութիւնը:

Զորս ընդարձակ նուագներէ կազմուած է այս Հրաւիրակը: Առանցքէ առաջինով Մրմեան հայ մանուկները կը հրաւիրէ գրախտ, հոնկէ կառաջնորդէ զէպի Արարատ, զէպի եզերքը Երասխին, ցոյց կուտայ գաչտերն ու արտօրէնները, այգիներն ու ծաղկաստանները, կը հանէ Արարատի բարձունքը, ստորոտը կը տանի յետոյ Մասիսին, հուսկ ուրեմն Ակոռի գիւղը, զոր երբեմն Նոյն չէնցուց և զոր յետոյ երկրաչարժը կործանեց: Արարատեան գաչտը երբ ցոյց կուտայ մանուկներուն՝ Մրմեան կոգեկոչէ երբեմնի չէն օրերը, ու ամայութիւնը որ հիմա կայ հոն·

Յայդ անցեալս բեղմնաբեր մինչ պրկանէր մըշակն ըզանդըմն
Յուսալից էր ընդ միոյն զհարիւրաւորըն ժողովել·
Հասկաթուռ ընդ ցորենոյն փուշք մոլախոտք են արդ բուսեալ,
Յայս երկիր պարարտահող ոչ եզնամոլք ձըգին զարօր·
Ոչ ի հերկ սերմանանան զրուրըն լընու յուսով ի ցան,
Ոչ հնձողն ըզգերանդին առեալ ուրախ գայ յանդաստան,
Եւ ոչ սայլքըն որայինք բարձեալ զընան ճըռընչելով·
Դաշտախիլ եղեն ի սպառ եւ որթք այգեացըն գինէբեր»:

Երկրորդ նուագին մէջ Խրիմեան մանուկները կառաջնորդէ Վաղարշապատ փառապանծ հին քաղաքը պատմելով թէ ինչո՛ւ անշքացաւ ան, յետոյ կը հրաւիրէ Անի՝ ոգեկոչելով անոր հին փառքը եւ ողբալով աւերակները որ հիմա կան, բայց եւ երգելով փառաւոր վաղը որ պիտի գայ հոն օր մը: Մարգարէն է որ յանկարծ կը զարթնու Խրիմեանի մէջ, Մեծ Տեսանողը որ կերգէ·

Զի ահա եկեալ եհաս դար ոսկեղէն բարենըշանի·
Յետ այդքան երկար ձմերանդ նա քեզ բերէ նորեկ գարուն·
Որ այժմիկ հողաբըլուր թանձըր ձիւնովք թաղեալ հեծին՝
Հնչեսցի հարաւն ի քեզ եւ հալեսցին ձիւնքըդ դիզեալ·
Եւ ի հողոյդ քաջաբոյս ծըլին ծաղկունք նորափըթիթ,
Բուրեսցին անոյշ հոտով եւ զմայլիցիս դու ի նոսին
Առաւօտ նոր արեւով ծագեսցի քեզ լուսանորոգ·
Շինեսցին քո աւերակք եւ կանգնեսցին վայելչապանծ,
Ընդարձակ ըստ առաջնոյն յօրինեսցին եւ հրապարակքդ·
Մահարձանքըդ կիսաթաղ յոտըս կացցեն հսկայաբերձ·
Այդ փըլեակ եկեղեցիքդ կանգնին դարձեալ վայելչագոյն·
Հասկաթուռ ցորենով խարտիշասցին ողջ արտորայքդ·
Լըսեցին եւ նոր ի քեզ ձայն զուսանաց եւ երգեցին·

Երկրորդ նուագին մէջ մանուկները կը պտտցնէ Էջմիածին և Արտաշատ, Օշական ու Աւարայր, հոն ուր Վարդան ինկաւ իրեններուն հետ·

Զի դաշտն պըրդ Աւարայրի պայծառացեալ ի ծաղկալից,
Ոչ յամպոց անձրեւաբեր՝ այլ ի ցօղոյ արեան քաջացն·

որոնք՝

Առ հաւատոյն ճշմարիտ եւ հայրենի կրօնին ազատ
Կամակոր նահատակեալ կատարեցան սիրով Փըրկչին:

Եւ, վերջապէս, չորրորդ նուագին մէջ՝ Խրիմեան հայ մանուկները Վասպուրական կը տանի, ցոյց տալու համար Այգեստանն ու Վարագը, Արտամետն ու Ոստանը, Կտուցն ու Լիմը, Աղթամարն ու Նարեկը: Խրիմեան այս գլուխին մէջ խառնած է բացառիկ յուզում ու կարօտ, ու երբ հայ մանուկները ճամբու կը դնէ՝ կը զգաս որ աչքերուն մէջ լճացած է արցունքը·

Յուշ լիցի ձեզ Այրարատ եւ Մայրըն ձեր ամենածին·
Աւազանըն Եփրատայ ծնողին պըգանդ յորդիս լուսոյ·
Խոր Վիրապ եւ սիրեցեալ տուն Գրիգորին լեառն Սեպուհ·
Յուշ լիցի ձեզ եւ Մասիս, պլեւըր ծերն եւ Արագած·
Տենչալի տուն Թորգոմայ, յորմէ ելեալ տարագրեցայք·
Ճոխաբոյս հովիտք եւ ձորք հովային մարմանդավայրքն·
Քաղցրահոս աղբերակունքն, այն խոխոջիւն յորդոր առուաց·
Այն սիրուն բազմաբուրեան ծաղկունք, որոնց առիք ըզհոտ·
Դիւր լայն պարարտ դաշտորայքն եւ այն կանաչ
մարգագետինքն·

Բերրի եւ յորդ արտորայքն, որ ըսպասեն արօրատըրաց·
Յո՛ւշ նաեւ աւերակաց տեսիլ եւ կերպն աշխարհի·
Այն հիմանց խախտեալ քարինք եւ այն ճըլխարք մանրակոտոր·
Մարմարեայ սիւնք մամռապատ և թաւալեալ այն մահարձանք
Այն փըլեալ եկեղեցիք եւ տաճարաց մնացեալ կամարքն·
Այն ամայի վանորայքն եւ մոռացեալ ուխտատեղիքն:
... Ասացէք եւ դուք նըմա մնասջիր ողջամբ, ո՛վ Հայաստան:

Խրիմեանի այս երկին մէջ կը տիրէ կեղծ դասական շունչը որ Բագվենետիկէն սպրդեցաւ մեր գրականութեան մէջ: Բայց եթէ Բագրատունի կրցաւ բացառիկ թռիչք մը դնել իր «Հայկ Դիւցազն»ին մէջ ու հոն թափել լեզուի եւ ոճի ամբողջ գանձ մը, իրեն հետեւողները ընչասպառ ինկան իրենց թռիչքին մէջ: Այսուհանդերձ Խրիմեան ալ ունի սլացքի պահեր ու գիւտեր ոճի ու մտածման, աղքատ տողերու հետ խառն:

«ՀՐԱՒԻՐԱԿ ԵՐԿՐԻՆ ԱՒԵՏԵԱՑ» — «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց», *1851ին տպւած Պոլիս, իր երկրորդ գրական երկը կըլլայ: Հայկական չափով քերթւած մըն է աս ալ, ուր Խրիմեան կը փառաբանէ Պաղեստինը, Աւետեաց Երկիրը, ու մարդոց հոգիները կը հրաւիրէ անոր բարձրագոյն գեղեցկութիւններուն: Ու արդարեւ, Խրիմեանի երկրորդ մտահոգութիւնն է հայ մարդուն մէջ արծարծել Նազովրեցի վարդապետին կտակած խօսքը, հոն թափել Աւետարանը*

իր բարութեանը, քաղցրութեանը ու իմաստութեանը մէջ: Ան կը ձգտի Քրիստոսի քարոզած խօսքը ուսուցանել հայ մարդուն, անոր մէջ վառել Աւետարանի ոգին՝ փոխանակ բառերուն, ու եկեղեցիին մէջ խորհուրդը սիրցնել ձեւին, ծէսին տեղ:

Եօթը ընդարձակ երգերէ կը բաղկանայ այս Հրաւիրակը, ուր յաջորդաբար կը նկարագրուին Աւետումն ու Բեթղեհէմը, Յորդանանն ու Թափորը, Սիոնի Վերնատունն ու Գեթսեմանին, Գողգոթան ու Յարութիւնը, եւ ուր Խրիմեան ջանացած է Աւետարանի ճշմարիտ շունչը ոգեկոչել՝ անձնատուր եղած ուսուցիկ հռետորութեան մը թեւերուն:

Միեւնոյն կեղծ—դասական շունչն է որ կը իշխէ «Հրաւիրակ Երկրին Աւետաց»ին ՝մէջ ալ՝ ինչպէս «Հրաւիրակ Արարատեան»ին: Բաղդատունին է որ իր թափին ներքեւ կը պահէ դեռ Խրիմեանը, որ զոհն է իր թւականին: Այն օրերուն դեռ սրբապղծութիւն էր հայ գրագէտին համար՝ ամբոխին իջնել, ու անոր հասկնալի դառնալ: Ու զարմանալու չէ որ զանդուածներուն սրտին խօսելու կոչուած երկու երկեր՝ որոնց մէջ Վասպուրականի ծաղիկը իր հոգիին բովանդակ քաղցրութիւնն էր թափեր ու տեսանողի իր անսանձ թռիչքը, չկրցան հայ գրականութեան անցնիլ, որովհետեւ ժամանակավրէպ էին արդէն իրենց ձեւին մէջ, ու անմատչելի սերունդին՝ որ այն օրերուն արդէն ծարաւ էր նոր սնունդի մը:

Ինչ որ ուշագրաւ է սակայն՝ Խրիմեան չէ կրցած չըթայելիլ գրաբարի կապանքներուն մէջ: Ան սկսած է արդէն մեղանչել գրաբարի օրէնքներուն դէմ, ու ռամկօրէնը խառնել իր դասական սլացքին: Գրաբար հուրքով գինովցած արուեստագէտին մէջ՝ արդէն ժողովուրդը սպրդած է գաղտուկ: Խրիմեան իր յառաջաբանին մէջ հազիւ կը համարձակի ըսել.

«Ի դոյզն տեղիս ոչ անճահ համարեցի գաշխարհիկ կամ ժողովրդախօս լեզուին զոճն եւ զբան ի կիր արկանել, զի մերթ կրճատումն բառին հարկադրէր, եւ մերթ եւս բանն այնպէս յարմարէր: Եւ ինձ այնպէս թուի թէ գեղեցիկ եւս է խառնումն երբ ճերթողին՝ գրական եւ ժողովուրդին աշխարհիկ զիբար գրկեն դուն ուրեք ըստ տեղւոյն վայելչութեան և այն առաւել ևս յարմարի ի չափական բանս, որոց օրինակք երեւին ի նախնի մատենագիրս: Եւ բարեկամ եւ սիրող եմ իսկ ժողովրդական լեզուին, այլ ոչ երբեք յանդգնիմ զդասական ոսկեղէն լեզու մեռեալ համարել եւ թափել զայն ընդ մեծին Սահակայ ի հող եւ միթէ ապականի՞ ոսկին»:

Շատ չանցած Խրիմեան պիտի մօտենար ամբոխին, զայն դերելու համար տակաւ:

« Արծուի Վասպուրական »․— Շարժումի ծարաւ է արդարեւ Խրիմեանի հոգին: 1854ին վարդապետ ձեռնադրուած Աղթամար՝ փորձ մը կընէ հոն թերթ մը հանելու: Կը ձախողէ իր փորձը, ու Խրիմեան կանցնի Պոլիս, ուր «Արծուի Վասպուրական»ը լոյս կընծայէ 1855ին ամսաթերթ, Օտեան Պօղոս աղայի օժանդակութեամբ հաստատուած տպարանի մը մէջ, Սկիւտարի Ս. Խաչ թաղը, որուն քարոզիչն էր: Պոլիս կը տպէ թերթը, բայց գաւառն է անոր շունչ ուտողը:

Առաջին ճիչն է աս զոր գաւառը կը մխէ Պոլսոյ սրտին մէջ: Խրիմեան անով իր բուն առաքելութիւնն է որ կը սկսի: Ան կը բանայ առաջին պատուհանը, ու կը մատնահարէ մարդոց խղճմտանքներուն:

Տարի մը Պոլիս լոյս կը տեսնէ այս ամսաթերթը, ու երբ 1858ին Վան կանցնի Խրիմեան, Վարագայ վանքը, հոն ալ կը փոխադրէ թերթն ու տպարանը: Հայաստանի առաջին տպարանն է ան: Եթէ նկատի չունենանք Երուսաղէմն ու Իզմիրը՝ որոնք Հայաստանի համար նոյնքան գաղութ էին որքան Պոլիսը, Կիւթէմպէրկ առաջին անգամ Վարագայ վանքէն է որ կը ժպտի հայ գեղջուկին, ու կը սկսի հրաշքներ պատմել:

Մինչեւ 1864, վեց տարի կը շարունակէ Խրիմեան իր ամսագիրը Վարագայ վանքին մէջ: Բայց այդ վեց տարին բաւական էր որ սերմը նետուէր: Գաւառը կարթննար արդէն:

« ԱՐԾԻԻԿ ՏԱՐՕՆՈՅ »․— Երբ 1862ին Խրիմեան կը նշանակուի Մուշի առաջնորդ, միասին կը տանի իր տպարանն ալ: Ու հոն, Ս. Կարապետի վանքին մէջ, լոյս կընծայէ ան «Արծուիկ Տարօնոյ»ն, 1863—1865, իբր կիսամսեայ՝ Գարեգին վարդ. Սրուանձտեանցի աջակցութեամբ:

Նպատակ չունենալով Խրիմեանի երկերուն ամբողջական վերլուծումը ընել հոս, հարեւանցի կանցնինք նաեւ իր հրապարակագրական գործունէութեանը վրայէն: Ըսենք միայն որ Խրիմեան կոռնէր հայ հողին ընդերքը՝ դարերուն ճիչը պոռթկացնելու համար: Ու ան տակաւ կրցաւ գաւառը դարձնել հայ ժողովուրդի մտահոգութեանց առանցքը:

Աւելին: Ան լեզու դրաւ գաւառացիին բերանը: Զգացուց անոր որ հեռաւոր քաղաքներէն եկած անուշ երգերը, ճառերն ու խոստումները չէն որ պիտի կարենան իր վէրքերը ամոքել: Սորվեցուց անոր որ ի՛նքը պէտք է ոգնի, ի՛նքը պէտք է պատռէ հողին ընդերքը:

Խրիմեա՛նն էր որ ստեղծեց հայկական հարցը՝ որովհետեւ կրցաւ զանիկա հայ հողին կապել:

« ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՆԻՑ »·— «Մարգարիտ Արքայութեան երկնից»ը (Կ. Պոլիս, 1866) տեսակ մը քրիստոնէական է՝ ուր Խրիմեան կը բացատրէ Աւետարանն ու անոր վարդապետութիւնը: Քաղաքներու մոլութեանց մէջ թաւալող հայութեան ուղղած է առաւելապէս այդ խրատականը, որ Աւետարանը ցոյց կուտայ փրկութեան միակ ճամբան, որովհետեւ «ինչ որ Աւետարան գործեց, կարող չեղաւ գործել հին եւ արդի աշխարհին մէջ ո՛չ իշխանութեանց պէնք, ոչ իմաստասիրաց գիւտք»: Խրիմեան կը հաւատայ որ Աւետարանին մէջ միայն պէտք է փնտռել քրիստոնէութեան ճշմարիտ ոգին, որովհետեւ «չի կայ բնաւ գիրք մը կամ մարդկային հանճար եւ իմաստութիւն, որ կարողանայ մարդոց ստահակ հոգին ուղղել, բայց միայն Աւետարանն»: Ու ան Աւետարանի ոգին առաւելապէս թաղնուած կը գտնէ Մատթէոսի հինգերորդ, վեցերորդ եւ եօթներորդ գլուխներուն մէջ՝ որոնց վերլուծման նեւրւած է իր գիրքը:

Խրիմեանի լեզուն իր ժամանակին աշխարհաբառն է արդէն՝ դրաբառի հետքերը վրան: Այնուամենայնիւ սահուն է եւ հաճոյքով կը կարդացւի:

« ԽԱՉԻ ՃԱՌ »·— «Խաչի ճառ»ը, 1876ին Պոլիս տպուած, նկարագրութիւնն է Քրիստոսի վերջին օրերուն, ուխտին ու մատնութեան, չարչարանքին ու յարութեան՝ բանաստեղծական ոճինով մը գրուած: Գեղեցիկ խրատական մը կայ գրքին սկիզբը, «Յորդոր առ իմ պաշտօնակից եղբարս եւ խաչակիր ուխտն եկեղեցւոյ»: Յաջորդական գլուխներու մէջ Խրիմեան կոզեկոչէ Սիոնի վերնատունն ու պատկական գառը, եւ Յիսուսի հետ կը պատի Գեթսեմանի ձորը, դատաւորներուն առաջ, դէպի խաչին ճամբան, Բեթելայ ապրին վրա, դէպի Գողգոթա եւ գերեզման, ի վերջոյ յանգելու համար բարոյական ընդլայնումներու՝ պարսաւելով աշխարհը որ Յիսուսի դէմ կը կռւի, պարսաւելով մամոնան եւ նիւթապաշտութիւնը մարդուն:

« ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԻՒՐ »·— «Ժամանակ եւ խորհուրդ իւր» 1876ին Կ. Պոլիս հրատարակուած, փոյնջ մըն է իմաստասիրական մտածումներու, ուր Խրիմեան կը ներբողէ հայ կեանքը արեւմտեան օրէնքներով ու մտայնութեամբ պատասխանելու փորձը՝ որպիսին էր սահմանադրութեան նեմմուծումը թրքահայութեան մէջ, Եւրոպայի ներարկած աւիշը զատամեալ Արեւելքին, ուրկէ երբեմն կը ծագէր լոյսը: Այդպէսով է որ հայոց մէջ ալ պիտի տիրէ հաւասարութիւնը՝ իրաւունքի եւ պարտականութեան, փառքի եւ պատուի, ուման եւ յառաջդիմութեան մէջ և այդպէսով է որ աշխարհ պիտի հասնի հանդրւանի մը, ուր «զոռոզ աւիւծը բնակի աշխատա-

ւոր եղան հետ»: Բայց, ըստ Խրիմեանի, չպիտի գայ այդ օրը՝ քանի դեռ խաւարի մէջ է հայ ժողովուրդը, քանի դեռ կապրի տգիտութիւնն ու հպարտութիւնը, եւ քանի դեռ հոգիներուն չիշխեր «Աւետարանի գերապանծ սէրը»:

« ԴՐԱԽՏԻ ԸՆՏԱՆԻՔ »·— «Դրախտի Ընտանիք»ը, 1876ին Պոլիս լոյս տեսած, մէկն է Խրիմեանի գլուխ գործոցներէն: Տեսլական ընտանիք մը կը նկարագրէ հոն, ու կը պարզէ ուղին որ այդ երջանիկ օթեւանը կը տանի:

Ցաջորդական գլուխներով Խրիմեան կը պատմէ առաջին ամուլին կեանքը գրախտին մէջ ու հոնկէ արտաքսուելէ յետոյ, հայ նահապետական տունը, որ կար ու այլեւս չկայ, ամուսնանալու, տուն եւ ընտանիք կազմելու պարտքը մարդուն, ու կը պարզէ թէ ինչպէս պէտք է կենակից մը ընտրել, թէ ինչ են հարսնիքն ու պսակի խորհուրդը, այր եւ կնոջ փոխադարձ պարտքն ու իրաւունքը, թէ ինչ է մօր մը պարտքը իրը դայեակ, զաւակներուն տրւելիք դաստիարակութիւնը, եւ անոնց պարտքը իրենց ծնողքին հանդէպ· ան կը բացատրէ ի վերջոյ թէ ի՛նչ է ծնողքի մը մահը ու անոր օրհնութիւնը, մեռնողներուն կտակն ու յիշատակը, տաներէց քահանայի մը պարտքը, եւ թէ ինչ են պատկառանքն ու ազատութիւնը ընտանիքի մը մէջ, ի՛նչ են մանաւանդ ընտանիք մը երջանկացնող ու դժբախտ ընող պարագաներն ու պատճառները· յորդոր մըն է իր վերջաբանը՝ հեռու մնալու մոլութիւններէ, ու հետեւիլ փրկարար ճամբուն,— ուսում, դաստիարակութիւն, Աստուծմէ երկիւղ:

« ՀԱՅԳՈՅԺ »·— «Հայգոյժ»ը 1877ին լոյս տեսած Պոլիս, Խրիմեանի ճիչն է Հայաստանի տառապանքին համար: Խրիմեան հոն կողբայ հայ ժողովուրդի դարաւոր վիշտը, ու կաղաղակէ· «Ողբամ զքեզ, հայոց աշխարհ, զի քո կեանք ողբերգութիւն է»:

Ահա եւ հատուած մը անկէ·

« Բայց դարձեալ ողբամ զքեզ, անտերունչ ժողովուրդ Հայոց, զի ես մնացորդ ճիժեր անխնայ ճմլեց ժանտ ու ժպիրի ֆիւրդ: Սորա համար ես կեանք՝ թէ առաջին եւ թէ վերջին, միշտ ողբերգութեամբ լի է: Մովսէս չէ միայն որ զքեզ կողբայ, եղիշէն, Ղազարիկ, Լաստիվերտացին, Մեծոփեցին, Առաքել պատմագիր — այս ամեն իրենց ժամանակին մէջ զքեզ ողբացին: Ո՞հ, ես էլ ես ողբերգուն եմ· երանի թէ յետինն լինէի եւ այլ եւս չծնէր ինձ ողբերգու, այլ եւս անպահապան այգիդ նոահաղ չլինէր, երբայր եւ այլեւս չդառնայր անդրէն ես տառապանաց տարին եւ ժամանակ:

« ··· Բագրեւանդայ փոքրիկ հօտին փոքրիկ հովիւներ, ով քահանայք, թէ ողջ մնացեր էք, առէք ժամհարներ հետ ձեզ, գնացէք շրջեցէք քաղաքի փողոցներ, տներ եւ տան մութ խորշեր որոնեցէք· շրջեցէք նաեւ գեղերու եւ դաշտերու մէջ, ժողովեցէք ուր եւ գտնէք հայոց անթաղ մեռելներ, զի մեռելնորու տէրերը թողին ու փախան· ծնողք փախան՝ զաւակներ թողուցին, զաւակներ փախան՝ ծնողք թողուցին, նոյնպէս անբաժան սիրելի ամուսիններ սէրը մոռցան, զիրար թողուցին ու փախան:

« ··· Մի–մի կամ ուրոյն–ուրոյն գերեզման մի փորէք այդ անտէր մեռելներուն, այլ բոլոր միահամուռ խոր վիհերու մէջ թաղեցէք· միայն խաչքարէ նշան մի կանգնեցէք հողակարկառին վրա· ես աստ կարձանագրեմ նոցա սուրբ եւ անմահ յիշատակը·—

« Աստ կատարեցան քրիստոնէութեան եւ հայ անուան համար քիւրդերու անողորմ սրէն, օսմանեան տէրութեան հինգ հարիւր տարուան հաւատարիմ հայեր »···

« ՎԱՆԳՈՅԺ »·— *«Վանգոյժ»ը գրուած է Վանայ մեծ հրդեհին առթիւ, 1877ին իբրեւ «Կուց մի ջուր իւր այրած հայրենեաց վրա», երբ «գեղեցիկ Վան, Վասպուրական աշխարհի զարդն ու պսակ», ենթարկւեցաւ սարսափելի աղէտին: Այնպիսի պահու մը, երբ Վոսփորի ափերուն վրա օսմանեան ինքնակալը սահմանադրութիւն կը շնորհէր իր ժողովուրդին,* «այս ուրախ օրերուն, ո՛հ, մոլեգնութեան հուրն քեզ լափեց, ծուխով եւ մուխով խեղդեց քո խնդութեան ձայն եւ շունչ, եւ երբ մայրաքաղաքն իւր համայն գաւառներով հրավառութեան տօն կը կատարէր, դու, հէ՜ք ապերջանիկ Վան, քո տօն հրավառութիւն չէր, այլ համաճարակ կրակ մի, որ մի գիշերուան մէջ սպառեց զքեզ»:

Կողբայ Խրիմեան իր հայրենիքին սուգը, բայց յուսահատ զաւորին ճիչը չէ իրը: Ան կը հաւատայ որ փիւնիկը դարձեալ պիտի վերածնի մոխիրներուն մէջէն ու պիտի վերականգնի Վանը: Ու ան աշխատանքի կը կանչէ Վանը, որպէսզի յուսահատ նստած չողբայ սպաժոյժ աւերակներուն վրայ, այլ թաղէ մեռելը, սգոյ հանդէսը կատարէ եւ ձեռք առնէ բահն ու բրիչը·

« Թէ յիրաւի ձեր արիական նախնեաց նմանող հարազատ որդիքներն էք, այս հրոյ եւ սրոյ ժամանակին մէջ ցուցէք ձեր առաքինութեան հանդէսը, զօրացէք ու զօրացուցէք վհատած որդիները, նկուն մի լինիք փորձութեան առաջ՝ զի մարդուն կենաց ճանապարհ այս աշխարհիս վրա լի է դժնդակ փուշերով: Առաքինիք միայն զայն կոխելով կանցնին, իսկ վատասիրտներ կը յքանին:

« Կոխեցէք եւ անցէք, ով աշխատաւոր եզինք, մի թափառիք ու հեռանաք ձեր աւերակ ագարակէն, եկէք դարձեալ զոյգ–զոյգ լծուեցէք, ձեր սամոտիք պինդ կապեցէք ընկերական սիրով, հեծելով, փնչալով վարեցէք այդ տառապանաց ակօսն· ժիր մշակներ, գօգնոց կապեցէք, լի յուսով ցանեցէք ձեր վաստակաւէր քրտանց սերմնապահ մի եւս սպասեցէք, զի ձմեռ է, ձիւն եւ սառնամանիք ծածկեր են մեր աշխարհ:

« Գարուն մօտ է: Հայոց աշխարհ, պիտի գայ ծիծեռնակ քեզ աւետիս տայ, թէ Թուրքիոյ աշխարհին երկունք կանցնի եւ իւր վերածնութեան օրը հասած է եւ դու տես յայնժամ, թէ ինչպէս այդ մոխրակոյտ ագարակն անդրէն բողբոջելով կը կանաչի, եւ քո վերջն բարգաւաճ կը լինի քան զառաջին:

« Դու լոյս եւ արեւ կը սիրես, ժողովուրդ· լոյս եւ արեւ զքեզ պիտի վերածնին, քո հրայրեաց երկիր մարգագետին կը դառնայ· լուսին ի վերուստ, վերայէդ անցնելով պիտի զարմացմամբ հայի, երբ տեսնայ որ Արծրունեան աշխարհի որդիքներ համակ արծուապէս նորափետուր զարդարուած են զոր բռնութիւն փետտեց, որ լերկամարմին, անպատանք մեռնին···»

« ՍԻՐԱՔ ԵՒ ՍԱՄՈՒԷԼ »· — «Սիրաք եւ Սամուէլ»ը *յաջորդ տարին՝* 1878–*ին լոյս տեսաւ Պոլիս: Բարոյական դասերու շարք մըն է ան՝ հայ երիտասարդութեան ուղղուած: Հայր մըն է Սիրաք որ իր Սամուէլ զաւկին կը բացատրէ թէ ի՛նչ է մարդուն կոչումը, բնական եւ բարոյական օրէնքները որ աշխարհը կը վարեն, թէ ինչո՛ւ անհաւասարութիւնն է մարդկային ընկերութեան առանցքը, թէ ինչո՛ւ կան տէրեր եւ հպատակներ եւ ուր կը սկսի ու կը վերջանայ անոնց փոխադարձ պարտքն ու իրաւունքը· կը պարզէ որ հասարակ ժողովուրդն է մարդկութեան կորիզը եւ ճշմարիտ ազնուականութիւնը հոգւոյ մեծութեան մէջ է, թէ հողն ու աշխատանքն են կեանքի աղբիւրը, ու տնտեսութիւնը, խնայողութիւնը միայն յառաջդիմութեան կը տանին, եւ թէ ազնութիւնն է քաղաքակրթութեան ուղին: Ու կ'ուսուցանէ Սիրաք թէ փուշը կայ ծաղիկին հետ, ու տառապանքը երջանկութեան քով, թէ մեղքերը անկման կը տանին ժողովուրդները ու արդարութիւնը կը բարձրացնէ զանոնք, թէ աղէտները անպակաս են մարդու գլխուն, անոնք որ բնութենէն կուգան, ու անոնք որ մարդոց ձեռքով կը հասնին, ու ի վերջոյ կը խօսի ընկերսիրութեան վրա, այն որ միակ դարմանն է աշխարհի ցաւին, այն որ Աւետարանը կուսուցանէ մեզի: Ան է որ խաղաղութիւն ու երջանկութիւն պիտի բերէ մարդոց:*

«ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՌՆԻԿ »· — «Պապիկ եւ Թոռնիկ»ը *Էջմիածին լոյս տեսաւ 1894–ին: Հայրենասէր գեղջուկին խօսակցութիւնն է իր թոռնիկին հետ: Այս դիրքը Խրիմեանի գլուխ գործոցը կարելի է սեպել: Կաթողիկոս Խրիմեան հոն հողին փառքը կերգէ, ու հայ ժողովուրդը կը հրաւիրէ կապուած մնալ հողին ու իր աշխատանքին: Այս գործին մէջ Խրիմեան կը փառաբանէ ստեղծագործ աշխատանքը, առանց որուն անտեսական բարօրութիւն չկայ, ու առանց անտեսական բարօրութեան՝ չեն զարգանար ու բարգաւաճիր ժողովուրդները:*

Պապիկն է որ կը խրատէ Թոռնիկը·

« Ես այսօր նոր փեսայ թոռնիկ տարի դաշտ· գութան լծել տուի, մանը թոռնիկին ձեռ տուի, ձեռս գլխուն վրա դնելով՝ նահապետական օրհնութիւն կարդացի, եւ գինը կրկին հողագործութեան հետ պսակեցի, հողին եւ գութանին հետ կապեցի· եւ գիտէ՞ք դուք որ Պապկէ պսակն անխափելի պէտք է լինի: Թոռնիկ այժմ երկու կին ունի, իմացէ՞ք, մի կինը Շուշանն է, որու հետ պսակեցաւ սուրբ ամուսնութեամբ· մի կինն ալ հայրենատուր ժառանգութեան հողն է, որուն հետ ես կապեցի Հայր Աբրահամու օրհնութեամբ: Շուշանը զաւակներ պիտի բերէ Թոռնիկին համար, հողն ալ հաց պիտի տայ բոլոր ընտանեաց համար: Կ'աղօթեմ որ Աստուած պահէ Շուշանը և շատ ապրի· բայց Շուշանը մահկանացու է, թէ մեռնի՝ Թոռնիկ մի ուրիշ Շուշան ալ կը գտնէ, իսկ եթէ հողը մեռնի, էն ժամանակ բոլոր Պապկէ տանն ընտանիք միասին կը մեռնին: Եւ ի՛նչպէս կը մեռնի հողը, որ Ադամէն մինչեւ էս օր կայ ու կը մնայ անմահ: Խօսիմ ձեզի թէ հողն ինչպէս կը մեռնի· — այն անբախտ օրը, երբ Թոռնիկ ձեռքը մանէն խաշելով՝ հողագործութիւն չի շարունակեր, կամ հարստանալով կը բարձրանայ՝ այլ եւս ամօթ կը համարի գիւղին մէջ կամ գիւղական ընկերութեան հետ ապրիլ, կը թողու գիւղն ու հող՝ կերթայ խաղաքացի կը լինի: Եւ կամ դժբախտ օրեր կը հասնին իր վրա, երբ յուսալով թէ շատ հողեր ունի, պարտք անելով իրարու վրա կը բարդէ, պարտատէրն հողերը կը գրաւէ, ո՞հ, Թոռնիկն անհող կը մնայ »:

Եւ ուրիշ տեղ մը·

« Ամբողջ զօրութեամբդ աշխատիս հողը ձեռքէ չհանել· ոչ միայն հողը ինձ պէտք է, որ հաց կուտայ ինձ, երբ աշխարհի վրա կապրիս, այլ եւ անոր համար, Աստուած շատ արեւ տայ ինձի, որ երբ մեռնիս՝ գերեզմանիդ համար ալ երկու կանգուն հող պէտք է· չգիտե՞ս դուն, մարդիկ գերեզմանի հողին վրա ալ կը կռւին· վա՛յ անոր, որ կը մեռնի և թաղելու տեղ չունի, գի գերեզմանի հողն ևս

մարդուն համար մի սեպհական իրաւունք է: Ասել կուզեմ, Թոռնի՛կ, մարդ իր ծնած օրէն հողով կապրի, եւ երբ մեռնի, դարձեալ հող պէտք է որ անոր տակ թաղուի:

« Այսպէս, Թոռնի՛կ, հողը պէտք է կեանքին եւ մահուան օրը, ասոր համար Պապիկը ինձ հողին հետ կապեց ու պսակեց, որ պինդ գրկես հողը, չթողուս որ ուրիշներ ձեռքէդ յափշտակեն, դու անհող մնաս, սրտով լինիս, երթաս ուրիշի տուներ վարձկան մշակ դառնաս ··· »:

« ԹԱԳԱՒՈՐԱՑ ԺՈՂՈՎ »· — *Զուզեց ամուլ անցընել իր ծերութեան օրերն ալ: Կաթուղիկոսական գահուն վրա եւս Հայոց Հայրիկը մնաց տրամադիր միշտ խօսք մը ըսելու հայ ժողովուրդին: Վերջին տարիներու իր մտածումները ան կը պատմէր իր չուրջիններուն առաւելապէս մտերիմ զրոյցներու ձեւով: Բայց գրիչն ալ չէր քաշեց: Քանի մը քերթուածներ կը մնան արդարեւ ծերունի Խրիմեանէն: Այդ չորջանէն են, օրինակ, « Թագաւորաց ժողովը », « Սաճահնի ճնճղուկը », ողբ մը Գրիգոր Զանչեանի յիշատակին, ու քերթուած մը Հայ զարձինու վանքին նուիրուած:*

«Թագաւորաց ժողով»ը *1900ին Լոնտոն տպուած է: Երգիծական ոտանաւոր մըն է՝ ուր կը պատմէ թէ ինչպէս*

Մեր աշխարհի թագաւորներ
Ժողվան մի օր եկան մի տեղ
Սկսեցին կարգով խօսել,
Եւ իրարու էփ հարցնել·
Արդեօք, ասեն, ամենուս մէջ
Ո՞վ հանգիստ հուն ունի գիշեր:

Ու աշխարհի հզօրները խօսք կառնեն կարգաւ: Սէգ Ալպիոնն է որ կը բարբառի նախ·

Իմ հունս խաղաղ է եւ անուշ,
Ունիմ ահեղ նաւատորմիղ
Անպարտելի եմ ի ծովին
Ովկիանոսն է իմ պարիսպ·
Կղզիս փակեր է շրջապատ,
Իմ բազուկներս պարզեր եմ ես
Մինչ Հնդիկս եւ Ճինաստան:
Թէ հալածեն զիս ցամաքէն,

Ես ի ծովուն լողալ գիտեմ·
Գլուխս դնեմ ոսկի բարձին
Հանգիստ ննեմ ես ապահով:

Կարգաւ կը խօսին Քայզէրն ու Ֆրանսան, Ֆրանց-Եօսէֆն ու Յարը, յետոյ Սուլթանը՝ որ կը բացատրէ թէ ինչո՛ւ խաղաղ կը քնանայ ինքը դիշերը·

Ձեռ ձեր բաշեն գիս չորս կողմէն·
Իմ ձեռ բռներ ձեր օձիէն·
Քարշեցէք որքան կամիք,
Եւ ես անշարժ մնամ ի կեդրոն՝
Ձնաշխարհիկ Բիւզանդիոն·
Վա՛յ աւուրն, որ միանամ
Ձիս մէկ կողմէն բարշէք ի բաց·
Այդ յաւիտեան դուք չէք տեսնար···

Խրիմեան Պելճիքային է որ կուտայ վերջին խօսքը: Ու անոր բերնով է որ կը պատգամէ թէ վաղանցուկ են աշխարհի բոլոր ուժերը, թէ միակ զօրութիւնը ժողովուրդին սէրն է ու բարօրութիւնը, ու կը հրաւիրէ ազգերը որպէսզի կռիւը առեն·

Հերիք այսքան մեծութեան տենչ·
Բաւ եւ շատ է· սահման դրէք·
Հերիք անքիւ զէնք ու բանակ,
Ձինւորական տուրք անվանակ
Ժողովուրդի բառնալ բամակ·
Բարդելով բեռըն ծանրագոյն
Անտանելի եւ դժնդակ
Ազգեր ողջոյն հեծեն ողորմ,
Բողոքում են մինչեւ յերկինս:
Մի՞թէ կարծէք արդար Աստուած
Անտես առնէ իր դատաստան:
Բաւ է դրէք սուրն ի պատեան,
Ողջունեցէք խաղաղութիւն:

Անպաճոյճ տողերու մէջէն՝ վաստուրականցի ծերունին կոչէ խաղաղութիւնը աշխարհի վրա, կարծես տեսնելով ահաւոր սպանդը որ պիտի դար···

«ՎԵՐՋԱԼՈՅՍԻ ՁԱՅՆԵՐ»·— «Վերջալոյսի Ձայներ»ը 1901ին *գահավրէժ տալեցաւ: Խրիմեան Հայրիկ հոն հաւաքած է իր տասնի չափ ոտանաւորները, գրուած զանազան թուականներու:*

Գրքոյկը կը բանայ «Ողբացեալ Զիւնւորի Յիշատակին»ը: Զինւորն է որ կը կոտակէ իր վինակներուն·—

Աստուած ըստեղծ զմարդ հողագործ,
Դաշտի մըշակ աշխատաւոր,
Անէծք ձեռին այն չարաբաստ,
Որ զմարդն արար արիւնագործ:
Ասեն մարդիկ աշխարհաբան·

«Գայ ժամանակ մեզ ոսկեդար,
Գահերն ամեն գան ի համբոյր,
Ուխտեն դնել սուրն ի պատեան·
Առիւծ՝ դառնայ հեզ, անմբռունչ,
Գայլ՝ ընդ գառին շրջին յպրօտ,
Արեան դաշտեր ծաղկին շուշան,
Խաղաղութիւն տիրէ աշխարհ»:

Այդ երա՛զ է, չե՛մ հաւատար·
Ես միտ բերեմ Քրիստոսի բան·
Լարեցին ազգ ազգի վերայ,
Աշխարհ դառնայ մի ծով արեան:

Յաջորդ ոտանաւորը նւիրուած է «Ողբացեալ Զանշեւի Յիշատակին», Խրիմեան որբուկ Սոնէին կը բացատրէ Զանշեւը, կը մաղթէ որ հայ որբուկը ծաղկի, հարսնանայ, կը մաղթէ որ ինքն ալ իր աչքերովը տեսնէ որբուկին երանութիւնը·

Ո՛ տայր եւ ես ողջ մընայի,
Քո հարսնութեան երգ երգէի,
Մինչ վերածնին Հայոց որդիք,
Եւ Հայաստան յառնէ փառօք:

Յաջորդ ոտանաւորները իրր նիւթ ունին «Իսահակայ Ձեռումն», «Դիւցազն Կարինէի Յիշատակին», «Բէթլէհէմի Ծաղիկ», «Իմ Ուխտ Թադէի վանուց», որոնց կը յաջորդեն երեք դրաբար հին ոտանաւորներ՝ «Մրմունջք Հայրենասիրի առ Քաջն Վարդան եւ Նիզակաւորներ՝

կակիցս իւր» (1869), «Ողբերգութիւն առ Քաջն Վարդան եւ Նիզա-կակիցս իւր» (1875), «Ողբերգութիւն ի Յիշատակ Տօնի Սրբոց Ղե-ւոնդեանց» (1876):

«ՈՂԲԱՑՈՂ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ».— «Ողբացող Խորենացին» *Մրմեանի վերջին երկն է, 1902ին տպուած էջմիածին: Հայոց Հայրիկը հոն կը դանգատի Մովսէսի բերնով Ս. Մեսրոպին՝*

Ո՛վ հրաշալի դպրութեան Հայր,
Դու գիր տուիր եւ դպրութիւն.
Գիր չի սիրեր Հայոց ազգ,
Անսիրող է իմաստութեան,
Հոգին հպարտ եւ քարձրայօն...

Դառնութիւն կայ այս քերթուածին մէջ: Հոն Մրմեան կոգեկո-չէ Խորենացին, որ իր հոգին իր ժողովուրդին համար քամեց, եւ ի վերջոյ լքուեցաւ ու հալածուեցաւ.

Հոգեպահիկ հացին կարօտ,
Թողեր գրիչ, թողեր գրքեր,
Գնացեր ջաղցպան է եղել:

Գ.

ԻՐ ԱՐԻԵՍՏԻՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇԵՐԸ

Դժուար է արուեստի կարկինով Մրմեանին մօտենալ, ինչպէս առհասարակ հայ գրականութեան չատ մը դէմքերուն: Ժողովուրդի մը մէջ որ նոր կը կերտէր իր նոր գրականութիւնը դժուար է եւրո-պական իմաստով արուեստագէտներ գտնել: Ոչ միայն միջավայրն ու պայմանները ժլատ էին ստեղծելու խմորով ու գործով արուես-տագէտներ, այլ նաեւ կեանքը այլուր կը մղէր արուեստի կայծ ունե-ցող մարդիկ: Ժթ. դարը, որ երկունքի դարն էր հայ ժողովուրդին, հանրային ուրիշ ասպարէզներու լծեց գրականութեան սահմանուած դէմքերը, ոմանց ուսին դպրոցներու լուծը դնելով, ոմանք մխրճե-լով հրատարակչագրութեան կամ յեղափոխութեան մէջ: Ու չատ մը գրագէտներ ալ իրենց կեանքին ամենէն թարմ տարիները ուխն լեզու մը որոնելով մեր նոր գրականութեան համար:

Այդպիսի չրջանի մը դեռ կանուխ էր արուեստագէտի մը գալը դաւառէն: Մրմեան խարխափելով եկաւ ասպարէզ: Իրմէ անմիջա-

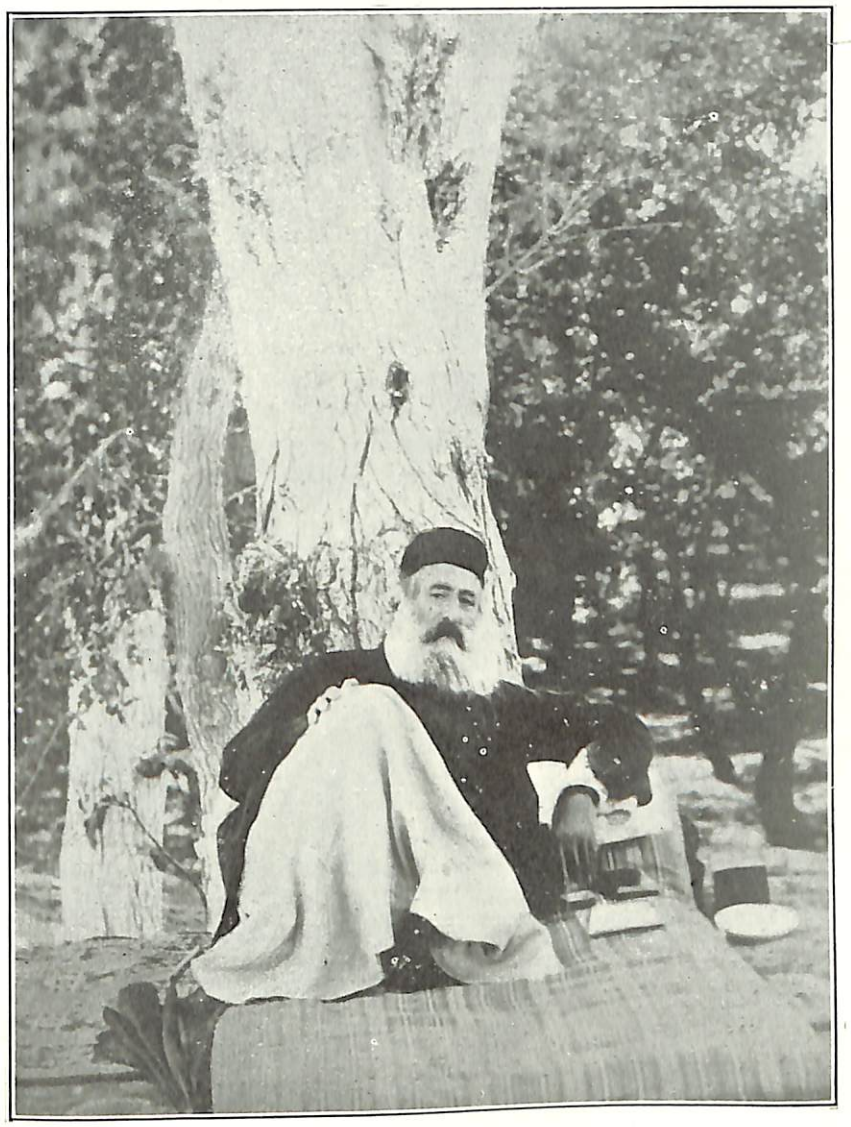

Հ Ա Յ Ր Ի Կ

պէս առաջ գրականութիւն մը չկար, որով սնուած ըլլար ինքը. ոչ ալ լեզու մը կար դեռ՝ գեղեցիկ խօսելու համար ամբոխին: Խրիմեան քալեց բնութենէն ժառանգած կրակին ուժովը:

Արուեստագէ՞տ. ո՛չ, արուեստագէտ մը չէր՝ բառին բուն իմաստով. արուեստի մտահոգութիւնը երբեք չբնակեցաւ իր մէջ. ձգտումի գրականութիւնն էր իրը: Խրիմեանի ամբողջ գործին մէջ բարոյախօսը, խրատատուն է որ կը խօսի: Եւ եթէ յաճախ արուեստագէտ մը կայ Խրիմեանի երկերուն մէջ, այդ կուգայ զգացող, տրոփող սրտի մը անկեղծ պոռթկումէն: Այդ կուգայ յուզուելու տրամադրութենէն, զգացումներու ինքնաղեղումէն, որոնք Խրիմեանի արուեստին յատկանիշները եղան: Բնութիւնն էր որ կապրէր իր մէջը, ու կը պոռթկար իր մէջէն: Բաղցր, բայց վայրի բնութիւնը: Բնութիւնը՝ որուն հորիզոնը հեռու չէր, եւ փոթորկոտ չէր խորքը:

Հայոց աշխարհն ու Աւետարանն են իր ներշնչման միակ աղբիւրը: Իր բովանդակ գրական գործին մէջ ան ուրիշ մտայնութիւն չունի, բայց եթէ ամէն մէկ Հայու սրտին մէջ ստեղծել Հայաստանը ու հոն կաթեցնել քաղցրութիւնը Աւետարանի խօսքերուն: Իր մէջ իրարու խառնուած, ձուլուած են հայրենասէրն ու քրիստոնեան, ու իր գրական երկերուն մէջ միասին կը հնչէ անոնց ձայնը:

Տեսակ մը նոր բարոյական, զոր կը շաղախեն Հայաստանն ու Աւետարանը, Արարատն ու Գեթսեմանին: Ճշմարիտ հայ-քրիստոնեայ, ահա իր մտատիպարը:

Ու հողն է մանաւանդ Խրիմեանի գործին շունչ տուողը: Հայաստանը վերացական բառ մը չէ իրեն համար, այլ հայրենի երկինքն է ու ջուրը, հայրենի օդն ու հողը: Առանց հողի ան Հայաստան չըմբռներ՝ ինչպէս ըմբռներ էին իրմէ առաջ գաղութներու մէջ սնած հայրենասէրները: Իր Հայաստանը թանձրացեալ Հայաստանն է, այն որ կը չօշափուի ձեռքով: Իր Հայաստանը հո՛ղն է. ոչ թէ այն հողը, ուր մեր պապերուն ոսկորները կը հանգչին եւ զոր կերգեն բանաստեղծները, այլ անիկա՝ որուն ընդերքը կը պատռէ մշակը սերմը նետելու համար, եւ ուրկէ օր մը կը ծլի ոսկի ցորեանը:

Ան զմայլելի դրուագ մը ունի «Պապիկ եւ Թոռնիկ»ին մէջ: Պապիկը հասեր է իր կեանքի սեմը, ու մահուան հրեշտակը կուգայ արքայութիւն կանչել իր բարի հոգին: Մտահոգ է սակայն, Պապիկը. հող պիտի տա՞ն իրեն դրախտին մէջ՝ որպէսզի վարէ ու ցանէ. ի՛նչ ընէ դրախտը՝ եթէ հող չկայ հոն, ուր իր խոփը պտտի, ուր սերմը նետէ, և ուրկէ իրենց գլուխը ցցեն բարի ծիլերը: Ու ան կը պաղատի իր հոգէառ հրեշտակին.

« Ես տուն, օթեւան չեմ ուզեր․ ես դաշտի հողագործ մարդ եմ, աշխատութեան սովորած, երկնից արքայութեան դաշտէն միայն փոքրիկ արտիկ մը կուզեմ, վարուցան անեմ․ գիտեմ, արքայութեան արտեր շատ պարարտ ու բեղուն են աշխարհիս արտերէն որ տատասկ, փուշ եւ որոմն խառն կը բուսնեն »։

Անսեթեւեթ է Խրիմեանի ոճը, իր ստացած դաստիարակութեան, ու իր խօսակցութեանը պէս։ Ոչ հռետորութիւն կայ իր մէջ, ոչ ալ աւելորդ զարդարանք։ Կիսավայրի, ինքնաբուխ պոռթկում մըն է իր գրականութիւնը, ու կարծես անհաճոյ կը թուի քեզի՝ ամէն անգամ որ փորձած է քիչ մը իր ոճը զարդարել։ Հոն ուր գրական շունչ փորձած է դնել՝ ձախողած է Խրիմեան, բայց հոն, ուր իր գրիչը յանձնած է իր զգացումներուն յորձանքին՝ կրցած է ըլլալ խոր, անկեղծ, եւ հետեւաբար գեղեցիկ։

Անշուք է իր լեզուն ալ։ Վճիտ աշխարհաբառը չէ՝ որ նոր կը կերտէր նորերուն ձեռքը։ Գաւառացիի մը լեզուն է գրաբառով կոկուած, ու տեղ-տեղ պահելով Վանի բարբառին քիչ մը կոշտ շեշտը։

Ու այնպիսի նրբամտութիւն մը կայ այս գեղջուկ մարդուն հանճարին մէջ, որ կապշեցնէ մարդս։ Իր անտաշ տողերուն մէջ խորունկ ու նրբամիտ հանճարը կը զգաս։ Այս նրբամտութիւնը յաճախ խառնուած է բարի հեգնութեան մը, անուշ խայթերու։ Ու արդէն քաղցր երգիծանքն է Խրիմեանի հանճարին տիրական գիծերէն մէկը։ Իր ճառերուն թէ խօսակցութեանց մէջ ան միշտ պահած է նուրբ հեգնանք մը, որով կրցած է իր խօսակիցը միշտ ենթարկել իրեն, իր աչքերուն ու իր հեղինակութեան։ Համբանք չունին միջաւ իրեն, իր աչքերուն ու իր հեղինակութեան։ Համրանք չունին միջադէպերը, ուր ան անուշ մը խայթած է իր դիմացինը՝ բարձրաստիճան մարդոցմէն մինչեւ շինականը, ու իր շուքը պարտադրած անոնց։ Սրամտութիւնով մը, կրցած է յաճախ ծուղակը ձգել իր խօսակիցը, ու անախորժ խօսակցութիւն մը փակել խայթահամեղ քանի մը բառով։ Նոյն նրբամտութիւնը, բարի հեգնանքը կայ իր գրական գործին մէջ ալ։

Եւ ի զուր չէ որ հայ ժողովուրդը «Հայրիկ» տիտղոսը տուաւ անոր։ Խրիմեան հայ ժողովուրդին գրեց ու խօսեցաւ հօր մը պէս։ Իր ամէն մէկ խօսքէն ու իւրաքանչիւր բառէն խանդաղատանք մը կը ծորի, հօ՛ր մը խանդաղատանքը։ Ու քաղցրութիւնն է իր գրականութեան հիմնական գիծը։ Իր բոլոր գործերուն մէջ անուշ է շեշտը։

Նիւթէս դուրս է խօսիլ հռետոր Խրիմեանին վրայ։ Թէեւ, պէտք է ըսել, որ խօսքի արուեստագէտ մը կապրէր իր մէջ։ Հատորները պէտք պիտի ըլլար՝ խօսելու համար այն հազարաւոր քարոզներն

ու ճառերը, զոր աւելի քան կէս դար բեմէ բեմ պոռթկաց խօսքի այս վարպետը։

Ու նիւթիս մէջ չիյնար դարձեալ նկատի առնել իր ոչ-գրական երկերը,— իր «Խօսք Հրաժարման»ը կամ «Ծրագիր Բարենորոգմանց»ը, օրինակի համար։ Ասոնք վերլուծել ԺԹ․ դարու պատմութիւնը գրողին կիյնայ։

Դ․

ԽՐԻՄԵԱՆԻ ԿԱՏԱՐԱԾ ԴԵՐԸ ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Խրիմեան նոր ածու մը եղաւ հայ գրականութեան համար։

Մխիթարեանները բերէք հայ գրականութիւնը տասնըիններորդ դարու ճիշդ կէսին։ Ջերմանոցի մէջ աճած ծաղիկ մը՝ որուն խորթ էր իր ծծած ջուրն ու լոյսը։

Դեռ նոր էր սկսած կազմուիլ հայ աշխարհաբառը՝ հայութեան երկու հատուածներուն մէջ ալ, ու նոր սկսեր էին ծաղկիլ քանի մը հեղինակ։ Խանձարուրի մէջ էր հայ գրականութիւնը, բայց խորթ էր ծծած կաթը։ Ան կը սկսէր մեծնալ իր մօրը գրկէն հեռու։ Պոլիսն ու Իզմիրն, Թիֆլիսն ու Վենետիկն էին որ կը դիեցնէին մանուկը, իսկ հայ ժողովուրդը, մեծ զանգուածը, այն որ կպած էր հայրենի հողին ու հայրենի ջուրն ու օդը կը ծծէր, անմասն եղեր էր անոր երկունքին, ու անզիտակ էր անոր առաջին թոթովանքներուն։

Գաղութներն էին որ կը փորձէին շունչ ներարկել մայր հողին, քաղաքն էր որ կը ճգնէր դիեցնել գիւղը։ Կեղծ էր այս ճիգը՝ որովհետեւ օտարէն կուգար սերմը։ Կարելի՞ է պատուաստել տունկը երբ դեռ չէ ծլած անիկա։ Պոլիսն ու Թիֆլիսը այդ պատուաստն է որ կը փորձէին բերել՝ երբ դեռ հայ գրականութիւնը իր հարազատ աւիշը չունէր։ Դեռ սերմ իսկ չէր նետուած հոն։ Դեռ ծիլ դուրս չէր տուած հայրենի հողը։

Ու ահա այդ օրերուն յայտնուեցաւ հսկայ մը․ Խրիմեանն էր։ Հայրենի հողն էր որ կարթննար, ու կը պատռէր անոր ընդերքը առաջին սերմը ընդունելու համար։

Գաւառն էր որ կը ճչար ու լոյս կուզէր։ Դարաւոր խաւարը կուրցուցեր էր գաւառի Հայը, ու իրեն ճրագ մը տանող չկար։ Տեղ տեղ քանի մը վանքեր՝ ուր սերունդները իրարու կը փոխանցէին քանի մը բառ։ Զանգուածը անտեղեակ էր այդ բառին։ Ո՛չ անցեալէն լուր ունէր, ո՛չ ալ հեռաւոր երկիրներու ճիգերէն ու թռիչքներէն։ Խրիմեան պատուհանը բացաւ։ Ան ներս կանչեց թարմ օդը, ու քանի մը կաթիլ հեռաւոր լոյսէն՝ որ այս անգամ արեւմուտքէն կուգար։

Անոր չնորհիւ էր որ գաւառի մէջ առաջին անգամ ճանչեց Կիւթէնպէրկի մեքենան: Վանն ու Տարօնը առաջինը եղան, որ տպագրութիւնը տեսան: Համեստ էր փորձը, բայց բարերար սերմն է որ կիյնար հողին: «Մեր հայրենիքն այս անգամ լոյսով հիմնարկենք. լուսով գտնեմք ինչ որ խաւար կորոյս. զի Հայոց ապագայն յոյս եւ ապաւէն լոյսն է միայն եւ ուրիշ ոչինչ», կըսէր Խրիմեան «Դրախտի Ընտանիի»ի յառաջաբանին մէջ: Ան փորձեց լոյսը գաւառ տանել:

Խրիմեան մեծ եղաւ ոչ միայն անոր համար որ ուզեց լոյս տանիլ գաւառ: Ան մեծ եղաւ մանաւանդ որովհետեւ գաւառին ճիչը խառնեց հայ կեանքին: Արհամարհուած գաւառը դարձուց քաղքենի հայութեան, հայ մտաւորականութեան մտատանջութեան առարկայ: Հայրենի հողէն հեռու, քաղաքներու մէջ բազմած հայ բազմութիւններուն պատմեց գեղեցկութիւնը Հայաստանի երկինքին ու արտերուն, ու քաղցրութիւնը հայրենի ջուրին: Ան պատմեց բոլորին թէ դրախտը հոն էր եղեր երէկ, ու հոն պիտի ըլլար նաեւ վաղը: Պատմեց մանաւանդ գաւառին ցաւը, ու արցունքը որ կը խառնուէր Հայաստանի ջուրերուն: «Ես Հայաստանի ցաւոց պատկերն եմ», ըսաւ Խրիմեան Պոլսոյ Ազգային Ժողովի հանդիսաւոր մէկ նիստին:

Մինչեւ Խրիմեան՝ գաւառի ցաւը խորթ էր քաղքենի հայութեան: Գաւառացին՝ զարիւր մըն էր որ ման կուգար քաղաքները բեռնակրութիւն ընելու եւ ապրեցնելու գիւղը ձգած կինն ու լաճերը: Զարիբին՝ չատ չատ կողորմին: Գաւառացին՝ «խըմպըլ»ն էր որ պէտք է ամիրային կամ աղային առջեւը դար ճիտը ծռուռ: Ան ոյժ չունէր աչքերը վեր առնելու: Խրիմեան գաւառացիին ճակատը բացաւ, ու քաղաքացիութիւն տուաւ անոր որպէսզի համարձակ նայի մարդոց աչքերուն: Ան գաւառը դարձուց զսպանակը նոր կեանքին:

Ու արդարեւ անպտուղ չանցան Խրիմեանի ցանած հունտերը: Գաւառը դարձաւ գուրգուրանքի առարկայ: Քաղքենի հայութիւնը սկսաւ սիրել զանիկա, ու դարման մը խորհիլ անոր ցաւերուն համար: Հայկական հարցն էր որ կը ծլէր երկրի հայութեան արցունքին մէջէն: Հայուն խղճմտանքն էր որ կը խուժէր գաւառ՝ սփոփանք տանելու, հաց տանելու, լոյս տանելու հայ գեղջուկին: Գաւառացիին կսկիծը վարակեր էր քաղաքը, ու հոն կը դարբնէր նոր սերունդ մը, որ վաղը գաւառ պիտի մեկնէր լոյս տանելու ու բաժնելու հայ գեղջուկին ցաւն ու չոր հացը: Խրիմեանէն կը սկսի գաւառի մէջ լոյս սերմանելու անդրանիկ կարգախօսը, որուն զիչ յետոյ պիտի յարէր անձնուրացներու, անձնւէրներու զմայլելի սերունդը: Այդ սերունդն էր որ գաւառ խուժեց դպրոց բանալու, ու գեղջուկներու սրտին մէջ նոր հորիզոններ վառելու համար: Խրիմեանի չունչն էր որ ստեղծեց

Կիլիկեան, Արարատեան եւ Արեւելեան Ընկերութիւնները, եւ ցանեց սերմերը Մխիթեան, Ազգանուէր եւ Դպրոցասէր Ընկերութիւններուն՝ որոնք սերունդ ստեղծեցին հայրենի հողին վրա, մինչեւ մեծ սպանդը:

Բայց մանաւանդ Խրիմեանով կը սկսի գաւառին մուտքը մեր գրականութեան մէջ: Հայ ժողովուրդին սիրտն է որ կը սկսի բաբախել իր արեւստին մէջ: Հայրենի օդն ու ջուրն է որ աւիշ կը ներարկեն հիւծած հայ մտքին, ու գոյն կը բերեն անոր տժգունած այտերուն: Խրիմեան անտաղ է իբր արուեստագէտ, ու հայրենի հողէն ծծած իր հիւթը դեռ անկարող է չեշտ դնել ամբողջ արուեստի մը վրա: Ինք միայն առաջին ներարկումը ըրաւ,— բացաւ հայ գրականութեան երակը, ու հոն լեցուց քանի մը կայծ: Իր յաջորդներն էին որ լրացուցին պատասխատ՝ հայրենի գեղեցկութիւնները պրպտելով ու զանոնք ներարկելով հայ մտքին: Սրուանձտեանց, Խրիմեանի ձեռնասունը, աւելի քրքրեց հողին ընդերքը, ու նոր գեղեցկութիւններ փռեց քաղաքին չչմած աչքերուն առջեւ: Լեցուն էր հայրենի թշուառ երկիրը անծանօթ գեղեցկութիւններով, հէքեաթով ու բուրմունքով, ճիչով ու ժպիտով: Սրուանձտեանց պատեցաւ գիւղէ գիւղ, ժողովեց այդ գեղեցկութիւնները, ու զանոնք մեզի պատմեց քանի մը անուշ երկերու մէջ,— Համով հոտով, Թորոս Ադբար, Շուշանիկ, Մանանայ, Հնոց Նորոց, Գրոց Բրոց: Բացատ էր ածուն: Ու արեւմտահայ գրականութիւնը ունեցաւ իր գաւառացի գրողներուն հոյլը,— Հրանդը՝ որ պանդուխտներուն տառապանքը երգեց, Մշոյ Գեղամը՝ որ հայ հողին վայրենի չեշտը ցանեց Պոլսոյ թերթերուն ու հանդէսներուն մէջ, ու դեռ ուրիշներ, որ քրքրեցին գաւառներուն բարբառը, բարքն ու ցաւերը, երգերն ու հէքեաթները, մինչեւ որ բախտը մեզի բերաւ երկու արուեստագէտներ՝ որոնք անոնց մէջէն գեղեցկութիւնը ծծեցին ու զայն պատասխեցին մեր գրականութեան,— Թլկատինցին ու Զարդարեանը: Գաւառի գրականութիւնն է որ կարթնանար օրէ օր, ու կը վարակէր հայ միտքը:

Խրիմեան, մէկ բառով, յայտնութիւն մըն էր հայ հորիզոնին վրա: Աստղ մը չէր ան՝ որ հեռէ չթողուր: Ան թողուց իր լուսաւոր գիծը հայ կեանքի մէջ ու այնպէս գնաց:

Պուէրէշ·

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱԻՐԵԱՆ

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱ.

X

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏԸ

Հայ աշուղները, որ մեծամասնութիւն էին կազմում Անդրկովկասում, համարեա ամենքն էլ արհեստաւոր դասից էին դուրս գալիս: Շատերը նրանցից նոյն իսկ իրենց ծածկանունի մէջ պահել են նախնական զբաղումի հետքերը: Այսպէս՝ Շամչի Մելքօ՝ մոմագործ էր, Բազազօղլի՝ կերպասեղէնի վաճառականի որդի, Դալաք Մուրադա՝ սափրիչ եւ այլն: Սայեաթ Նովան էլ աշուղ դառնալուց առաջ եղել է արհեստաւոր, եւ յետոյ էլ, ըստ երեւոյթին, պահել է սկզբնական արհեստը, յամենայն դէպս մինչեւ աշուղների շարքում աչքի ընկնող դիրք գրաւելը եւ պալատական աշուղ դառնալը նա զբաղւում էր արհեստով: Ն. Աղբալեանը կարծում է նոյն իսկ*), որ մինչեւ աշուղական գործունէութեան վերջն էլ չի թողել իր հիմնական արհեստը:

Գ. Ախվերդեանը հին թիֆլիսցիներից հաւաքած տեղեկութիւններով այսպէս է բնորոշում Սայեաթ Նովայի զբաղումը (էջ ղ—է). «Պատիկ Արութինին տալիս են աչկերտ մէկ ջուլհակի մօտ. խիստ աչքաց ըղելով՝ կարճ ժամանակում էնքան վարպետանում է Արութինն, որ ինքն իր համար մէ մեքենայ է հնարում, որով կտաւը երկայն վողոցի մէջ հինելու տեղ, հինում ու դործում է էլել իր սենեակումն»:

Որ Սայեաթ Նովան եղել է ջուլհակ, այդ ընդունում են համարեա բոլոր ուսումնասիրողները. երբեմն միայն ենթադրութիւն է յայտնում, հայերէն № 32,2 երգի վրա հիմնուած, թէ Սայեաթ Նովան եղել է առաղձագործ: Այսպէս, Մթացմինդելին (ձիճինաձէ), Ախվերդեանի գրքի մասին աննպաստ կարծիք յայտնելուց յետոյ, ասում է. «Սայեաթ Նովան թիֆլիսցի պայտագործի որդի էր, Դարիա թագուհու վանքում կարդալ-գրել սովորեց եւ միեւնոյն ժամանակ

*) «Գործ» ամսագիր, Բագու, 1917. № 4—5, էջ 99—105:

աչկերտ էր պատրաստում: Այդ ժամանակ նրա մէջ երեւան եկաւ ուռանաւոր յօրինելու ընդունակութիւն եւ գեղեցիկ ձայն: Ցետոյ նա թողեց վանքը եւ գնաց կաթոլիկ միսիոնարների մօտ (ֆրանգերի պատրիքի) բժշկական արուեստ ուսանելու համար: Միեւնոյն ժամանակ սովորեց եւ սազ նւագել: Սաղանդարութեամբ եւ բժշկական արուեստով վաստակեց հասարակ ժողովրդի համակրանքը: Եւ նոյն ժամանակ էլ սկսեց երգեր յօրինել»*):

Որտեղից է առել այս տեղեկութիւնները—ոչ մի աղբիւր Մթացմինդելին ցոյց չի տալիս, մինչդեռ նրա ասածները սկզբից մինչեւ վերջ հակասում են մեր պիտացածին: Այսպէս, յայտնի է, որ Սայեաթ Նովայի հայրը պայտագործ չէր, որ Դարիա թագուհու վանքը հիմնել է աւելի ուշ: որ Սայեաթ Նովայի ուռանաւորներից ոչ մէկի մէջ ակնարկ չկայ, թէ նա ծանօթ էր կաթոլիկ միսիոնարների հետ, կամ տեղեակ էր բժշկութեան, բացի Լոքման հէքիմի անունը յիշելուց եւ դուդուն — *fontenelle* բառը պատահաբար գործածելուց (№№ 4, 4 եւ 6,2): Մթացմինդելիի տեղեկութիւնը ոչ մի բանով չի հաստատւում:

Վերջապէս, եւ այն պնդումը թէ Սայեաթ Նովան եղել է առաղձագործ, չի հաստատւում այն ուռանաւորով (№ 32,2), որի վրա յենւում են սովորաբար:

Թէգուզ դպրատան պահ տաս՝ ծեծով չի խրատվի խիվն,
Ինչո՞ւ անձնէն չը՛ դուս էհայ, անախտելի, էն չար դիվըն,
Բէդասլըն՝ ասըլ չի՛ դառնա, բ-օլով չի սիպտակի սիվըն,
Ծուռըն փէտըն չի՛ դըրըստի ռանտան, դուրգար
Սայեաթ Նովա

Ակներեւ է, որ «դուրգար» այստեղ պարզ այլաբանական ձեւ է, բանաստեղծական մի արտայայտութիւն եւ ո՛չ երբեք Սայեաթ Նովայի արհեստը բնորոշող բառ:

Թէեւ Սայեաթ Նովայի արհեստը դժւար է որոշել, բայց նրա արհեստաւորների դասակարգին պատկանելը կասկածից դուրս է: Վերեւ բերած թուրքերէն երգում, ուր կան ինքնակենսագրական որոշ տեւեալներ, Սայեաթ Նովան ասում է.

Օն իքի իլում քամամ օլդի. քափշուր դիլար ուստա ֆեարա,
Օն ուչ իլում քամամ օլդի, օգրանդում քամամ սանաք,
Օն դորք իլում քամամ օլդի, ուստամս ինքու օլում խըլաք:

*) Տե՛ս Մելիքսէթքեգի գիրքը, էջ 37—38:

Այսինքն՝

Լրացաւ իմ 12 տարին, ինձ վարպետին ուսման տուին,

Լրացաւ իմ 13 տարին, ես լրիւ սովորեցի արհեստը,

Լրացաւ իմ 14 տարին, վարպետիս խալաթ նվիրեցի:

Խալաթ նշանակում է թէ հագուստ եւ թէ առհասարակ նվէր, որ աշկերտը տալիս էր իր վարպետին՝ վարպետի աստիճան ստանալիս:

Ի նկատի ունենալով բանաւոր տեղեկութիւնների անորոշութիւնն ու հակասական բնոյթը՝ Մելիքսէթբէգը փորձում է մի քանի իրական տեսակների հիման վրա պարզել Սայեաթ Նովայի արհեստի խնդիրը: Նա ենթադրում է, թէ Սայեաթ Նովան զբաղւելիս է եղել կամ դերձակութեամբ եւ կամ մեռաքսեղէնի առեւտրով: Դերձակի վարկածը Մելիքսէթբէգը հիմնաւորում է այն հանգամանքով, որ Սայեաթ Նովայի Աճառեանի նկարագրած ձեռագիրը պահւած է եղել դերձակների ջրջանում եւ գտնւել է Թաւրիզում մի դերձակի մօտ: Երկրորդ հիմքը այն է, որ Վրաց Գրագիտական Ընկերութեան Գրադարանի № 1543 ձեռագրում կան մի շարք ոտանաւորներ՝ գրւած Դերձակ Ստեփանի անունով, որոնց մի մասը անպայման պատկանում է Սայեաթ Նովային: Սրանից Մելիքսէթբէգը եզրակացնում է, թէ Դերձակ Ստեփանն ու Սայեաթ Նովան մեկնոյն մարդն է:

Իսկ ինչ վերաբերում է Սայեաթ Նովայի մեռաքսեղէնի վաճառականների դասին պատկանելուն՝ Մելիքսէթբէգը ամենից առաջ վկայութեան է կանչում Սայեաթ Նովայի երկու վրացերէն երգերը (114,3 եւ 110,2), ուր բանաստեղծը երկու անգամ իրեն կոչում է վաճառական. ա) «ես վաճառական եմ հեռաւոր երկրից, իսկ դու Մարանդի չուխան. ես դրամ չունեմ դիպակ գնելու, ես հում նիւթի համար եմ եկել»: բ) «Ամբողջ աշխարհ մեղ մօտ (քէֆի) է, բազարը ինչպէ՞ս այստեղ չլինի»:

Բացի այդ, իր երգերի մէջ Սայեաթ Նովան անվերջ յիշում է արեւելեան՝ հնդիկ ու պարսկական մեռաքսեղէնները, որոնց ծանօթ է համուտ վաճառականի պէս: Նա յաճախ գործ է ածում փարչա, ֆիշմիր, զար, զարբաթ, զարբաշ, ատլաս, ֆիրմանիշալ, դիբա, բաղդադի, ֆաթիբա, ֆալամքար, խաս, խամ եւ նման բազմաթիւ ուրիշ բառեր:

Մելիքսէթբէգի վերջին այս ենթադրութիւնը, որ չատ լաւ է հիմնաւորւած, արժանի է ուշադրութեան եւ ա՛յն պատճառով, որ որոշ չափով հաստատում է այն կարծիքը, թէ Սայեաթ Նովան 19 տարեկան հասակում ճամբորդել է Հնդկաստան ու Հաբեշ: Բացի

այդ, վրացերէն մի երգում, որի մասին ես կը խօսեմ քիչ յետոյ, Սայեաթ Նովան յայտնում է իր հովանաւորին, թէ ինքը պիտէ գնողների առջեւ բանալ մեռաքսեղէն կտորներ: Սակայն եւ այնպէս, կասկածելի է, թէ Սայեաթ Նովայի իր մասին ասած վաճառական և բազազ բառերը բառական են նրա արհեստը որոշելու համար. առաջին դէպքում՝ «վաճառական» բառը գործ է ածւած պարզապէս այլաբանական ձեւով, իսկ բազազ՝ վերաբերւում է ոչ թէ իրեն՝ Սայեաթ Նովային, այլ քէֆի հրաւիրւած մէկ ուրիշին:

Իմ կողմից ես կարծում եմ, որ Սայեաթ Նովան ոչ թէ մէկ, այլ մի քանի արհեստ է ունեցել: Սայեաթ Նովայի մտքի, բնաւորութեան ու խառնւածքի տէր մարդը չէր կարող սահմանափակւել միայն մէկ արհեստով: Դժւար, նոյն իսկ անկարելի է ենթադրել, որ Սայեաթ Նովան, ջուլհակ լինելու պարագային, երեսուն տարի անընդհատ գամւած կարողանար մնալ իր արհեստանոցում, կամ, դերձակ լինելու դէպքում ամբողջ ժամանակ զբաղւէր ասեղ ու թելով, կամ, վերջապէս, եթէ վաճառական էր, ողջ կեանքը անցկացնէր խանութում: Եթէ հաւատանք Ն. Աղբալեանին, Սայեաթ Նովան մինչեւ 60 տարեկան հասակը սոսկ արհեստից աղատ ժամանակն է նւիրել աչուղութեան: Սայեաթ Նովայի պէս մարդիկ չեն կարող զբաղանալ չափաւորութեան եւ միապաղաղութեան պայմաններում. նրանք միշտ չարժման մէջ են, մի կողմից միւս կողմն են ընկնում, մի ծայրայեղութիւնից միւսը, չրջում են երկրից երկիր, նոր մարդիկ են տեսնում, լսում են նոր երգեր: Բացի այդ, Սայեաթ Նովան աչուղութիւն էր սովորում, իսկ դրա համար պարտաւորւած էր տեղից տեղ անցնել, մի նշանաւոր աչուղից ուրիշ նշանաւոր աչուղի մօտ գնալ, հետեւաբար, եւ զբաղումի փոփոխութիւն կատարել: Իրրեւ արտասովոր ընդունակութիւնների տէր մէկը, նա հեչտութեամբ իւրացնում էր արհեստները, բայց ոչ մէկին չէր կապւում: Նրա ընդունակութիւնների մասին մենք դիտենք վերեւ յիշւած թուրքերէն երգից, ըստ որի երկու տարում նա կատարեալ կերպով տիրացել է արհեստին (օգրանդում թամամ սանաթ):

Ցեռոյ, իր աչխարհահայեացքի ընդարձակման, արեւելեան դրականութեան աւելի մօտից ծանօթանալու, աչուղական արւեստի կանոններն ու զաղտնիքները աւելի լաւ հասկանալու համար նա ստիպւած էր դուրս գալ Թիֆլիսի սահմաններից, անցնել դէպի Արեւելք, դէպի Պարսկաստան ու Հնդկաստան: Իր ճամբորդութեանց ընթացքին նա չէր կարող կաչկանդւել իր սկզբնական զբաղումով եւ ստիպւած էր դիմել նաեւ ուրիշ արհեստների՝ համաձայն միջավայրի եւ վայրկեանի պահանջի: Այս ձեւով է նա անցկացրել երեսուն տա-

րի՝ թափառելով երկրից երկիր եւ աշակերտելով երեւելի աշուղների — «պատուց լինչ օրի եարսուն տարի դլուխ դրի ամէնուն խաղին»:

Այդ երեսուն տարւայ ընթացքին Սայեաթ Նովան մի բանով պէտք է ապրէր՝ հոգար իր համեստ կարիքները եւ վարձատրէր ուսուցիչներին, որովհետեւ դժուար է ենթադրել, որ նշանաւոր վարպետ աշուղները ձրի դաս տային: Բացի երաժշտութիւնից, Սայեաթ Նովան սովորել է, անշուշտ, պարսից ոտանաւորի օրէնքներն ու կանոնները, որ այնքան էլ հեշտ բան չէր այն ժամանակւայ պայմաններում: Դրա համար անհրաժեշտ էր ունենալ նիւթական միջոցները, իսկ դրամ աշխատելը կախւած էր տեղից ու հանգամանքներից: Ահա թէ ինչու ես կարծում եմ, որ Սայեաթ Նովան չէր կարող սահմանափակւել միայն մէկ արհեստով, այլ պէտք է յանձն առնէր ամէն աշխատանք, դիմէր տարբեր արհեստների, ըստ միջավայրի պայմանների: Նրա այդ զբաղումների մէջ, թւում է թէ, կարեւոր տեղ է բռնել վաճառականութիւնը, բազմի գործը:

Որ Սայեաթ Նովան իրօք շատ արհեստներ է իմացել, երեւում է Իրակլի թագաւորին նւիրած վրացերէն մի ոտանաւորից, որ մեզ հասել է միայն մի մասով (մի քառեակ) եւ որ ասում է.

Իմ կրծքի տակ հարիւր բառասուն արհեստ,
Հաւատա ինձ, ես ֆո առջեւ կը քանամ մետաքս ու դիպակ,
Քո հրամանով ես էլ սազ եմ բռնել,
Ժամում ես զանգ եմ տալիս, հաւատա ինձ:

Այս պատահական հատւածում Սայեաթ Նովան ցոյց է տալիս երեք արհեստ՝ կերպասի վաճառական, ժամկոչ, սազանդար եւ միեւնոյն ժամանակ աւելացնում է, թէ ուրիշ շատ արհեստներ էլ գիտէ:

Սայեաթ Նովայի այս վկայութիւնը աւելի եւս համոզեցուցիչ է դարձնում իմ ենթադրութիւնը, թէ նա մէկից աւելի արհեստներ է իմացել:

XI

ՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐԸ ՎՐԱՑ ԱՐՔՈՒՆԻՔՈՒՄ

Գիտութեան եւ արւեստների գործիչները ամէն տեղ եւ բոլոր ժամանակներում մեծ կարիք են ունեցել հովանաւոր-մեկենասների: Հովանաւոր եղել են թէ մասնաւոր անհատներ եւ թէ իշխանութեան ներկայացուցիչները:

Այդպէս է եղել եւ Արեւելքում, ի մասնաւորի Պարսկաստանում ու Հնդկաստանում, որոնք այս պահուս հետաքրքրում են մեզ Անդրկովկասի վրա ունեցած ազդեցութեան տեսակէտից: Ըստ երեւոյթին, չի ապրել ոչ մի քիչ-շատ աչքի ընկնող բանաստեղծ, որ պալատական բանաստեղծի պաշտօն կրած չլինի: Շահից զատ, բանաստեղծներին հովանաւորել են խաները, կուսակալները եւ նոյն իսկ սոսկական հարուստ մարդիկ: Առանց հովանաւորի բանաստեղծ գոյութիւն չի ունեցել:

Դրութիւնը նոյնն էր եւ Անդրկովկասում, ուր գործում էր Սայեաթ Նովան: Այստեղ աշուղներին ու բանաստեղծներին հովանաւորում էին Երեւանի, Գանձակի, Շամախու խաները, ինչպէս եւ Վրաստանի թագաւորները: Երեւանի խանն, օրինակ, հովանաւորել է, Նաղաշ Յովնաթան աշուղին: Գանձակի խանը, որ մի ժամանակ շատ խոշոր դեր էր կատարում, հովանաւորել է պարսիկ նշանաւոր բանաստեղծ Նիզամիին՝ Կովկասում այնքան սիրւած Լէյլի եւ Մէջնուն, Խոսրով եւ Շիրին եւ այլ քերթւածների հեղինակին:

Այս մեկենասների հովանաւորութիւնը մեծապէս նպաստել է բանաստեղծութեան զարգացման, բայց միաժամանակ եւ բացասական նշանակութիւն է ունեցել բանաստեղծութեան եւ բանաստեղծների համար. բանաստեղծները յաճախ ստիպւած էին իրենց ստեղծագործութիւնը յարմարեցնել հովանաւորի ճաշակին ու կամքին, ջանալ հաճելի դառնալ նրանց, մրցել միմեանց հետ, իրենց տեղը պահելու համար՝ կեղծել ու չողոքորթել:

Նման կախւածը հովանաւորի քմահաճոյքից բանաստեղծի վիճակը դարձնում էր անկայուն. բաւական էր տիրոջ մէկ խօսքը, որպէսզի բանաստեղծն ընդմիշտ հեռանար թագաւորական կամ խանական պալատից: Ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, մեր Սայեաթ Նովային էլ վիճակւեց նման բախտ:

*Վրաստանում ամենքը — ազնւականութիւն, հասարակ ժողովուրդ թէ քաղաքային բնակիչները — սիրում ու գնահատում էին երգն ու երաժշտութիւնը եւ լայնօրէն հովանաւորում արւեստագէտներին: Թագաւոր, ազնւական կամ հարուստ մարդիկ իրենց մօտ պահում էին ամբողջ նւագախմբեր եւ առանձին աչքի ընկնող երգիչներին: Աւելի հասարակ մարդիկ՝ գոհանում էին մի սազանդար — աշուղով: Իւրաքանչիւր մեկենաս հովանաւորում էր իր կարողութեան չափով**):

---

*) «Նաղաշ Յովնաթան Աշուղ», Փարիզ, 1910. Հրատ. Ա. Զոպանեանի: Այս հրատարակութիւնը զգալապէս լրացրեց Հայր Ակինեանը, «Ազգագրական Մատենադարան» № 65:

Այդ երաժիշտների եւ աշուղների մեծ մասը հայեր էին, որոնք յօրինում ու երգում էին պարսկերէն ու թուրքերէն: Ինչպէս վերը ասւեց, հայերէն ու վրացերէն երգը ընդունւած չէր աշուղների կողմից:

Այս աշուղ-սազանդարների մէջ պատահում էին տաղանդաւոր երգիչներ, որոնցից լաւագոյնները հրաւիրւում էին վրաց թագաւորի մօտ եւ պալատական սազանդարի պաշտօն էին ստանում: Պարզ է, թէ քանի որ աշուղներն ըստ մեծի մասի հայեր էին, պալատական աշուղ-սազանդարների մէջ էլ կային շատ հայեր: Պատմութիւնից յայտնի, մեզ մնացել է միայն մի քանի անուն: Այսպէս, ժամանակագրական կարգով մեզ յայտնի պալատական առաջին հայ աշուղն է Բէգթաբէգ Աւթանդիլի որդի եւ Մարտիրոսի թոռը, որ եղել է ժամանակակից վրաց Գէորգի ԺՍ. արքայի, որ մահմետական անուանով կոչւում էր Շահ-Նավազ Բ (1675—1688): Այս Բէգթաբէգը օժտւած էր բնական տաղանդով եւ աշուղութիւն էր անում Գէորգի ԺԱ.ի պալատում: Թէեւ նրա երգերը մեզ չեն հասել, բայց ժամանակակից վրաց բանաստեղծները շատ բարձր էին դասում եւ մեծ դովեստով են խօսում նրա մասին: Բացի այդ, նա փայլուն գրչագիր-արւեստագէտ էր: Նրա գրչին է պատկանում Շոթա Ռուստաւելու Ընձեռնաւորի ամենէն աւելի գեղարւեստական ձեռագիրը: Ժամանակակիցները նրան կոչում էին Մեծն Բէգթաբէգ: Նա հանդիսանում է հիմնադիրը իշխան Բէգթաբէգովների տոհմի, որ մնացել է մինչեւ մեր օրերը:

Յաջորդ մեզ յայտնի աշուղն է Նաղաշ Յովնաթանը, որ պալատական աշուղ է եղել վրաց Վախտանգ Զ. թագաւորի (1711–14 եւ 1719—24) պալատում: Նաղաշ Յովնաթանը ծնւել է 1661թ. Շօրոթ գիւղում, Ագուլիսից ոչ հեռու, եւ մեռել է նոյն գիւղում 1722ին: Բազմակողմանի չնորհքով օժտւած մի մարդ էր. հիանալի նկարիչ եւ փայլուն աշուղ: Սկզբում նա աշուղութիւն է արել Երեւանի խանի մօտ, ապա անցել է վրաց թագաւորի պալատը: «Ծանօթ էիր համայն մեծաց իշխանաց», ասում է նրա մասին իր որդին: Նա գրել է գեղեցիկ ոտանաւորներ եւ հայերէն լեզուով: Իր գրածները նա չի երգել, ինչպէս երեւում է նրա մի ոտանաւորի հետեւեալ հատւածից.*)

*) Brosset "Voyage Archéologique" en Géorgie et en Arménie V. Թիֆլիսի վէրա թաղում, այժմ արդէն գոյութիւն չունեցող հայկական Զրգիխեանց եկեղեցու մօտ 1818ին տեսել է մի վրացերէն տապանաքար, ուր ասւած է հետեւեալը. « Ներսէսաշվիլին ապրուստ

Ասել ես՝ Տետրեր գրէ տաղով
Ծաղկէ՛ լաջվարդ ոսկէ վազաղով
Գրել եմ կապել թաւթայ բաղով
կուղարկեմ, զալում, զալում
փափաքեմ, զալում, զալում: (էջ 48)

Տարակոյս չկայ թէ Ա. Երիցեանը շատ է ոգեւորւում ու երեւակայութեան մէջ ընկնում, երբ գրում է, թէ՝ «վախտանգ երեւելի այնքան հմուտ էր հայերէնին, որ Թիֆլիս եկած պանդուխտ Շոռոթեցի Նաղաշ Յովնաթանին անդադար հրաւիրում է եղել իւր մօտ սորա հայերէն երգերը լսելու» («Արձագանք», 1892, № 63· ըստ Հ. Ալինեանի): Երիցեանը սխալւում է, որովհետեւ նախ՝ Նաղաշի ոտանաւորներն իրենց կառուցւածքով բնաւ չեն համապատասխանում աշուղների երգած մուխամբաղներին, թէջնիաներին ու բայաթիներին: Երկրորդ՝ որովհետեւ Նաղաշից առաջ էլ, յետոյ էլ վրաց թագաւորների արքունիքում միշտ տիրող է եղել պարսկական երգն ու երաժշտութիւնը: Վերջապէս, երբ Թիֆլիս եկաւ, Նաղաշն արդէն ոչ թէ անյայտ բանաստեղծ էր, այլ Երեւանի խանի, Թերեւս եւ ուրիշ խաների մօտ պարսկերէն երգերով համբաւի տիրացած աշուղ:

Նաղաշը Երեւանից Թիֆլիս է տեղափոխւել անձնական պատճառներով, ինչպէս ինքն է ասում.

Կանաւոց դարտէն Յովնաթանըն
Գընաց դէպ Թիֆլիզու խանըն,
Կամի այնտեղ դնել վաթանըն
Թող ազատվի կանաւոց բերդէն:

(Հ. Ակինեան, էջ 62)

Բայց բնութիւնն անում է իրը. Թիֆլիսում էլ Նաղաշը զբաււում է գեղուհիներով եւ սկսում նոր «սիրոյ բան»: «Տաղ ի վերայ Գուրջըստանայ գողալներին» գեղեցիկ տաղի մէջ նա գովաբանում է Թիֆլիսի հրապոյրներն ու նրա գեղեցկուհիները.

տւեց ինձ, 27 տարեկան սազանդար Սմարադ կիրակոսաշվիլուս: Նա ինձ ամուսնացրեց, բայց ես ամուսնութիւնից երկու տարի անցած մեռայ, առանց բաւարար չափով ճաշակելու այս անցաւոր աշխարհի բարիքները »: Այս գրութեան տակ փորագրւած են եղել սազանդարի ննւագարանները՝ ազարպետի, թառ, դայիրա եւ երկու դուդուկ:

Գովեմ սրտիւ ուրախակամ
Թիֆլիզ քաղաքըն պատուական.
Յոյժ գեղեցիկ են սիրական
Գուրջըստանու գօզալներըն.

Այս տաղի մի ուրիշ վոլոխակում ասած է՝ «Շէն Թիֆլիզու խաթուններ», որ պարզ ցոյց է տալիս, թէ Նաղաշը սկսել էր ընտանել Թիֆլիսի հայուհիներով. Թիֆլիսի բնակչութեան երեք-քառորդը այն ժամանակ կազմում էին հայերը, իսկ միայն մեկ-երրորդը՝ վրացիները, թուրքերը եւ այլն, մեծ մասամբ պաշտօնեաներ ու զինուորներ:

Նաղաշի սկսած «սիրոյ բանը» խիստ լուրջ յափշտակութիւն էր, որ զբաղում էր նրա ամբողջ ուշադրութիւնն ու ժամանակը.— ինձ հանեցիր իմ գործ ու բանէն, դանգատւում է նա:

Գիր էի գրում ֆու ալուանըն,
միտք էի անում սիրոյ բանըն.
ետէն ուղարկեց վախթանգ խանըն:
Քիզ ո՞նց մոռանամ, զալում, զալում
ես ո՞նց հեռանամ, զալում, զալում:

1720–21ին թողած պիտի լինի Նաղաշը Թիֆլիսն ու Վախտանգ Զ.ի պալատը: Յամենայն դէպս, 1722թ. նա մեռել է իր հայրենի դիւղ Շօրոթում: Թիֆլիսից հեռանալու պատճառը այն ժամանակւայ վրաստանի ապրած ծանր օրերն էին, երբ վախտանգն այլեւս չէր կարող հետաքրքրուել երգով ու Նաղաշով: Եւ Նաղաշը վերադարձաւ ծննդավայր — «Ղարիբ Գիւրջիստան մնաց»:

Նաղաշից յետոյ, մինչեւ Սայեաթ Նովա, ոչ պատմութիւնը, ոչ էլ աւանդութիւնը որեւէ պալատական հայ աշուղի անուն չեն թողել մեզ: Իսկ Սայեաթ Նովայից յետոյ, երկու անուն էլ կայ՝ Աղաջան Ղուլամանիչվիլի եւ Եարալ Շանչիաչվիլի (Շանչեան): Առաջինի մասին պատմում է Իրակլի Բ.ի թոռ, արքայազն Դաւիթը իր «Վրաստանի 1744—1844թ.թ. Պատմութեան» մէջ: Նկարագրելով Թիֆլիսի գրաւումը Աղա Մահմէտից 1795ին, նա ասում է, թէ պարսիկները Թիֆլիսում բռնել են թագաւորական սաղանդար Աղաջան Ղուլամանաչվիլուն, որից ուզեցել են իմանալ թագաւորի թագստոցը տանող ճանապարհը, բայց չեն յաջողել: Իսկ երկրորդը՝ Եարալ Շանչիաչվիլին՝ Իրակլի Բ.ի արքունիքում մեծ համբաւ ստացած

աշուղ էր. Իրակլիի մահից յետոյ մնաց Գէորգի ԺԳ.ի պալատում: Վրաց անկախութեան անկումից յետոյ Շանչիաչվիլին չլքեց իր հովանաւորներին եւ վրացի արքայազունների հետ միասին զնաց Մոսկւա ու Պետերբուրգ եւ մինչեւ մահ մնաց նրանց մօտ: Եարալ Շանչիաչվիլին է պատկանում իր ուսուցիչ Սայեաթ Նովային ձօնուած մի երգ, որ ցարդ, դժբախտաբար, հրատարակուած չէ,

Սայեաթ Նովայի աշակերտներից առանձնապէս աչքի ընկաւ աշուղ Շամչի-Մելքօն, որ պալատական աշուղ էր արքայազն Փարնաօսի մօտ: Շամչի Մելքօն թողել է թէ վրացերէն, թէ հայերէն երգեր: Վրացիները նրան համարում են վրացի բանաստեղծ:

XII

ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱՆ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆ ԱՇՈՒՂ

Սայեաթ Նովան որպէս պալատական աշուղ – սաղանդար երեւացել է դեռ Կախեթիայի թագաւոր Իրակլի Բ-ի արքունիքում 1750 թուից ոչ ուշ, որովհետեւ արդէն 1751ին նա, կուելով արքայազն վախտանգի հետ, մի երգ է յօրինել, որի մէջ ծաղրում է նրա դատարկութիւնն ու ոչնչութիւնը՝ հպարտութեամբ հակադրելով սեփական խիղախութիւնն ու տաղանդը (Գրիչ. 97): Գրի առնելով այս երգը՝ Սայեաթ Նովայի որդի Իվանը, աւելացնում էր թէ՝ «Սա, այսպէս ասած, թէչնիսի եղանակով յօրինուած հայհոյանք է: Սայեաթ Նովան թելաւում կուել է երջանկայիշատակ վախտանգ արքայազնի հետ (Հերակլ Բ-ի որդին), իբրեւ մի անմիտ մարդ՝ այնտեղ եւ էթ 1751 թուին, ասել է արքայազնի դիմաց այս ոտանաւորը»):

Նման յանդգնութիւն, ի հարկէ, չէր կարող թոյլ տալ իրեն մի մարդ, որ նոր էր մտել պալատ, և առիթ էլ հազիւ թէ դանւէր, եթէ որոշ մօտիկութիւն ստեղծած չլինէր երկոի միջեւ, իսկ դրա համար ժամանակ էր հարկաւոր: Այդ պատճառով պէտք է ենթադրել, որ Սայեաթ Նովան դէպքից առնւազն մեկ-երկու տարի առաջ արդէն աշուղ էր արքունիքում, որով ուրեմն պալատական աշուղութիւնն սկսած պէտք է լինի 1750 կամ նոյն իսկ 1749 թուին: Իր պաշտօնը պալատում Սայեաթ Նովան վերջացրեց ոչ ուշ քան 1765 թիւը, երբ ինչ որ անհամաձայնութեան հետեւանքով՝ այս անգամ արդէն միացեալ վրաստանի թագաւոր Իրակլի Բ-ի հետ՝ հեռացւեց

*) Թարգմ. Գ. Ասատուրի, «Ազգ. Հանդէս», № 10, էջ 110:

արքունիքից եւ ընդունեց հոգեւորականութիւն: Իմ համոզումով Սայեաթ Նովան Իրակլի պալատը թողեց 1762ին:

Պալատական սազանդարի կոչումը Սայեաթ Նովան կրում էր հպարտութեամբ եւ իր վրացերէն երգերում ուժգնօրէն շեշտում է այս պարագան: Դէպի իր հովանաւորը նա վերաբերւում է մեծ ակնածանքով եւ յաճախ գովում է նրա արժանիքները. Իրակլին քաջ զինւորական է ու հմուտ հրամանատար, արդար դատաւոր եւ բովանդակ Վրաստանից պաշտուած թագաւոր: Մի բան, որ այնքան էլ հեռու չէր իրականութիւնից, որովհետեւ պատմութիւնը այդպէս էլ ներկայացնում է Իրակլիին, իբրեւ խոշոր արժանիքների տէր, ժողովրդի սէրը վայելող եւ վրաց ժողովրդի ազգային ձգտումների վերածնութեան մեծապէս զարկ տւող մի թագաւոր:

Սայեաթ Նովան ոչ միայն զւարճացնում էր իր հովանաւորին ուրախութեան ժամերին, այլեւ մխիթարում էր նրան, երբ վերջինս տխրութեան եւ վշտի մէջ էր ընկնում: Ախվերդեանը պատմում է, թէ Իրակլիի տխրութեան ու թախծի վայրկեաններին նրան շրջապատողները մարդ էին ուղարկում եւ բերում Սայեաթ Նովային, որ սազը ձեռքին մտնում էր թագաւորի մօտ՝ նւագելով ու երգելով վերջինիս սիրած երգը՝ «Քուր, դու պղտորած Երասխի ջրով, չե՛մ դիմանալ քեզ պատճառանքներ ունեցողին (մահանաւորին)» (Ախվերդեան, էջ Թ.): «Պղտորած Երասխ» այստեղ նշանակում է Պարսկաստանի կողմից Վրաստանին սպառնացող մշտական վտանգը:

Այս ձեւով համարեա միշտ փարատւում էր թագաւորի տխրութիւնը՝ Սայեաթ Նովայի սազի ու երգի հրաշագործ ազդեցութեան տակ Իրակլին մոռանում էր իր սիրտը մաշող վիշտը:

Ըստ երեւոյթին, Իրակլին էլ սիրով եւ առանձին ջերմութեամբ էր վերաբերւում իր աշուղին: Մթացմինդելին հաղորդում է վրացիների մէջ մնացած հետեւեալ աւանդութիւնը.— Մի անգամ Սայեաթ Նովան, վրդովուած Վրաստանի ճորտերի ծանր վիճակից, յօրինում է մի երգ, որով անողոք դատապարտութեան է ենթարկում կալւածատէրների դաժան վերաբերումը դէպի իրենց ճորտերը: Այս երգը արագութեամբ տարածւում է ժողովրդի մէջ: Կալւածատէրերը գանգատ են անում թագաւորին եւ խնդրում արգելել, որ Սայեաթ Նովան այլեւս նման երգեր չյօրինէ, բայց Իրակլին, ի բնէ արդարամիտ մարդ, մերժում է կաշկանդել իր սիրելի երգչի ստեղծագործութեան ազատութիւնը:

Բացի փոխադարձ յարգանքի ու սիրոյ զգացմունքից՝ Սայեաթ Նովայի եւ իր հովանաւորի միջեւ ստեղծւել էին եւ աւելի մտերիմ յարաբերութիւններ: Իր թագաւորական դիրքի շնորհիւ Իրակլին չէր կարող իր տանը, պալատական միջավայրում, սարքել անբռնազբօսիկ զւարճութիւններ ու քէֆեր, առանց հաշւի առնելու տիտղոսն ու աստիճանը: Այդ պատճառով կազմւել էր Իրակլիի մօտիկ մարդկանց մի խմբակ, որ հաւաքւում էր մասնաւոր տան մէջ եւ ուրախ ժամանակ անցկացնում: Այդ խմբի անբաժան անդամն էր եւ Սայեաթ Նովան, որ «իր զւարթութեամբ այնքան հռչակ էր ստացել քէֆերի մէջ» (Գրիշ. 107,5): Երբ այս տեսակ հաւաքոյթներից (մէջլիս) մի քանիսին Իրակլին բացակայ էր եղել, Սայեաթ Նովան յօրինել էր մի երգ (Գրիշ. 110), որի մէջ մանրամասնօրէն նկարագրում էր այդ խնճոյքները, գանգատւում, որ թագաւորը ներկայ չի լինում, սպառնում, որ քէֆերի մասնակիցները դատի կը դիմեն նրա դէմ եւ այլն: Այս երգից երեւում է, որ նման խնճոյքներին մասնակցում էին զանազան տեսակ մարդիկ, ինչպէս եւ կանայք, որոնք, ըստ երեւոյթին, մուտք չունէին պալատական հաւաքոյթներին եւ որոնց ներկայութիւնը ախորժում էր Իրակլին: Սայեաթ Նովան հրապուրում էր թագաւորին ինչ որ Նազելի Լէյլայով (Լէյլում Նազի), որ քեամանչա է նւագում, եւ խոստանում էր երգել նրա համար պատրաստուած նոր երգերը:

Այսպէս համերաշխ ու սիրով ապրում էին Սայեաթ Նովան եւ նրա բարձր հովանաւոր՝ Վրաստանի թագաւոր Իրակլի Բ-ը, մինչեւ յարաբերութիւնների վերջնական խզումը:

(Շարունակելի)

փարիզ

ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

Գ.

ՀԱՅՐԵՆԻ ՔՆԱՐԸ

Հայրենասիրական երգերը երկու խումբի կարելի է բաժնել: Առաջին խումբին մաս կը կազմեն այն քերթուածները, որոնց ներշնչումը անցեալէն կուգայ: Անոնք բանուած են հայրենի փոյցներու վրայ: Կը զգաս որ գուրգուրանքով գրի առնուած են անոնք, նման ասեղնագործին, որ կը զգուշանայ իր մատներուն հետքերը ձգել կտորին վրայ: Մեր անցեալ փառքերը չեն գինովցներ զինքը: Ամէն անգամ որ հեռաւոր յիշատակ մը կուգայ մարմին առնել թուղթին վրայ, բանաստեղծին հոգիէն խանդավառ վանկեր չեն բխիր: Մելամաղձոտութիւնն է որ յարութիւն կառնէ:

Այս տրամադրութեամբ երգած քերթուածներու փունջը իր մէջ կը համրէ գոյնզգոյն եւ գեղեցիկ ծաղիկներ: Արշակ Ա.ի կոթողը, Տրդատ Ա.ի կառքը, Արտաշէս Բ.ի գերեզմանը, Արտաւազդ Բ.ը, Վարազդատը, Ցարալէզները, Սօսեաց անտառը եւ Գողթան երգիչները իրարու կը յաջորդեն հայկական թափոր մը կազմած:

Երկրորդ շարքը նուիրուած է հայրենի աշխարհին, կենդանի իրականութեան: Հայաստանը կը սիրէ քերթողը դրօշակի մը նուիրականութեամբ: Կերգէ հայու հոգին ու հայ լեզուն, որոնք ոգիներու պէս կը շրջին Արարատեան դաշտավայրին բոլոր անկիւնները: Այդ անհորիզոն վայրերուն մէջ, մեր անցեալի Մեծ Վկան, Մասիսը, Աւերը, իրենց մոռցուած ու լքուած վիճակին մէջ, յուսահատութեան քնարը լսելի կընեն սակայն: Բանաստեղծը վերացական էակ մը չէ միայն, յաճախ բանալ իր հոգին արտաքին ձայներու եւ արձագանգներու, տեսնելու, դիտելու եւ մանաւանդ ապրելու պահը, որ յաճախ յաւիտենականութիւն մը կարժէ: Անոր քերթուածները հետեւաբար ապրուած վայրկեաններու ծնունդ են: Անոր հոգին կը մտնէ այլասիրական զգայութիւններ, որոնց համար կը հատնի ու կը տրտմի:

Ենթակայական ապրումներէն մինչեւ հայրենասիրական երգերը, իրենց մէջ կը յայտնեն շրջափոխութիւնը հոգիի մը, որ ամէն երեւոյթի առջեւ կուգայ կը կանգնի յաղթ հասակով, կը վերապրի

իր մանկութեան եւ չափահասութեան բոլո՛ր փորձառութիւնները: Այդ հոգին կը զգլխուի մանաւանդ անհնարին վիշտով, երբ կը զգայ, որ ահաւոր բան մը կը կատարուի մութին մէջ, հոն՝ ուր դժոխքի ջահերն անգամ պիտի մարէին սոսկումէ... Այդ էջերուն ընթերցումով, անկարելի է չի փոխադրուիլ Մեծ Տարագրութեան եւ անոր հետ կապուած Մեծ Ողբերգութեան թուականները, որոնք արիւնով ու արցունքով օծուն քերթուածներու գեղեցիկ շարքը տուեր են հայ քերթողութեան: Իսկական ողբերգութիւններ, հաւասար ներուժութեամբ երգուած, ինչպէս են քերթողին երկտասարդական սիրոյ երգերը եւ չափահասութեան կեանքի եւ մահուան քերթուածները:

Վ. Թէքէեանի հայրենասիրութիւնը բառ ու խօսք չէ, եւ ոչ ալ երեւակայութիւն ու երազ: Անոր հայրենասիրութիւնը քնարէն ձերբազատելով, կը դառնայ բովանդակութիւն, տառապանք, հրատոչր: Ա՛ն ալ ունի իր դաւանանքը, ցանկութիւնը, խոհը: Ի՞նչ է բանաստեղծին խոհը: Այն, որ մեր ազգը ապրի, հայ հոգին նորոգուի, ուրիշներու հաւասար դառնայ, բարձրացնելու եւ ինքնիշխան քալէ իր ճամբան, երգով ու ժպիտով. (Վաղը, Կէս Գիշերէն մինչեւ Արշալոյս): Երբ կապրի մանաւանդ ներկան, բանաստեղծին էութիւնը սէր կը դառնայ, այլասիրական զգացումներով կը տոգորուի: Վերջին հատորը (Սէր, 1933, Փարիզ) այդ վարակող զգայութեան խտացումն է: Կրնա՞յ քար դնել իր սրտին վրայ, եւ ապաստանած արեւապաշտի մեկուսացման մէջ, խուսափիլ իրականութենէն: Ո՛չ: Տեսակ մը ոգի զարթած, այդ զգայութիւնը կառաջնորդէ զինքը հայրենական աւերակներէն յետոյ, հոգիներու աւերակները: Հայրենի կենդանութիւնը ողիմար է, եւ սրբազան ըմբոստութիւնը վիրաւոր, անտեսուած: Սակայն առաջին անգամը ըլլալով, Վ. Թէքէեան հորիզոնին վրայ կողջունէ նոր սերունդի ներկայացուցիչները, որոնց կը նուիրէ խանդավառ ու ապրուած քերթուածներու շարք մը:

Տրամաթախիծ երկինքին վրայ, որ արեւապաշտին հոգին է, իբրեւ գիսաւոր աստղ կը յայտնուի հայրենիքի գաղափարը: Հոս արդէն կը կրկնապատկուի այլասիրական զգացումներու յորդումը: Հայրենիքը երկինքին ու անդունդին մէջ առկախ, ցնորական օրօրոցն է, փառարանուած պատուհաս մը, կրակ՝ որ կը տաքցնէ մեր հոգին: Բայց ներկան մութ մտածումներու անձնատուր կը դարձնէ զինքը, եւ ծնունդ կուտայ Մութ ժամեր քերթուածներու շարքի մը, որ արեւապաշտին հոգիին դառնութիւնը կը ցոլացնէ, (Սէր, էջ 22—31) եւ որ կը վերջանայ հետեւեալ տողերով, գրուած 1924ին.

Ո՛վ Տէր, ի՞նչպէս հիմա յանկարծ,
Անիի խոր հոն մխուել է,
Հոն բզզայէ խոք մեզ անդարձ՝
Կը խլուինք, դուրս կիյնանք անկէ,
Մեր արմատները յանձնած օդին
Ու ծաղիկները մեր բոլոր

Հիմա խամրած, ինկած գետին···
Շատ չէ՞, ո՛վ Տէր, տանջանքն այս խոր՝
Մեր խե՛ղճ ազգին, իր խե՛ղճ սրտին···

Դ.

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ՀԱՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Բանաստեղծին համար սահման գոյութիւն չունի: Ներշնչումն է, որ տուն կուտայ քերթուածներու, որոնց մէջ երբեմն երիտասարդ է ալեհեր մազերով, եւ երբեմն ալ իմաստուն՝ կեանքի խորհուրդովը բեռնաւոր, երիտասարդ տարիքի մէջ: Այս է պատճառը, որ Թէքէեանի քերթուածները իրենց բովանդակութեամբ միայն կարելի է դասաւորումի ենթարկել, փոխանակ կապելու զանոնք թուականներու եւ որոշ տարիքի: Այսպէս, աւելի երիտասարդ տարիքի մէջ գրի առած է քերթուածներ, որոնց մէջ ո՛չ միայն յոռետես մտածող է, այլ այդ զգայութիւնը զինքը կը տանի գերագոյն գիտակցութեան: Փոխանակ կեանքը դիտելու իր լաւ կողմերով, բանաստեղծը կը սիրէ զայն ճանչնալ իր բացասական կողմերով:

Հոս ո՛չ մէկ նետ կը հասնի նըպատակին յոր կուղղենք,
Շէնքը զոր հոս կսկսինք կը մնայ միշտ կիսաւարտ,
Ամէն թըռիչ կը կասի, եւ կը կոտրի՛ ամէն զէնք···:

Ի՞նչ եզրակացութեան կրնայ գալ մտածող-բանաստեղծը.— համակերպիլ անշուշտ.

Ո՛վ մա՛րդ, պարտքդ է ասի. որմէ փախչիլ կրնաս յոկ,
Ինքզինքըդ կ՛ամ յրքելով կոյր Աստուծոյ մը ի գոգ,
Եւ կա՛մ անձայն երթալով կեանքի գետին հետ հանդարտ···:

Սեւ, անթափանց խորհուրդը չէ միա՛յն, որ մռայլեր է անոր ճակատը. կեանքին բացասական բոլո՛ր երեւոյթները ծանր խոհերու առարկաները են զինքը: Երգեր է քաջութիւնը, լուռ երթը, խոնարհութիւնն ու հաշտութիւնը, ատելութիւնը եւ վրէժի գինին: Երգեր է մանաւանդ Տաղ առ փորձառութիւնը, (Հրաշալի Յարութիւն, 1914) իմաստասիրական քերթուած մը, որ գաղափար մը կուտայ Թէքէեանի խորհրդապաշտ ձգտումներուն եւ թախծոտ մտորումներուն, որոնք հետզհետէ կը հասուննան իր մէջ, այլաբանական գեղեցիկ պատկերներով.

Ինչպէ՞ս կուզես որ սիրեմ, յարգեմ ոգեզ ու յուսեմ
Աստուածութեան այդ ընդէր ականջս ի վար ձայնով զած
Փրփրացած խօսքերուն՝ որոնք բարի կամ խոհե՛մ,

Որոնք բարւո՛յս համար են, գիտե՛մ, խորհուած ու բուած···:
Ինչպէ՞ս կրնամ հանդուրժել քեզի առանց զայրոյթի
Եւ տարփողել կրնամ քեզ՝ երբ քու տեսքիդ մէջ արդէն
Ես թառամած կը գտնեմ յոյսերս ամէն ծաղկատի,
Երբ ձայնիդ մէջ իմ ամբո՛ղջ հին երազներս կը հեծեն···:
Հիմա գիտուն, իմաստուն եւ շատ լո՛ւրջ եմ, Աստուած իմ:
Փորձառութի՛ւն, ա՛լ հիմա դուն յաւիտեան իմ մէջս ես
Ինչպէս որդը պտուղին, ես, ես քեզմո՛վ կը փտիմ···:
Դուն կը ցայտես աչքերէս, շարժումներէս, խոհերէս,
Եւ ամէն օր որ կանցնի՝ կընէ քեզմով զիս հասուն,
Եւ ամէն օր աւելի՝ քեզմով կըլլամ ազազուն···:

Ուրեմն՝ քանի՛ բանաստեղծը կապրի կեանքը, փորձառութիւն ձեռք կը բերէ ու գիտակցութեան կը հասնի, ա՛յնքան իմաստուն կը դառնայ: Հոս սահմանագիծ մը կերկարի այլեւս: Մարդկային հոգիին բոլոր պահանջները գոհացուած տեսնելու անկարելիութիւնը մէկ կողմէն, եւ մեր գոյութեան, ճակատագրական գոյութեան իրաւունքը, աւելի բարձր սահմաններու մէջ փնտռելու իմաստութիւնը, բոլոր զգայուն հոգիները համակերպութեան կը մղէ:

Ե.

ՍԷՐ ԵՒ ԲՆՈՒԹԻՒՆ

Վ. Թէքէեանի քերթուածներուն մէջ սէրը մտածում, զգայութիւն, խորհուրդ ու բանաստեղծութիւն դառնալէ առաջ, մարմնի պաշտամունքին նուիրուած է առարկայական կերպով: Հոգիէն առաջ, մարմինն է երգեր: Սիրեր է աղւոր ձեւերը, ճկուն ու նուրբ հասակները, լուսաւոր աչքերը: Հրայրքի պահերը, տասներեք քերթուած, մեզի կը պատկերացնեն բոլոր պահերը, որոնց մէջ մարդկային մարմինը կը փնտռէ իր գոհացումը. կիրքերը յագուրդ կը փնտռեն, մարմներգութիւնը ալիք առ ալիք կուգայ արձագանգ գտնել քերթուածներու մէջ: Քերթողին հոգեփոխութիւնը լաւ ըմբռնելու համար, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նման քերթուածները: Ամէն տարիք իր երգն ունի եւ իր իմաստութիւնը: Պատանի եւ երիտասարդ տարիներուն զուգադիպող այս երգերը անկեղծութեամբ ըսուած են, յաճախ հասնելով զգայութեան բարձրագոյն աստիճաններու: Գեղեցկութիւնը, շնորհը, մարմնոյ ճկունութիւնը իրենց երգը կը պահանջեն:

Տարիներու հետ սակայն սիրոյ առարկան աննիւթական կը դառնայ: Սէրը կը դառնայ ճաճանչ, որ գետնին վրայ կը խաղայ, հովերուն մէջ կը վազէ խօլարշաւ, դէմի բլուրին հեծող սրինգն է յաճախ, եւ ներշնչումը բանաստեղծին, որ անցեալի կորսուած եւ սիրոյ պահերը կողբայ կէս գիշերին: (Եղերերգ, Հրաշալի Յարութիւն): Այնքան աննիւթական, որ երգուած սէրերը չեն ճանչնար իրենց

քնարահարը: Կէս գիշերէն մինչեւ արշալոյս հատորին հետեւեալ քերթուածը, «Ես սիրեցի» մեկնութեան չի կարօտիր, հաստատելու համար սիրոյ վերացականութիւնը, որ ենթական յուսախաբ ըրեր ու անոր սիրտը դառնութեամբ գալարեր է:

Ես սիրեցի, բայց ոչ ոք
Սիրածներէս գիտցաւ թէ՝
Զինքը ո՛րքան սիրեցի...
Ո՞վ կարդալ սիրտը գիտէ:

Ամենէն մեծ հրճուանքս,
Ամենէն սուր վիշտերուս
Ներշնչողները, աւա՛ղ,
Զիս չեն ճանչնար այս պահուս:

Սէրըս կարծես այն գետն էր
Որ իր հոսանքը անբաւ
Առաւ լերան ձիւներէն
Ու լեռը զայն չը տեսաւ:

Սէրըս այն դուռն էր կարծես
Ուրկէ ոչ ոք մըտաւ ներս՝
Ծաղիկներով ծածկըւած՝
Գաղտնի պարտէզ մըն էր սէրս:

Ու երբ սէրըս ոմանք
Երկինքին վըրա՝ անսահմա՛ն
Տեսան ծուխի մը նման,
Կըրակն անոր չը տեսան:

. . . .

Ես սիրեցի, բայց ոչ ոք
Սիրածներէս գիտցաւ թէ
Զինքը ո՛րքան սիրեցի.
Ո՞վ կարդալ սիրտը գիտէ...:

Յիշուած հատորին Ամպեր ու Աստղեր շարքը մեծ մասով նման քերթուածներու գեղեցկագոյն փունջ մը կը ներկայացնէ:

Բանաստեղծին համար սիրոյ տարրական խորհուրդ ու յիշատակ կը դառնայ հետզհետէ, հոգի եւ թեւաւոր էակ, անմատչելի, անհպելի, անանուն: Յոյսով է որ կապրի այլեւս: Կը փնտռէ մտերիմ մը, իր սեւ խորհուրդներէն ազատելու եւ հոգիին ժանգը մաքրելու համար: Սակայն անխուսափելի յուսախաբութիւնը կը հետեւի քայլերուն, ինչպէս ծաղկի բաժակին տակ պահուած օձ մը, որովհետեւ կը զգայ թէ հրճուանքին մէջ ողբ մըն է խառնուած եւ ամէն սէր իր մէջ կասկած մը կը սնուցանէ. (Յուսախաբութիւնք, Հրաշալի Յարութիւն):

Կայ նաեւ բնութեան սէրը:

Հրաշալի Յարութիւն հատորին մէջ խաւարի տաղերը նման հորիզոններէ առնուած են: Բայց խաւարի քերթուածներ ըլլալէ աւելի, բանաստեղծ հոգիի մը հաղորդութիւնն է բնութեան գեղեցկութիւններուն հետ: Կերգէ լուսինը, արեւը, ծիրկաթինը, գիշերը, իրիկունը, աստղերն ու ծովը: Այնքան կը տարուի յաճախ, որ կը մոռնայ ամէն բան, յիշատակ, անցեալ եւ նոյն իսկ իր անձը, իր հոգին, անհունին մէջ խորասուզուելու համար: Հոգին անձնատուր է անդորրութեան, հովին, հողին ու ծառերուն, որոնց մտերմութիւնը կը փնտռէ միշտ: Հովուերգութեան գեղեցիկ նմոյշ մըն է, Հրաշալի Յարութեան մէջ Գեղջկական վերնագրով քերթուածը: Քերթողը կը բաղձայ դառնալ գիւղի բնակիչ ու անկէ քալել դէպի մահ... Խաղաղու-

թեան եւ ինքնամոռացութեան նոյն զգայութիւնը կը գտնենք նաեւ Հայրենի Գարուն քերթուածին մէջ, Արուեստակութիւն չկայ երբեք: Իր մանկութեան եւ անցեալին կապուած յիշատակներով է, որ քերթուածը հետզհետէ ձեւ ու մարմին կառնէ, ինչպէս գիւղ մը՝ դաշտերու համայնապատկերին մէջ: Բայց այդ համայնապատկե՞րը, բնութիւնը, տարուան եղանակները, ամէն ինչ, քերթողի հոգիին մէջ նախանձի զգացումը կարթնցնեն, (Աշուն, Հրաշալի Յարութիւն), որովհետեւ, մինչդեռ մարդոց տարիները կանցնին առանց երբեք ետ դառնալու, երբ մեր հրճուանքները կանցնին եւ մենք ամէն օր կը մեռնինք . . . Բնութիւնը միշտ կը վերակենդանանայ, տեսնելով ամենուն անցնիլը...:

Դ.

ՅՈՌԵՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Բանաստեղծին յոռետեսութիւնը ներքին է: Անիկա իր մէջ կը կրէ այս զգայութիւնը չա՛տ կանուխէն, ու կը մեծցնէ իր հոգիին սնունդովը, նման պարտիզպանի մը, որ իր ձեռքով հասցուցած ծաղիկներուն եւ տունկերուն համար սիրտ կըհատցնէ: Գիշեր ու ցերեկ անոնց համար կը տառապի: Յոռետեսութիւնը ուրեմն նուազ արդիւնք է արտաքին առարկայական պայմաններու, քան իր ներքին էութեան, որ հետզհետէ կայրէ ամէն բան, կը մաշեցնէ նոյն իսկ սեփական ստեղծագործութիւնը:

Թէքէեան յոռետես է իր անձին եւ իր քերթուածներուն հանդէպ:

Ի՞նչ բանի վերագրել այն երեք Զօները, որոնցմով կը բացուի քերթուածներու վերջին հատորը Սէր (Փարիզ, 1933): Բանաստեղծին ներքին էութիւնը հոն կը խորհրդանշուի ամենէն յստակ ու թափանցիկ լոյսերու մէջ: Իր մտքի հորիզոնին վրա երեք աստղեր շողացեր են առաջին օրէն: Իր երգերը անոնց նուիրեր է: Ակամայ ուրեմն, գիտակցութեամբ թէ անգիտակցաբար, բանաստեղծը երեք գործօններու թելադրութեան տակ գրիչ շարժեր է: Վերացական, անթափանցելի Մեծ Իմաստը նախ, յետոյ հայրենիքը եւ ազգութիւնը, եւ երրորդ՝ անհատ—հոգիները, որոնք քերթողին կը ներկայանան իբրեւ ընթերցողներ: Այս երեք ուժերուն է ձօներ ան երեք քերթուածներ, որոնց մէջ խտացուած է զգայուն հոգիի մը բովանդակ ողբերգութիւնը:

Բանաստեղծը դժգոհ է, որ իր հոգիին մէջ գոյութիւն ունեցող աստուածատուր հունտերէն ցաւի եւ արցունքի քերթուածներ միայն կրցեր է ծաղկեցնել: Բնութեան Մեծ Իմաստէն, Մեծ Խորհուրդէն հոն դրուած բազմաթիւ հունտեր չեն արդիւնաւորուեր: Ողբերգութիւնը կը խորանայ, երբ բանաստեղծը Հայ Ազգին դէմ առ դէմ կը կանգնի: Եթէ բնութեան գաղտնիքին ու աստուածային անիմանալի ուժին առջեւ խոնարհ է ու տկար արարած մը, միւս գործօնին հանդէպ անոր հոգին կըմբոստանայ: Կը զգայ, որ հայ ազգը պէտք չունի իր երգերուն, բայց իր անձը եւ սիրտը կը բանայ էջերու մէջ, գիտնալով

սակայն, որ պատանիին ու երիտասարդին թոյլ կը տրւի երգել իր հոգին, բայց տարիքն առած մարդուն չ՛ա կը տեսնւի «անպէտ, անշնորհ ոռանաւորը»: Ինչո՞ւ համար դառնութեան այս արդար չէշը· որովհետեւ կը դոչէ·

Ո՛չ, գիտեմ, չե՞ս ըսպասեր, չըսպասեցի՛ր դուն երբեմ
Ուրիշ բանի բայց եթէ զաւակներուդ ճեզ համար
Տառապանիին, հեծութեան, գալարումին վշտաբեկ···»

Բողոքը աւելի կը սաստկանայ, երբ անիծւած բանաստեղծներու դասական ողբը կարճակէ ցասումով·

Ա՛ռ եւ նետէ՛, մարդակե՛ր, մոռացումի վիհին ի վար
Այս մասնիկներն ալ սիրտի մ՛որ ամէն օր հիւծեցաւ
Ճեզ եւ ինքզինքն իր վերջա ծանրակրելո՛ւն պատճառաւ···:

Դժգոհութեան եւ յոռետեսութեան երբորդ ալիքը վերապահւած է ընթերցողին: Այս վերջինը ընդունա՞կ է ճանչնալու անոր հոգին, որ պայծառ լոյսերու եւ ահեղ խաւարի հակասութիւններու թատերավայրն է: Ո՞վ կրցեր է թափանցել այն փոթորիկներուն, որոնք կը գալարւին հոն, եւ որոնց տակը մէկ արձագանգն է, որ կը հասնի յատակէն վեր, դէպի մակերեւոյթը, ու կը դառնայ խօսք, բառ, քերթւած, ուրիշ խօսքով արուեստագէտին ստեղծագործութիւնը: Բանաստեղծին հոգին հանք մըն է, որուն վերջին խաւը միայն քրքրւած է հեղեղներէն: Հետեւաբար ինչ որ դուրս բերւած է անկէ, չա՛տ աննշան գաղափար մը կուտայ հոն թաքուն մնացած եւ չի բացատրւած զգայութիւններուն մասին:

Ակնարկւած երեք ճօներով աւելի քան պարզ կերպով կը ճանաչտգրւի անոր ճամբան, որ կը տանի արուեստի ու գեղեցկութեան տաճարը, ուր կը լսւին սակայն վշտի, ցաւի, արցունքի, յոռետեսութեան ու ղղջումի երգերը: Կարծենայ գիտակցութիւնը, եւ կը զգայ գեղեցկութեան հասնելու անկարելիութեան տառապանքը:

Անոր յոռետեսութիւնը կը դառնայ այլեւս խորհուրդ եւ խտասութիւն: Մէկը միւսէն աւելի գեղեցիկ, կը ծաղկին տխուր երգեր: Կեանքի խռնջէնիքը ծանրօրէն կը ճնշէ անոր կուրծքը: Ջորցաւ աղբիւրը (Հրաչալի Ցարութիւն) սրտաբուխ եւ անկեղծ բանաստեղծութիւն մըն է, որուն մէջ անակէր սիրտը կը նմանցւի ցաւի ցամքած ագրիւրի մը·

Ջորցաւ աղբիւրը սրտիս, քաղցրակարկաչ այս սրտին՝
Որուն ակուշ, յորդաբուխ, հին ջուրերու վազքն անգամ
Հիմա հազի՛ւ կը յիշեմ եւ հազիւ մերթ կը մրնամ
Անրջասո՛յզ թէ ասոնք թերեւս նորէ՛ն կը բխին···:

Բանաստեղծը պէտք է վիշտեր ունենայ, ապրելու եւ երգելու համար·

Ջուներնալ վիշտ մը շըքեղ, որ տոկուն ու կարծր ինչպէս վէմ,
Որուն վրայ հակած միշտ՝
Կեանքս աշխատէր ու կերտէր անկէ անդրի մը վըսեմ···
Ջուներնա՛լ զայն, ա՛հ ի՛նչ վիշտ···:

Նոյն հատորին երեսնամեակ խորագիրով քերթւածը հանգրւան մը կը ներկայացնէ, ուր իր կեանքը կը խորհրդանշէ իբրեւ առաջատանաւ մը, ալիքներուն եւ չնաճուկերուն յարձակումներուն ենթակայ: Նոյն չարքէն կարելի է յիշել Ծերուքիւնը, Գիշերը, (Կէս գիշերէն մինչեւ արշալոյս) ինչպէս նաեւ Հեծեծանքը, Մեռնիլը չէ եւ ուրիշներ:

Ո՞ր է յոռետեսութեան զգայութիւնը բանաստեղծին մօտ, որուն մեր քննարերդութեան բերած տրամութեան ու թախիծի արձագանգներն ամենէն աւելի կը ներգործեն մեր վրա:

Է·

ՀԱԽԱՏԱՑԵԱԼԸ

Վ· Թէքէեանի քերթւածներուն մէջ յաճախ կը յիշւին Աստւած, Տէր իմ գաղափարները: Սովորութեան մը հպատակելով չէ որ կը կանչէ զանոնք: Անկեղծ է այդ արտայայտութիւնը: Տրամաթախիծ եւ յոռետես հոգիները կա՛մ կը դիմեն Աստուծոյ եւ կամ կը զառնան անհաւատները: Թէքէեան առաջինին կուզէ իր մտածումները, երբ տխուր պահեր կապրի, երբ ինքզինքը լքւած ու մինակ կը զգայ: Երբ անցեալը մութ, ներկան անստոյգ եւ ապագան անորոշ կը տեսնէ: Հաւատքի ուժը վերջին փրկարար զօսին է, որուն կը փաթթւին ալեկոծ հոգիները: Թէքէեան ամբողջական քերթւածներ ունի իր վերջին հատորին մէջ, Սէր, ճօնւած Հայ Եկեղեցիին:

Կրօնական խմաստով վինտելու չէ միայն իր քով հաւատքի կայծը: Ներհայեցողական է այդ զգայութիւնը, յաճախ ոգեղենացած, ինչպէս Հրաշալի Ցարութեան Բ· չարք քերթւածներուն մէջ: Երբեմն, գիտակցութեան դաժան պահերուն, յոռետեսութիւնը այնքան կը թանձրանայ սակայն, որ Աստուծոյ դաժան երեսին խնդանք կը դոչէ (Նգդաւիճ եղբայրներ, «Կէս գիշերէն մինչեւ արշալոյս») նման մեծ քննարերդակ ու պարտւած Պետրոս Դուրեանի, որ մահուան անկողնին մէջ, յուսահատ գալարումներու մէջ չղթայւած, չանթեր կուզղէր ոխերիմ Աստուծոյ: Այն տարբերութեամբ, որ վերջինը իր սեփական հոգիին աւերակներուն է տես, եւ կեանքէն վաղաժամօրէն հրաժեշտ առնելուն համար կը զառնար աստւածամարտ, մինչդեռ Թէքէեան է տես մեր հայրենիքին ու ժողովուրդին կործանումին է, որ Նգդաւիճ եղբայրներ կազազակէ, գժոխային քահքահով, իբրեւ նոր ժամանակներու Մեֆիստոֆէլէս մը:

Տիեզերական մեծ առեղծւածին առջեւ սակայն խղճահար կըլլայ բանաստեղծը: Վերջ ի վերջոյ նորէն անոր դիմութեան կապաւինի,

լքած ու պարտած : Նոյնը չէ՞ր նաեւ պարագան Տրտունջքի անմոռանալի հեղինակին մօտ, զննութիւն եւ ներողութիւն հայցելով... Մտածող, զիտակցող մարդն է, որ կը յայտնէ կրկին, որովհետեւ՝ ղո՛ւր է ամէն փափաք, ամէն ջանք մեզի վիճակուած վճիռէն խուսափիլ կարենալու համար : Ճակատագրական է այլեւս համակրութիւնը :

Բանաստեղծին աղօթքն ու պաղատանքը ուղղած Տիրոջ, յաճախ կրօնաբոյր կը դառնան : Կարծես մեծ քարոզիչն է, որ բեմէն կաղօթէ իր հօտին համար (Աղօթք վաղուան սեմին վրա, «Մէր», էջ 74–75), վարդապետի մը պէս, որուն սիրտը տանջուած է մարդոց մեղքերուն համար : Տառապագին աղօթք մըն է այն քերթուածը, որուն մէջ Տիրոջը բարութիւնն ու իմաստութիւնը կը կանչէ տաճկական հիւլէին համար, որ մարդն է : Բայց իրրեւ հաւատացեալ, անոր հաւատքը բարեգութ ու բարեխնամ Աստուծոյ չէ՛ որ ուղղուած է, այլ Մահուան, որուն գործը սիրոյ գործ կանուանէ .

Աստուա՛ծ, անշուշտ կայ եւ անվերջ կը խոկայ
Տեղ մը, հեռո՛ւն, տիեզերքին իր վերեւ···,
Մինչ դուն, ո՛վ Մահ, տեսանելի իբր արեւ՝
Անոր ներման մեր մէջը մի՛շտ ես ներկայ» :

(«Մահուան», Մէր, հատորէն)

Աստու իրիկուն եկեսցէն արտասանող հոգեւորականին պէս, ուրեմն, կը խոկայ կեանքին ու մահուան մասին : Իր հաւատքին առարկան փոխելով, կը մատնէ հոգիին հակասութիւններն ու տարակոյսները : Որովհետեւ հոգիին ծովը մի՛շտ փոթորկալից է եւ անոր յատակը յատակ տեսնել չի կրնար, պէտք է, հետեւաբար, տառապի, կասկածի, հեգնէ, ծիծաղի, ապրի ու մեռնի : Բանաստեղծ է, ցանկութիւններով ու երազով ապրող բանաստեղծ, որ կը հաւատայ թէ Աստուծոյ կամքն է միայն սիրական, Անոր էութիւնը բոլորովին անխմանալի եւ անըմբռնելի ըլլալով մէկտեղ :

Ա՛յս է ահաւասիկ անոր մէջ յայտնուող սիրական զաղափարը, որ գինքը կը զարձնէ հաւատացեալ, հետզհետէ աւելի սրտառուչ ձեւերով, մանաւանդ յուսահատութեան եւ յոռետես գիտակցութեան պահերուն :

Ը·

ՄԱՀԻՒԱՆ ՔԵՐԹՒԱԾՔ

Ենթակայական քերթուածներուն վերջինը Մահուան տաղն է :

Բնութիւնը, սէրը եւ կեանքը երգող բանաստեղծը, որուն հոգին տարակոյսներու դեհեն մըն է, եւ որ գիտակցութեամբ կը զգայ մահուան մերձաւորութիւնը, չէ՛ր կրնար անտարբեր դիտել տարիներուն չարքը, եւ ծերանալու բնազդը, որ գինքը կը մօտեցնէ Մեծ օրւան : Մահուան ներկայութիւնը լուռ համակերպութեան կը տանի բանաս-

տեղծը, եւ իրրեւ անխուսափելի ճակատագիր, անձանօթ խորհուրդին զգայութիւնը սարսուռ կը պատցնէ անոր երակներուն մէջ ու կը հերքդեհէ անոր իմացական բոլոր կարողութիւնները :

Թէքէեանի քնարերգութիւնը այդ զգայութեան հետ զոյգ քալեր է : Շա՛տ կանուխէն, իր առաջին վորձերէն մինչեւ վերջին քերթուածները, անոնք, որոնք այդ զգայութեան շունչին տակ գրած են ու անոր ներշնչումովը տաքցած, Մահուան ուրուականին դրացնութիւնը զգացեր է միշտ : Ամենէն աւելի սակայն Հրաշալի Յարութեան մէջ ունի հինգ քերթուածներ, Մահուան Տաղերը, որոնց մէջ, համակերպող հոգին, խաղաղութեամբ կը զիմաւորէ Մեծ խորհուրդը, անոր գրկին վստահելով իր հին ու նոր բոլոր սէրերը : Միւս հատորներուն մէջ աւելի կը զարգանայ այդ զգայութիւնը, մի՛շտ աւելի խմաստութեամբ, աւելի զիտակցութեամբ : Կէս Փիշերէն մինչեւ Արշալոյս հատորին մէջն ալ կը գանենք նոյն յոռետես քերթողը, որ կը լրտեսէ մահուան ստւերը : Կեանքէն ոչինչ կը յուսայ, եւ քաղցրութեամբ կը խորհի մահուան ներկայութեան մասին, որովհետեւ ճամբորդութեան մը վերջին հանգրուանը կընդունի զայն : Մինչեւ անոր թեւերուն անձնատուր ըլլալը, գիշեր ու ցերեկ անոր բուրումովը կը լեցնէ : Ինչպէս ժամանակին կեանքին հետ հաշտուած կապրէր, տառապելով մէկտեղ, եկած է պահը, մահուան հետ եւս հաշտուելու : Որովհետեւ աշխարհի մէջ բանաստեղծին սիրոն ու հոգին չղթայող ոչ մէկ կապ դոյութիւն ունի : Վերջին պարտականութիւն մը ունի սակայն : Պէտք է հրաժեշտ տայ իր հինգ զգայարանիներուն, որոնք իր հոգին, սիրտը եւ միտքը տարած են կենդանի իրականութեան եւ բնութեան զեղեցկութիւններու մեծ խորհուրդին : Երբ կը խորհիմ քերթուածը (Մէր, էջ 85), ինչպէս նաեւ Հին զգայարանիներուն հրաժեշտը նման զօրաւոր յղացումներ են :

Ահաւասիկ Տեսանելիքը, որ լոյսին հետ համբուրելէ, մօրը կենսատէտ կուրծքը զիտելէ յետոյ, երկրին գանձերը եւ բնութեան հրաշալիքները տեսեր է, կը պատրաստուի խաւարով լեցնել :

Լսելիքը՝ որ բանաստեղծին միտքին մէջ կարթնցնէ երբեմնի անո՛ւշ ձայները, եկեղեցիին կոչնակը, ժամկոչին առտւան աղօթքը, հօտերուն եւ սրինգին հեշտագին կանչերը, ծովուն ու անձրեւին, եւ վերջապէս մօր ու քրոջ եւ սիրոյ մրմունջները, որոնցմով լիացած՝ կերթայ զէպի մահուան զուռը :

Հոտոտելիքը՝ որ ամենէն նուրբ ու հզօր բուրումներուն գինովութիւնը աւեր է անոր. հոգին, անտառներուն, մարզերուն եւ տաճարներուն թեւաւոր հոտերը, ինչպէս նաեւ իր սիրած էակին էութենէն բխող թրթռացումները. այդ նոյն հոտոտելիքն է, որ կուտայ մահուան նախավայելքը :

Ճաշակելիքը՝ որ պտուղներուն, միսերու, գինիներու համը տւած եւ համբոյրին ալ անմահ համը. մահուան նախօրեակին, անձև, անդոյն ու տկար, կոտրած ու տապալած, կերթայ հոգին մխանալու :

Եւ վերջապէս շօշափելիքը՝ ձեռքեր, որոնց մէջէն եկեր ու անցեր են աշխարհի բոլոր բարիքները : Բանաստեղծը խոր յուզումով

կը նայի անոնց, որոնք անոր հետ աշխատեցան, աղօթքի համար բացուեցան, փայփայեցին ու զրկեցին սիրելի էակները, որոնցմէ բաժնուելէ առաջ կրկին ու կրկին անգամ կը համբուրէ զանոնք:

Կեանքի զգայութիւնները խորապէս ապրողը նոյնքան խորութեամբ ուրեմն կը զգայ մահուան ներկայութիւնը, որուն հետ յաճախ կը քալէ, կը մտերմանայ, եւ կը նայի անոր աչքերուն: Բանի ուժերը ղինքը կը լքեն, եւ հինդ զգայարանքները իր սրտին պէս ծերանալ կը սկսին, հաւատարիմ հին սէրերուն ու քաղցրութիւններուն, կերզէ ամէն մէկուն ողբերգը, տեսակ մը դամբանական անդարձ մեկնող սիրելիներու զազաղին առջեւ արտասանուած:

Թ.

ԱՐԻԵՍՏԻ ԲԱԺԱԿԸ

Ծիածանի մը եօթը գոյներուն կը նմանցնեմ վ. Թէքէեանի բանաստեղծութիւնը: Իւրաքանչիւրը անոնցմէ կը բերէ մեղի զեղեցկութիւններ անոր արուեստէն: Բոլորը հաւաքաբար կը կազմեն անհատապաշտ այն քերթուածը, որ երկար տարիներէ ի վեր անոր քնարին վրա թրթռացեր է, զգայուն ու տպաւորուող հոգիի մը ողբերգութեան մեծ արձագանգը բերելով մեղի:

Ինչ որ երգեր է, ինչ բան որ ղինքը տպաւորեր է, անցած է անոր հոգիին պրիսմակին մէջէն, եւ չ՛ա՞ տ անոնցմէ մէկ ցոլքն է, որ տեսանելի դարձեր է այն մեծ ու խորունկ լոյսէն, որ քերթողին ներքին էութեան մէջ, միշտ արթուն ու պայծառ բնակեր է:

Բնութեան եւ մարդոց սէրը, հայրենիքի կարօտը, անցեալը, ներկան ու ապագան, կեանքին զառնութիւններուն համակերպող եւ իմաստուն ոգիը, ասոնցմէ բխող յոռետեսութեան չունչը եւ հաւատացեալի մը ներզօր աղօթքը, ինչպէս նաեւ մահուան մեծ սաւերը, այս բոլոր զգայութիւնները ալ հաւասար զեղեցկութեամբ երգեր են անոր քնարին վրա:

Զգայուն բանաստեղծ, եւ մեծ չափով, Թէքէեանի բանաստեղծութեան եւ արուեստի տարրերուն վրա պատկի մը չքեղանքով կը փայլին խմացականութեան ուժը եւ մտածումին թափը: Աւելի երիտասարդ տարիքի մէջ զրւածներէն սկսեալ, անոր բոլոր քերթուածները խորհուրդին չզարշով ծածկւած են: Շղթայ մըն է, որմէ չի կրնար ինքզինքը ձերբազատել: Բայց նոյնքան զեղեցկութիւն ունին իրենց մէջ այդ քերթուածները, որքան այն միւսները, որոնց արուեստը քաղւած է սիրոյն բնագաւառէն: Ներքին պայքարը կայ եւ այդ պայքարն է, որ զրի առնել տւած է Միտ եւ Սիրտ վերնագրով զեղեցիկ քերթուածը, (կէս Գիշերէն մինչեւ Արշալոյս, էջ 83) որ կը պատկերացնէ ներքին այդ ողբերգութիւնը: Հոգ մխթը յաղթական կը մնայ: Բանաստեղծին մտահոգութիւնները իր անձէն դուրս զայլով, կը զառնան համայնական: Այնքան զօրաւոր արձագանգներ բերող անհատապաշտութիւնը տեղի տալ կը սկսի: Սէրը կերզէ բարո-

յական եւ մարդկայնական թրթռացումներով. սէրը ուղղւած է մարդուն առհասարակ, ինչ հոգ որ քերթողին արուեստը հետզհետէ տեղի կուտայ օգտապաշտ ձգտումներուն: Քերթողը հետզհետէ իրմէ դուրս վիճաւելու կելլէ այն բոլորը, որ իր հոգիին մէջ արդէն գլուխին ունէր: Թրթռեանիկներու պէս ծաղկէ ծաղիկ կոսոսոսէ, առարկայ մը վրա հանգչելու համար: Զէ՞ որ ներքին աշխարհին յայտնութիւնը արտաքին ձեւերու տակ ա՛յնքան դժւար է եթէ ոչ անկարելի: Ինչո՞ւ չյիշենք կէօթէի հետեւեալ խօսքը. «Մարդը այնչափով կը ճանչնայ ինքզինք եւ իր ներքինը, որչափով որ կը ճանչնայ աշխարհը»:

Թէքէեանի արուեստը թրծւած է վիպական դպրոցի բոլոր յատկանիշներով: Ամենէն զօրաւորը երեւակայութեան եւ երազի դպրութիւնն է: Ցետոյ կարդով կուգան անհատապաշտութիւնը եւ անոր քնարերգութիւնը: Երազն ու կեանքը կր չփոթէ յաճախ. անձնատուր առաջինին, կը մոռնայ կեանքին դաժան իրականութիւնը: Բայց այս վերջինը զինքը չատ անգամ կր սթափեցնէ, իր հոգին դառնալով կրկէս իրապաշտութեան եւ վիպականութեան պարտադրութիւններուն:

Ապրելով մէկտեղ այս մոլորակին վրա, հոն ոչ մէկ ճաճանչ կր դանէ, որ հաւատարի իր երազին (Երազ եւ կեանք, «Կէս գիշերէն մինչեւ արշալոյս») : Վիպապաշտ այն ուրեւորներէն է բանաստեղծը, որ կր տեսնէ երկինքը, իր կապոյտն ու ամպերը, կր տաքնայ արեւին դոյովը, հերաղէ յուսներ, կր տանի կեանքին բեռը, ու կիյնայ վաստակարեւն....: (Ուրիշ հանդիպում, նոյն հատորէն Բ. չարք ամպեր ու աստղեր):

Վ. Թէքէեանի խորհուրդն ու պատկերներր դինքը կր դասեն իր սերունդին յատկապէս բանաստեղծներու չարքին մէջ, եւ թերեւս առաջին տեղր կուտան իրեն: Պատկերներն ազնւական են ու քնարական. անոր համար կարապներր յուրերուն մեծ խորհուրդներն են: Առիթներ՝ կարմիր-ճերմակ թռչուններ, որոնք պատուհանէն ներս կր մտնեն: Լուսնին յոյսին տակ պարտէտ սպիտակ հարս մըն է: Լուսինր՝ սիհր, կամ բուրմառ ուղիէ դուրս եր թռչին աստղեր՝ իրրեւ հրայոց հայծեռ: Ծիրանաթիռն՝ բուրմառին ծուխր, կամ անցեալին ուղին: Աստղերր՝ երկինքին ծաղիկներոր: Մտածումր՝ տատրակի կր նմանցուի, որ գանգատաւոր բարձունքէն սիրոյ էակին վրա կ՛ինկնէ:

Ոճր ներքինոտ բանաստեղծի մր տպաւորութիւներ կր ճգէ, սակայն տեւողականութենէ ապուր չէ: Ձիակի եւ մնուոտուրի հետքերր կր նրբարւին անոր մէջ յաճախ: Երբեմն մութ է այդ ոճր, տափակ ու տժգոյատիպ: Թէեւ բառերր ընտրւած ու չափւած ըլլան: Նկարագրին պէս ժուժկալ է իր արտայայտութիւններուն մէջ:

Ժամանակակից հայ բանաստեղծներու չարքին մէջ, իրրեւ ամենէն երէցր, իրն է պատւաւոր ու արժանաւոր տեղր, եւ իրեն վերապահւած է իր ձեռքին մէջ պահել դեղեցկութեան, տրամաբանութեան ու արուեստի բաժակը: Երբ հոռիական տաղնապներու եւ դառն տարաբախտներու ծանրութեան տակ կթի մեր անհատ էութիւնը, պիտի կրնանք մեր ծարաւի չոքունքներր մօտեցնել այդ բաժակին եւ հոն ամբարւած արուեստի յոյսով ու ջերմութեամբ հագորդուիլ ու յաղենալ:

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

1912 — 1914

VII

ՆԱԽԱԳԾԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Դրեթէ քառորդ դար է անցեր 1912—1914ի այս դէպքերուն վրայէն եւ ուրեմն այլեւս կարելի է արդէն պատմական դարձած իրողութիւնները ճշդիւտ դիրքով պատկերացնել, իրողութիւններ, որոնք նոյն իսկ ա՛յն ժամանակւայ լայն շրջաններուն ծանօթ չէին։

Ցօդւածիս առաջին բաժնին մէջ պարզած էի արդէն Իթթիհատ-Դաշնակցութեան համագործակցութեան էութիւնը, վոխայարաբերութիւնները եւ խզման պատճառները։ Ստեղծւած այդ չատ ծանր վիճակը ի՞նչ ելքի պիտի յանգէր, եթէ պալքանեան պատերազմը չի դար յեղաշրջելու յարաբերութիւնները եւ փոխելու հայ ժողովրդի ու Դաշնակցութեան ուղեդիծը։ Դաշնակցութիւնը ձեռնարկած էր հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան գործին եւ դաշնակիցներ կորնդէր՝ միահամուռ դիմադրութիւն կազմակերպելու Իթթիհատի քաղաքականութեան դէմ (միլիկուսակցական բանակցութիւններ, մերձեցման փորձեր քիւրտերու, ասորիներու եւ ընդդիմադիր թուրք կուսակցութիւններու հետ)։

Պալքանեան պատերազմի ընթացքին, երբ արդէն իսկ որոշ էր Թուրքիոյ պարտութիւնը, Դաշնակցութեան երկու Բիւրօներու եւ Երկրի կարեւոր մարմիններու փոխադարձ համաձայնութեամբ, որոշուեցաւ հրապարակ հանել Հայկական Հարցը, ազգային իշխանութիւններու միջոցաւ՝ ըստ ամենայնի տալով անոնց կուսակցութեան գործօն աջակցութիւնը։ Մանաւանդ որ, ինչպէս նկարագրած եմ, հայ ժողովրդի բոլոր խաւերը նոյն նպատակին կը ձգտէին, ուրեմն մթնոլորտը պատրաստ էր, պէտք էր միայն որոշ բովանդակութիւն դնել անոր մէջ, ձուլել կամքերը եւ մղել ձեւակերպւած քաղաքական աշխատանքի։

Դաշնակցութիւնը, Ազգ· Երեսփ· ժողովին մէջ ղրած էր իր ամենէն կարկառուն դէմքերը· Ազգ· Կեդր· Վարչութեան մէջ ունէր երկու ընկերներ եւ քանի մը համակիրներ· հնարաւորութիւն ստեղծած էր յարաբերութիւն հաստատելու քաղաքական եւ դիւանագիտական շրջանակներուն հետ՝ իրեն համակիր անձերու միջոցով, ինչպէս Զոհրապ, Գարագեան, եւ ընկերներու՝ բժ· Զաւրեանի (որ այն տեն Մուշէն նոր վերադարձած էր), Զաւարեանի, Փաստրմաճեանի եւ այլոց։ Դաշնակցութեան առաջին իսկ քայլը եղաւ ձեւակերպել հայկական պահանջները, այլ խօսքով, պատրաստել Հայկ· Բարենորոգումներու նախագիծ մը։ Կուսակցութիւնը նպատակ ունէր այդ նախագիծը անպաշտօն կերպով ներկայացնել Ազգային Կեդր· իշխանութեան իբր ատաղձ՝ դիւրացնելու համար անոնց աշխատանքը։

1912 դեկտեմբերին ընկերներ Զաւարեանը, Ակնունին, բժիշկ Զաւրեանը, Ռ· Զարդարեանը եւ վ· Փափազեանը պաշտօն ստացան ձեռնարկելու այդ աշխատանքին եւ անոր զուգընթաց, զբաղւելու —ուրիշ մէկ-երկու ընկերներու հետ—Թրքահայ ժողովրդի թւական ուսումնասիրութեամբ՝ օգտւելով եւրոպական եւ թրքական աղբիւրներէ։ Ցիշեալ ընկերները չարք մը խորհրդակցութիւններ ունեցան, որոնց կը մասնակցէին նաեւ Զոհրապը եւ Շահրիկեանը։ Յունւարի սկիզբը պատրաստ էր արդէն այդ աշխատանքը։

*Ճիշտ նոյն տեսնն էր, որ ռուսական դեսպանատունը դիմեց պատրիարքին՝ առաջարկելով ձեւակերպել եւ իրեն ներկայացնել հայերու քաղաքական պահանջները։ «Ապահովութեան Յանձնաժողովին» կը մնար այդ աշխատանքը։ Դաշնակցութիւնը ամէն կերպ կուզէր խոյս տալ կանխակալ կարծիքներ ու նախապաշարումներ ստեղծելէ՝ իր մասնակցութեան առթիւ եւ ամէն միջոց գործ կը դնէր

ազգային յանձնաժողովի մշակած կանոնագիրը, 1895ի Մայիսեան Ծրագիրը, արեւելեան Րումելիի եւ Լիբանանի ինքնավարութեան կազմական կանոնները, ինչպէս նաեւ Թրքական վերջին «բարեկարգութեան» ծրագիրը, « Վիլայէթներու իրաւանց ընդարձակման » օրէնքը եւ պետութիւններու՝ զանազան առիթներ ներկայացուցած յիշատակագիրները:

Նոյն հիմերու վրա եւ միեւնոյն աղբիւրներէ արդէն օգտուած էր Դաշնակցութեան յատուկ Յանձնաժողովը, խմբագրելու համար իր «նախագիծ»ը:

«Ապահովութեան Յանձնաժողովի» դաշնակցական անդամը այդ միջոցին յայտարարեց, թէ ինքը ունի պատրաստուած նիւթ մը այդ մասին, որ թերեւս Յանձնաժողովը ուզէր իբր առաջ կամ փոն մը ընդունել, որով դիւրացած եւ արագացած կը լինէր աշխատանքը... «Ապահովութեան Յանձնաժողովի» անդամները, ի հարկէ, անմիջապէս հասկցան թէ՝ ուրկէ կուգար այդ նախագիծը եւ պատճառ մը չտեսան մերժելու զայն: Եւ Դաշնակցութեան կազմած նախագիծը դրուեցաւ քննութեան. անոր կատարուածքը պահուեցաւ, միայն որոշ փոփոխութիւններ կատարուեցան — յաւելումներ եւ յապաւումներ, որոնց մեծ մասին համակերպեցաւ դաշնակցական անդամը եւ որոշ մասի նկատմամբ ալ Յանձնաժողովը համոզուեցաւ: Ու այսպէս, «Ապահովութեան Յանձնաժողովը» պատրաստ էր արդէն ներկայացնելու իր նախագիծը առ որ անկ է՝ նախապէս, անշուշտ, կատարելով անհրաժեշտ ձեւակերպութիւնը. Պատրիարքը վաւերացուց զայն:

VIII

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ԵՒ ՊԱՏԻՒԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾԵՐԸ

Գոյութիւն ունէին Հայկական չորս նախագիծեր: Կաթուղիկոսի առանձին խորհրդակցութեան մշակած նախագիծը պատրիարքարանը ստացաւ Ապահովութեան Յանձնաժողովի նոյն աշխատանքներով զբաղած միջոցին և ուրեմն, ան ևս ի նկատի առնուեցաւ իբր առաջ եւ մանաւանդ իբր ռուսական անմիջական ազդեցութեան տակ պատրաստուած նիւթ: Ինչպէս անոր, նոյնպէս եւ Պետերբուրգ –Մոսկւայի մտաւորականութեան նախագիծերու մէջ պարզօրէն կը չեշտուէին երկու հիմնական սկզբունքներ — ինքնավար Հայաստան (բարակ թելով մը կապուած Թիւրքիոյ) «երաշխաւորուած» ռուսական կայսրութեան կողմէ:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Պօղոս փաշայի կողմէ նախագիծի մը պատրաստութեան մասին պարբերաքարանը ուշ լուր առաւ եւ իր խնդրանքով միայն նախագիծը ստացուեցաւ: Հետագային հասկցուեցաւ, որ Հայկ· Պաւուիրակութեան նախագահը իր բնական իրաւունքը համարած էր բարենորոգումներու մշակումը՝ հիմնուելով կաթուղիկոսի կողմէ ղրկուած նախագծի վրայ՝ իբր նախանիւթի: Ու երբ Պօղոս փաշայի նախագիծը պատրիարքարան հասաւ, այն առեն տեսնուեցաւ այն խոշոր տարբերութիւնը որ կար պատրիարքարանի եւ Պաւուիրակութեան մտայնութիւններու, ձգտումներու ու անոր արտայայտութիւններու միջեւ:

Պօղոս փաշայի նախագիծը դրեթէ 1895ի Մայիսեան Ծրագիրն էր, մանրամասնութիւններուն մէջ իր ըմբռնումով յարմարցուած ժամանակի պահանջներուն: Նախագծի պատրաստութեան առեն զօրաւոր ձեր կատարած էին Վիկթօր Պէրար եւ ուրիշ հայասէր եւ կարող եւրոպացիները, սակայն, անմիջապէս նկատելի էր, որ խմբագրած էր օսմանեան եւ հայ իրականութիւնէն ու անոր պահանջներէն հեռու վայրի մը մէջ — այնքան թեւրի էր, մանաւանդ, երկու խիստ կարեւոր սկզբունքներու նկատմամբ — Ընդհանուր քննիչը Թրքական պաշտօնեայի հանդամանքը ունէր եւ եւրոպական վեց պետութիւններու վերահսկիչ մարմին մը կը տեղծէր:

«Ազատութեան Յանձնաժողովը» անմիջապէս խորհրդակցութեան հրաւիրեց իր խորհրդականները եւ քննութեան առաւ Պաւուիրակութեան նախագիծը: Ռուսական դեսպանը չարունակ կը կրկնէր եւ կը պնդէր՝ փութացնել հայկական քաղաքական բաղձանքներու ձեւակերպումը, իսկ տարբերութիւնները այնքան էական էին երկու զեկավար մարմիններու միջեւ, որ անկարելի էր թղթակցութեամբ իրար հասկնալ եւ համոզել: Պարբերաքարանը, Պօղոս փաշայի նախագծի ստացման առթիւ, փափկանկատութեամբ մը հասկցուցած էր թէ անոր կողմէ պատրաստուած ծրագիրը չի համապատասխաներ Թուրքահայերու ներկայ պահանջներուն ու ստացած էր Պօղոս փաշայէն կծու եւ ջղային պատասխան մը, այն իմաստով թէ՝ պատրիարքարանը անձեռնհաս կերեւի միջազգային քաղաքական նման հարցերու քննութեան մէջ եւ ուրեմն լաւ է, որ կամ իրեն թողնի հոգածութիւնը, կամ վարչութեան կողմէ ներկայացուցիչ մը ղրկի փարիզ իրարհասկացողութեան գալու համար: Պոլսոյ ռուսական դեսպանատունն ալ խիստ թեւրի գտաւ Պաւուիրակութեան նախագիծը եւ անհամբերութիւն ցոյց կուտար գործի յապաղման առթիւ՝ հասկցնելով թէ պալքանեան պատերազմէն վերջ, պետութիւններու քաղաքականութեան եւ վերաբերմունքի հաւանական աննպաստ փո-

փոխութիւններու մասին կարելի չէ երաշխաւորել: Եւ Ապահովութեան Ցանճնաժողովը որոշեց իր անդամներէն մէկը փութով ղրկել Պօղոս փաշային անձամբ լուսաբանութիւններ տալու եւ ջանալու մէկ յայտարարի բերել կողմերու տարբերութիւնները: Այդ պարտականութիւնը դրին ինձ վրա, իբր Ցանճնաժողովի անդամ-քարտուղարի:

Անմիջապէս, փետրուարի կէսին ես մեկնեցի Փարիզ յանճնարարած ըլլալով համոզել փաշային բարենորոգումներուն տալու աւելի լայն ծաւալ, քան Մայիսի Ծրագիրը՝ մօտեցնելով աւելի Արեւելեան Րումելիի կազմական կանոնագրին եւ՝ բարենորոգումներու իրականացման մէջ՝ եւրոպական պետութիւններու հսկողութեան տալ աւելի իրական եւ գործօն բնոյթ՝ յանձին ընդհանուր եւրոպական քննիչի մը, որ պիտի նշանակէր պետութիւններու կողմէ:

Իմ դերս դժւար ու փափուկ էր. պէտք էր նախ վերլուծել եւ պարզել Պօղոս փաշային իր նախագծի թերութիւնները եւ անպատեհութիւնները, ապա պատրիարքարանի ծրագիրը հիմնաւորել ու պաշտպանել:

Ես իմ դիմացը գտայ խիստ բարեացակամ, հայրենասէր եւ լայնհոգի մէկը, որ մանկական հետաքրքրութեամբ եւ խիստ ուշադիր ու յարգանքով կը լսէր երկրէն եկած, հայ ժողովուրդի ճայնն ու բաղձանքները իրեն բերող բամբերի մը: Այս հոգեբանական ազդակը դրական զգալի դեր կատարեց մեր փոխյարաբերութիւններու միջոցին: Նախ՝ գրեթէ բացառապէս, ինքը մինակը կաչխատէր ինծի հետ, ապա պ. Մ. Զերաղը յաճախ ներկայ կըլլար՝ գրեթէ առանց մասնակցելու մեր վէճերուն: Հետագային Լոնդոնէն եկաւ պ. Ց. Մօսաիչեանը եւ աւելի դիւրացան իմ ջանքերը, չնորհիւ վերջինիս կողմէ կացութեան պարզ ըմբռնման, չիտակ ու վերին աստիճանի ազնիւ վերաբերմունքին:

Բան մը, որ օտարոտի էր եւ նկատելի՝ այդ պ. Մ. Զերաղի բռնած կրաւորական դիրքն էր եւ մօտիկ չրջապատի լուռ դժգոհութիւնը փաշայի վերաբերմունքի առթիւ: Պօղոս փաշան, չնորհիւ իր դաստիարակութեան եւ միջավայրին, անչուշտ, ոչ կորովի չրջապատի մը, տիրելու եւ իր կամքը պարտադրելու հակումներ ունէր: Անգամ մը երբ պ. Զերաղին հարցուցի այս մասին, ըսաւ. «Ի՞նչ կուզէք որ ընեմ. ես հինգերորդ անիւն եմ այս գործին մէջ...» Նոյն դժգոհութիւնը կը յայտնէր փաշային նաեւ պ. Զօպանեան՝ անոր ինքնագլուխ գործունէութենէն եւ հայ հասուն քաղաքական ուժերը անտեսելէն, եւ կը պաշտպանէր այն տեսակէտը, որ պատրիարքարանը ինքը տէր պիտի կանգնի գործին: Պ. Ց. Մօսաիչեանը կատարեալ եւրոպացի մըն էր. իր միտքերը եւ զգացումները կարտայայտէր չիտակ, անկեղծ եւ խիստ վայելչութեամբ՝ պահելով իր անկախութիւնը: Այդ պատճառով կը նկատէի այն յարգանքը, որ փաշան կը տածէր անոր հանդէպ:

Պատուիրակութեան նախագահը, իր նախագծի պաշտպանութեան համար, հետեւեալ առարկութիւնները կընէր: Ա.— Մեր պահանջը պէտք չէ ունենայ կերպով քաղաքական ինքնուրոյնութեան կամ ինքնավարութեան գոյն ունենայ, որովհետեւ բացի Ռուսաստանէն, եւ ոչ մէկ պետութիւն թոյլ պիտի տայ նման պահանջ մը: Բ.— 1895ի ծրագիրը ընդունած ըլլալով թէ՛ թուրքերու եւ թէ պետութիւններու կողմէ՝ պէտք է դարձնել հիմը մեր պահանջներու. անոր վրա պէտք է ձեւել մեր բաղձանքները: Գ.— Անկարելի է ընդունիլ տալ եւրոպացի քննիչ մը, ընտրուած՝ պետութիւններու կողմէ: Դ.— Միեւնոյն ատեն անհրաժեշտ է եւրոպական վերահսկողութիւն մը ծրագրի իրագործման վեց պետութիւններու կողմէ՝ ուղղակի կամ յատուկ միջազգային մարմնի մը միջոցով:

Իմ առարկութիւնները հետեւեալն էին: Ա.— Պէտք չէ թէեւ քաղաքական ինքնավարութեան կամ անջատման կերպարանք տալ մեր պահանջներուն, բայց այժմէն անհրաժեշտ է ապահովել հայ ժողովրդի ապագայ գոյութիւնը եւ աղատ զարգացման հիմերը: Վայրկեանը կը համարւի չատ նպաստաւոր այդ ձգտումներուն համար: Բ.— Մեր նախագծին հիմերէն մէկն է Մայիսեան Ծրագիրը, բայց միեւնոյն ատեն պէտք է օգտագործել նաեւ նոյնքան իրաւական հող ունեցող այլ միջազգային եւ թրքական վարչական կանոնագրեր եւ օրէնքներ: Գ.— Միակ իրական երաշխիք եւ ապահովութիւն, որ մենք կրնանք ունենալ—այդ ընդհանուր քննիչի նշանակման ձեւի և անոր տրւելիք իրաւասութիւններու խնդիրն է. նա պէտք է կախում ունենայ ոչ միայն թուրքերէն, այլ նաեւ պետութիւններէն: Ցանկալի թէ ոչ, այդ պետութիւններէն ամենէն անմիջական դրացին Ռուսաստանն է, եւ ուրեմն անխուսափելիօրէն անոր աղդեցութեան տակ պիտի գտնւի: Վեց պետութիւններու վերահսկողութեան պահանջը նորէն մեզի կը վերադարձնէ Բերլինի 61րդ յօդւածին եւ Մայիսեան Ծրագրին, այսինքն՝ Հայաստանը նորէն պիտի դառնայ թատր պետութիւններու փոխադարձ խաղերուն եւ մրցումներուն, որմէ պիտի օգտւի Բ. Դուռը:

Պատրիարքարանի առաջարկութիւնները ասո՛նք էին:

Պօղոս փաշայի եւ յաճախ իր խորհրդականներու հետ մեր հանդիպումները մօտ ամիս ու կէս չարունակեցան, որու ընթացքին

փաշան աստիճանաբար կը թողուր իր դիրքը, բայց կուզէր որ իր նախագիծը հիմ ընդունի եւ սրբագրութիւնները անոր վրա կատարին: Դժբախտաբար, այդ եւս անկարելի դարձաւ՝ արւած ըլլալով, որ պատրիարքարանի նախագիծը ամբողջութիւն մըն էր արդէն, որուն մէջ ամփոփւած էին թուրքահայ ժողովրդի թէ՛ քաղաքական-վարչական եւ թէ ազգային-տնտեսական-մշակութային բոլոր բաղձանքները:

Պօղոս փաշան, նախ քան պատրիարքարանի նախագծի մասին իր համաձայնութիւն տալը, մանաւանդ Եւրոպական կոնտրոլի խընդրոյն մէջ, հարկ համարեց Լոնտոնի քաղաքական շրջանակներու տեսակէտները չօշափել եւ մեկնեցաւ Անգլիա, որտեղէն քանի մը օրէն հեռագրով զիս եւս հրաւիրեց՝ լրացուցիչ լուսաբանութիւններու համար: Վերադարձին փաշան ընդունած էր բոլոր կէտերը, բացի մէկ խիստ էական սկզբունքէն. նա կը պնդէր դարձեալ վեց պետութիւններու ուղղակի կամ անուղղակի վերահսկողութեան վրա՝ չքաժնելով մեր երկիւղները եւ անբաւարար նկատելով ընդհանուր քննիչի նշանակման մէջ պետութիւններու համաձայնութիւնը: Ըստ երեւոյթին Ֆորէյն Օֆիսը այդպէս թելադրած էր իրեն: Ես պատասխանեցի, թէ լիազօրւած չեմ համաձայնիլ անոր հետ այդ կէտին մէջ, եւ ուրեմն ինձ կը մնար վերադառնալ եւ խորհիլ միջոցը վերջնական համաձայնութեան:

IX

ՀԵՏԱԳԱՅ ՓԱՅԼԵՐԸ

Իմ զեկուցումէն յետոյ, Վարչութիւնը հարկ համարեց, ընդհանուր դիծերով, բացատրութիւն տալ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին: Նիստը տեղի ունեցաւ դռնփակ ապրիլ 21ին (1913): Վարչութեան տեղեկաբերը հետեւեալը կը յայտարարէր.— «Թուրքիոյ ամբողջութիւնը պահպանելու հիման վրա, բարենորոգումներու պահանջ հայկական նահանգներուն համար: Ապրիլ 25ին Լոնտոնի մէջ պիտի գումարւի Հայասէր կոմիտէներու համաժողով՝ հայ ազգի պահանջները գործնականացնելու եւ իրենց մէջ համագործակցութիւն ստեղծելու նպատակով*): Անոնք կը խորհին Սիւրիոյ բարեկարգութեան հետ միասին հայկական նահանգներու համար եւս նոր կարգադրութիւն մը պարտադրել Թուրքիոյ: Ես կը կարծեմ, որ այդ ձեռնարկը ոչ միայն անիրագործելի է, այլ եւ վնասակար: Ես կը կարծեմ, որ Թուրքիոյ ամբողջութիւնը պահպանելու հիման վրա, բարենորոգումներ պէտք է պահանջել Թուրքիոյ կառավարութենէն, ոչ թէ Եւրոպայի դիւանագիտութենէն: Ես կը կարծեմ, որ Թուրքիոյ ամբողջութիւնը պահպանելու հիման վրա, բարենորոգումներ պէտք է պահանջել Թուրքիոյ կառավարութենէն, ոչ թէ Եւրոպայի դիւանագիտութենէն: Ես կը կարծեմ, որ Թուրքիոյ ամբողջութիւնը պահպանելու հիման վրա, բարենորոգումներ պէտք է պահանջել Թուրքիոյ կառավարութենէն, ոչ թէ Եւրոպայի դիւանագիտութենէն:

*) Այդ համաժողովը պատրաստւած էր Պատւիրակութեան նախաձեռնութեամբ:

թեան հերթական զարձած խնդրոյն հետ, հայկական նահանգներու բարեկարգութեան անյապաձգ եղք մը տալ: Ոմանք կը կարծեն թէ Լոնտոնի մէջ դեսպանաժողով մը պիտի գումարւի այդ խնդիրներուն համար, իսկ ոմանք կը հաւատան թէ Փարիզի մէջ գումարելիք եւրոպական համաժողովին մէջ խնդիրը ի նկատի պիտի առնւի, եթէ մէջտեղ դրւի Թուրքիոյ փոխառութեան հարցը:

Պատւիրակութիւնը — կը չարունակէ տեղեկաբերը — կազմած էր ծրագիր մը, որուն քանի մը կէտերը Վարչութեան տեսակէտներուն համապատասխան չէին: Վարչութիւնը, Պատւիրակութեան ցոյց տւած պէտքին վրա, իր կողմէ ներկայացուցչի մը միջոցաւ ամիս ու կէս Պատւիրակութեան հետ միտքերու փոխանակութիւն ունեցաւ. ծրագրին նկատմամբ էական տարբերութիւնները վերցած են արդէն, բայց ձեւական (ֆորմալական) տեսակէտով կան տակաւին պարզւելիք կարգ մը կէտեր՝ ի մասնաւորի կոնտրոլի մնայուն կոմիտէի մը հաստատութեան նկատմամբ: Պատւիրակութիւնը կը կարծէ թէ ընդհանուր կառավարչի հպատակութեան խնդրոյն մէջ պետութիւնները չպիտի ունենան միեւնոյն տեսակէտը եւ թերեւս հակառակ չահեր ունենան: Այս նկատումով, Պատւիրակութիւնը իր ծրագրին մէջ մտցուցած էր մնայուն կոմիտէ մը, որ ընտրէր ուղղակի պետութիւններէն՝ հսկելու բարենորոգման գործին: Այս տեսակէտը չէր հաշտւէր Վարչութեան տեսակէտներուն, որով տարբերութիւն առաջ կը բերէ մեր եւ անոնց ծրագիրներուն մէջ»:

Ապրիլ 21ի նոյն նիստին մէջ Վարչութիւնը իր պատճառաբանած հրաժարականը կը ներկայացնէր՝ իբր բողոք ընդդէմ կառավարութեան հայամիջնջ քաղաքականութեան: Այդ առթիւ կը քէարկւի Զոհրապի բանաձեւը՝ 1.— Մերժել Վարչութեան հրաժարականը· 2.— «Ցանուն բովանդակ Թուրքիոյ հայոց, Ազգային ժողովը իր բոլոր հեղինակութեամբ զօրացնելու համար, Ազգ· Վարչութեան կընկերացնէ հինգ հոգւէ բաղկացած յանձնախումբ մը, հարստահարութիւնները իր բոլոր հանգամանքներովը ուսումնասիրելու եւ պէտք եղած թելադրութիւններն ու առկայութիւնները տալու վարչութեան»: Հ· Յոճասարեանը կը չեշտէ խորհրդարանական յանձնաժողովի կարեւորութիւնը մանաւանդ այն պատճառով, որ Պատրիարքարանի եւ Պատւիրակութեան միջեւ ծագած տարակարծութիւնը լուծելու համար անհրաժեշտ է հաշտարար մարմին մը: Ազգ· Վարչութիւնը կը համաձայնի գործակցել խորհրդարանական մարմնին հետ, իբր խորհրդատու մարմնի մը: Եւ նոյն նիստին մէջ կը կազմւի այդ մարմինը «Հարստահարական Խորհրդարանական Յանձնաժողով»

անունով, որուն կազմը արդէն ծանօթ է ընթերցողին նախորդ համարէն: Այս մարմինը սկիզբէն մեծ թափով կը մասնակցէր խորհրդակցութիւններուն, ապա Շահրիկեանի անապատելի եւ անհասկնալի հրաժարականէն վերջը, հետզհետէ իր թափը կորսնցուց եւ դոյութիւնը այլեւս չզգացուեցաւ:

Ազգ. կեդրոնական Վարչութիւնը, «Հարստահ. Խորհրդարանական Յանձնաժողովի» հետ համախորհուրդ, իր եւ Պատւիրակութեան միջեւ եղած տարակարծութեան մասին դրեց նաեւ կաթուղիկոսին, խնդրելով որ նա միջամտէ՝ ժամ առաջ վերջ տալու վնասակար տարակարծութեան: Վարչութիւնը հաղորդեց նաեւ անոր պէտք եղած լուսաբանութիւնները եւ հիմնաւորումը իր տեսակէտներուն: Այդ օրերուն Վարչութեան նախկին ատենապետ Գ. Աւետեանը, իր գործով Փարիզ կը մեկնէր. հրաւիրուեցաւ նիստին, ուր տրուեցան անոր պէտք եղած տեղեկութիւնները ռուս կառավարութեան բացասական տեսակէտի առթիւ՝ կոնտրոլի մնայուն յանձնաժողովի, ինչպէս եւ այդ մարմնի վտանգաւոր հանգամանքի մասին (պետութիւններու հակադիր շահերու չուրջ յարուցելիք պայքարներու ընորհիւ, որմէ թիւրք կառավարութիւնը կասկած չկար, որ պիտի օգտուէր՝ բարենորոգումները չկատարելու համար): Գ. Աւետեանին առաջարկուեցաւ տեսնուիլ Պօղոս փաշայի հետ եւ այս ուղղութեամբ լուսաբանել անոր՝ խնդրելով ընդունիլ պատրիարքարանի առաջարկած ձեւակերպումը:

Տօքթ. Զաւրեանը Պոլիս վերադառնալէ յետոյ՝ Դաշնակցութեան կողմէ գլխաւոր կապը հանդիսացաւ ռուս դեսպանին հետ: Իսկ Զոհրապը կը ճանչցէր պատրիարքարանի կիսապաշտօնական բերանը: Տօքթ. Զաւրեանին մեծ և պատասխանատու տեղ պէտք է տալ. ռուս դեսպանին կորովի և տեւական յամառ աշխատանքներու մղողը գլխաւորապէս նա եղաւ, որ Պոլսէն իսկ մեր բաղձանքները ուղղակի կը ղրկէր ռուս արտաքին գործոց նախարարութեան արեւելեան բաժնի վարիչին. որու խօսքը կշիռ ունէր եւ որ իր այդ համակրութիւնը մեծ չափով օգտագործեց Պոլսոյ դեսպանութեան մէջ: Իսկ հետագային եռանդուն գործունէութիւն ունեցաւ Պետերբուրգի եւ եւրոպական ուրիշ մայրաքաղաքներու մէջ:

Տարակարծութիւնը Պատրիարքարանի եւ Պատւիրակութեան միջեւ գաղտնի չէր կրնար պահուիլ ռուս դեսպանատունէն, քանի որ անոր խողովակով պիտի անցնէին բոլոր մեր բաղձանքները: Այդ պատճառով Պատրիարքարանը Գարագեանի եւ Զոհրապի, իսկ Դաշնակցութիւնը Տօքթ. Զաւրեանի միջոցով (առաջինները պաշտօնապէս) չօշափեցին դեսպանի կարծիքը կոնտրոլի կազմակերպութեան

մասին: Դեսպանը քանի մը օրէն միայն ի վիճակի եղաւ իր կարծիքը արտայայտելու: Նա կը բաժնէր Պատրիարքարանի երկիւղները մշտական կոնտրոլի մարմնի մը կազմութեան հետեւանքներու մասին եւ աւելի նպատակայարմար կը գտնէր ընդհանուր քննիչին ապահովել լայն իրաւունքներ երկրի վարչութեան գործին մէջ, որ սակայն, ի հարկին իրաւունք պիտի ունենայ ուղղակի կապ պահել դեսպանատուներուն հետ, իբրեւ զինքը նշանակող միջազգային յենարանի:

Պատրիարքարանի տեսակցութիւններու արդիւնքը հաղորդեցաւ Պօղոս փաշայի. մեւնոյն ժամանակ Տօքթ. Զաւրեանը Դաշնակցութեան կողմէ Փարիզ ղրկեցաւ՝ անձամբ հարկ եղած լուսաբանութիւնները եւ բացատրութիւնները տալու փաշային: Այս միջոցները ապարդիւն չանցան. փաշան զինչեց եւ այսպիսով յաջողեցաւ հրապարակ բերել հայկական քաղաքական պահանջներու մէկ ծրագիրը:

Թրքահայկական քաղաքական բաղձանքներու ձեւակերպուած միակ նախագիծը, իր ընդարձակ հիմնաւորումովը 1913 ապրիլի սկիզբը պաշտօնապէս յանձնուեցաւ Պոլսոյ ռուս դեսպանին՝ պատգամաւորութեան մը միջոցաւ, պատրիարքի գլխաւորութեամբ եւ մասնակցութեամբ Ս. Գարագեանի եւ Գ. Զոհրապի:

Այսպիսով, Ռուսաստանը իր ձեռքը կառնէր նախաձեռնութիւնը Հայկական Հարցի եւ Պոլսոյ իր դեսպանութիւնը կը հանդիսանար անմիջական ղեկավարը անոր:

X

« ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ » ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս ըսած եմ, Ապահովութեան Յանձնաժողովը բարենորոգումներու նախագծին հետ զուգընթաց ձեռնարկած էր պատրաստելու նաեւ թիւրքահայերու վիճակագրութիւնը: Այդ առաջարկութիւնը ըրած էր նաեւ ռուս դեսպանը: Թիւրքերը, ուղղակի կամ յաճախ կողմնակի միջոցներով (մամուլ, քաղաքական շրջանակներ), անհետեւողական կը գտնէին միայն հայկական բարենորոգումները վեց նահանգներուն մէջ, ուր հայերը փոքրամասնութիւն կը կազմէին: Անոնք կը հիմնէին պետական տարեգիրքերու (Սալնամէ), Քինէի ուսումնասիրութիւններու եւ կարգ մը հանրագիտակներու վրա. այս վերջիններու աղբիւրը նորէն յիշեալ Սալնամէներն էին...

Ապահովութեան Յանձնաժողովը, իր կազմութեան օրերուն իսկ կարեւոր համարեց մշակել վիճակագրական հարցարաններ եւ փութով ղրկեց թեմերուն՝ պահանջելով արագ բայց խղճամիտ աշխատանք զանոնք լեցնելու համար:

Դաշնակցութեան Բիւրօն, Ազգ. Վարչութեան մէջ գտնուող իր ընկերներու զեկուցման վրա եւ Պատրիարքարանին նիւթ մատակարարելու դիտումով՝ ինքն եւս ձեռնարկեց վիճակագրութեան մը պատրաստութեան: 1908ի Սահմանադրութենէն անմիջապէս յետոյ, Թիւրքահայերու վիճակագրութիւնը արդէն անհրաժեշտ նկատուած էր: Արեւելեան Բիւրօն՝ գլխաւորապէս Ս. Զաւարեանի նախաձեռնութեամբ՝ այդ նիւթերը դասաւորեց, օգտուեցաւ իր եւ Պատրիարքարանի վիճակագրական հին արխիւներէն, նաեւ եւրոպացի ճամբորդներու եւ գիտնականներու նիւթերէն եւ կազմեց վիճակագրական տախտակ մը: Մինոյն ատեն պէտք էր փաստօրէն հերքել Թիւրքերու բերած տուեալները եւ խախտել անոր աղբիւրներու հիմերը: Այդ կարեւոր աշխատանքը կատարեցին Ս. Զաւարեանը, Տոքթ. Զաւրեանը, Գ. Փաստրմաճեանը եւ Վ. Փափազեանը, որ եւ տրամադրեցին Ապահովութեան Յանձնաժողովին:

Թիւրքերը իրենց միտումնաւոր վիճակագրութեան մէջ դիմած էին նենգ միջոցի մը — քրիստոնեաները բաժնած էին ըստ ազգութիւններու (նոյն իսկ հայերը՝ ըստ դաւանանքի), իսկ Թիւրք, քիւրդ, չէքէզ, կզլպաշ, եզիդ եւ այլն՝ մահմետական վերնագրի տակ էին ամփոփած՝ առանց բաժնելու ազգութիւններու... Ատկէ զատ անոնք ժողովրդի աճումը ի նկատի առած չէին 80ական Թուականներէն ի վեր: Իսկ մենք անդամահատեցինք այդ բոլորը (իրենց իսկ աղբիւրներով): Մեր պատճառաբանութիւններուն մէջ պարզեցինք անոնց ցեղային տարբերութիւնները եւ հակադիր ազգային քաղաքական ձգտումները:

Մեր ամենէն զօրեղ զէնքը սակայն հետեւեալն էր, որ մենք գործածեցինք իր բովանդակ ծաւալով:

80ական Թուականներուն, Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքի պարտքերը խիստ մեծցած էին, որ ծանրօրէն կը ճնշէին միաբանութիւնը եւ կը սպառնային քայքայել վանքին տնտեսութիւնը: Պատրիարքը այդ առթիւ դիմեց սուլթանին՝ խնդրելով Թիւրքահայ հարկատու ժողովրդի գլխահարկի վրա յաւելեալ տուրք մը (centime additionel) աւելցնել, որուն գումարը յատկացուէր վանքի պարտքերուն: Սուլթանը հաստատեց այդ տուրքը: Արդ, Պատրիարքարանի դիւաններուն մէջ գտնուեցան այդ հարկին ընդհանուր հաշիւները եւ գումարին քանակը: Ամենէն մօտաւոր հաշիւ մը կազմուեցաւ հարկատու հայերու, ուրեմն և անոնց ընտանիքի Թիւր, տոկոսային համեմատութիւնը պզտիկներու, մահերու եւ աճման եւ այսպիսով ստուգուեցաւ կազմուած մեր վիճակագրութիւնը...

Այս փաստերը Ապահով. Յանձնաժողովը պատճառաբանուած

հրատարակեց առանձին գրքոյկով՝ վերլուծելով եւ քննադատելով միանգամայն Թրքական աղբիւրները: Ռուսական դեսպանատունը իւրացուց մեր ներկայացուցած Թիւերը եւ այնուհետեւ Թիւրքերը այլ եւս չփորձեցին անոր շուրջ պայքարը շարունակել:

Ապահովութեան Յանձնաժողովի այլ կարեւոր ձեռնարկներէն մէկը եղաւ «Հայաբնակ Նահանգներու Վիճակը» ընդհանուր վերնագիրը կրող, Ֆրանսերէն հատորներու հրատարակութիւնը (կարծեմ ութ փոքրադիր հատոր), որոնք կամփոփէին ստացուած կարեւոր տեղեկագիրները, հարստահարութիւնները եւ ընդարձակ տեղեկութիւններ հայերու մշակութային ու տնտեսական դերի մասին: Այդ շարքերէն էր նաեւ Յ. Պապիկեանի զեկուցումը Ադանայի ջարդերու մասին (ներկայացուած կառավարութեան, որ գաղտնի պահուեցաւ) եւ « M. Léart »ի (Գ. Զոհրապի) ուսումնասիրութիւնը նուիրուած Սեբաստիոյ շրջանի հայ տարրի ազգագրութեան եւ տնտեսական–մշակութային փայլուն վիճակին:

Ատկէ զատ պարբերաբար լոյս կընծայուէր bulle ներ հայաբնակ նահանգներու ընթացիկ կեանքի մասին՝ որոնք կը ղրկուէին Պոլսոյ եւ մանաւանդ եւրոպական մամուլի եւ քաղաքական շրջանակներուն:

Ապահովութեան Յանձնաժողովը դարձած էր միջազգային քաղաքական աշխարհի համար տեսակ մը տեղեկատու դիւան Հայկական Հարցին նկատմամբ: Անոր դիւանի անդամներն էին Եղ. արք. Դուրեան, Գ. Ծ. վ. Պալաքեան եւ Վ. Փափազեան, որոնք ամբողջ օր Պատրիարքարան կանցնէին*), յաճախ շրջապատուած Ազգ. Վարչութեան, Երեսփոխանական Ժողովի անդամներու եռ ու զեռով եւ հայ ու օտար լրագրողներու բազմութեամբ:

XI

ԹԻՒՐՔԵՐՈՒ ՆՈՐ ՓՈՐՁԸ

Նախորդ գլուխներուն մէջ ըսած էի Թէ 1913ի սկիզբը Քեամիլ փաշայի դահլիճը ինկած եւ անոր յաջորդած էր զուտ իԹԹիհատա-

---

*) Յուզումով կը յիշեմ թէ ինչպէս Եղիշէ արք. Դուրեանը, մարմնով ծեր ու տկար, բայց հոգիով արի, ոգեւորւած ու միշտ կատակներուն մէջ իր յոգնութիւնը քօղարկելով՝ մոլեռանդ հաւատացեալի մը ջերմեռանդութեամբ, ամբողջ օրերով անդադրում կաշխատէր սեղանին կքած՝ կերակրուելով հաց ու պանիրով կամ աժանագին հէլվայի կտորով մը:

կան դահլիճը, որ անմիջապէս դադրեցուց քաղաքական բանակցութիւնները Պատրիարքարանի հետ բարենորոգումներուն շուրջ։ Անոր համար հայկական բարենորոգումներ դոյութիւն չունէին, սակայն, պէտք կը տեսնէր — այսպէս կը յայտարարէր — օսմանեան նահանգներու ընդհանուր բարեկարգման։ Այդ նպատակով 1912ի վերջերը սեղանի վրա հանեցաւ Օսմանեան Մեծ Իշխանի կողմէ մշակուած և անոր մէկ մասը սուլթանի կողմէ վաւերացած «Վիլայէթներու վարչական բարեկարգման» օրէնքը, որուն գործադրութեան համար հրաւիրեցաւ յատուկ գաղտնի խորհրդակցութիւն մը վալիներէ եւ մութէսարիֆներէ բաղկացած։ Հրաւիրուած այդ բարձր պաշտօնեաները բաղձանք յայտնած են ընդարձակելու վալիներու իրաւունքները եւ այսպիսով հաստատելու տեսակ մը վարչական ապակենտրոնացում։ Այս առաջարկը քննուած էր նաեւ նախարարական խորհրդին կողմէ։ Պատրաստուած ծրագրին համաձայն, երկիրը կը բաժնուէր 5 երկրամասերու, իսկ Հայաստանը մտցուած էր Տրապիզոնի վարչական միութեան մէջ։ Երկրամասերը կը յանձնուէին յատուկ քննիչներու թիւրք եւ օտար (թրքական պաշտօնեայի հանդամանքով)։ Կառավարութիւնը առաջարկած էր նոյն իսկ դատական նախարարութեան խորհրդական կոմս Օստրօրօգին — որ հրաժարած էր այդ պաշտօնէն — ստանձնել օսմանեան կայսրութեան բոլոր դատարաններու քննիչի պաշտօնը։

Այս բոլոր «պատրաստութիւնները» եւ թերթերու մէջ փողհարուած «պլան»ները, միաժամանակ կը փութային հաղորդել եւրոպական պետութիւններուն՝ պղտորելով անոնց միտքերը եւ աւելի սուր պառակտման մղելով զանոնք։ Մասնաւորապէս հրահանգուած էր Լոնդոնի դեսպան Հազզը փաշային համոզել անգլիական կառավարութիւնը՝ հայկական առանձին բարենորոգումներու վտանգաւոր հանգամանքի եւ կայսրութեան ընդհանուր բարեկարգութեան օգտակարութեանը մասին։ Գերմանիոյ մէջ մանաւանդ զօրեղ պրոպագանդ կը մղէր բարենորոգումներու դէմ՝ հիմ ունենալով «ռուսական միտումները Թիւրքահայաստանի գրաւման եւ Բաղդադի երկաթուղին ձեռք ձգելու մասին»։

Միեւնոյն ատեն անգործ չէին նաեւ Պոլսոյ մէջ. կառավարութիւնը լրտեսական ցանց սփռած էր ներսէն թէ դուրսէն ռուսական դեսպանատունը և հայոց Պատրիարքարանը՝ ամէն ճիգ գործ դնելով թափանցել գրասեղաններէն ներս եւ հետեւիլ չարժումներուն։

Միաժամանակ Իթթիհատի կեդրոնը՝ մէկ կողմէ Զոհրապի եւ միւս կողմէ իրենց անդամներէն՝ Պ. Հալաճեանի միջնորդութեանը դիմեցին նորէն մերձեցում ստեղծելու Դաշնակցութեան

հետ եւ ներքին իրերահասկացողութեան գալու։ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները (Ակնունին, Փաստրմաճեանը եւ Վարդգէսը) քանի մը անգամ հանդիպումներ ունեցան (անոնց կողմէ նախագահ էին՝ Խալիլը, Միհտհատ Շիւքրին եւ Թալէաթը) երբեմն Զոհրապի և երբեմն Վարդգէսի բնակարաններուն մէջ։ Անոնց հիմնական առաջարկները հետեւեալներն էին.— Ա.— Հայերը պէտք չէ որ օգտուին Թիւրքերու նեղ կացութենէն՝ ճնշում բանեցնելով իրենց վրա։ Բ.— Արտաքին ուժերուն պէտք չէ դիմեն, մանաւանդ, իրենց մահացու թշնամի եղող ռուսներուն, որովհետեւ այդ կը նշանակէ օսմանեան հողերու անդամահատումը։ Գ.— Իրենք պատրաստ են համաձայնութեան գալ Դաշնակցութեան եւ անոր միջոցով Պատրիարքարանի եւ Պատւիրակութեան հետ՝ բարենորոգումները կիրարկելու հայկական նահանգներուն մէջ, առանց սակայն, հրապարակային արտայայտութիւններու՝ չգրգռելու համար թիւրք հանրային կարծիքը եւ պայքարի դէնք չհայթայթելու համար թիւրք ընդդիմադիրներուն։ Դ.— Հայերը այս պայմաններով այժմէն իսկ պէտք է մերժեն օտար պետութիւններու միջամտութիւնը «մեր ներքին, ընտանեկան վէճերուն մէջ»։

Այս բոլորէն զատ, Թալէաթը իր սադայէլեան ժպիտով եւ ոճրածին կատակով աւելցուցած է՝ «Իսկ եթէ այս անգամ ալ չյաջողինք մեզ եւ չարունակէք ճնշում գործ դնել օտար ուժերով, միեւնոյն է ոչ մէկ իրական արդիւնքի էջք հասնիր, չէ՞ որ իրագործման ատեն հազար մէկ ճամբաներ կան վիժեցնելու բոլորը...»։

Ի հարկէ, ազ հանդիպումները ոչ մէկ արդիւնք չտուին. հայ ժողովուրդի հաւատը վերջնականօրէն խախտուած էր եւ լայն անջրպետ մը բացած էր մեր եւ անոնց միջեւ։ Հայ քաղաքական բոլոր ուժերը միահամուռ թափով չարունակեցին իրենց դաւին հետապնդումը նախագծուած ուղիով։

Փարիզ (վերջը յաջորդ անգամ)

ԱՐՇԱՄ ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ

ՕՊՈԶԻՑԻԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

II

ՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՆԴԱՄ

Ռուսական յեղափոխութիւնը չկարողացաւ մինչեւ վերջն էլ լուծել իշխանութեան հարցը, եւ այդ եղաւ նրա կործանման պատճառներից մէկը: Ցարական իշխանութեան տապալման հէնց առաջին օրից Պետերբուրգում ստեղծուեց երկիշխանութիւն՝ ժամանակաւոր կառավարութիւնը և Խորհուրդները: Նոյնը եղաւ նաև Անդրկովկասում, որտեղ Օզակոմի (ժամ. կառավարութիւնը ներկայացնող մարմին) և տեղական յեղափոխական կազմակերպութիւնների (խորհուրդների) վրա, 1917թ. վերջերին, աւելացան նաեւ Հայոց, Վրաց եւ մահմեդականների Ազգային Խորհուրդները: Դրանցից առանձնապէս չեզոտած գործունէութիւն հանդէս բերեց Հայոց Ազգային Խորհուրդը և այդ պատճառով էլ ամենից շատ նա ուշադրութիւն գրաւեց իր վրա: Ինչպէս տեսանք այս յօդուածաշարքի առաջին դլխում, յեղափոխական կազմակերպութիւնները Անդրկովկասում հէնց սկզբից ձգտեցին եւ մասամբ էլ յաջողեցան իրենց ձեռքն առնել տեղական ամբողջ իշխանութիւնը, չեզոքացնելով մրցակից միւս մարմինները: Այս ձգտումը պատճառ եղաւ, որ այդ կազմակերպութիւնները խորթ աչքով նայեն Ազգային Խորհուրդների գոյութեան ու գործունէութեան: Սակայն, այն էլ պէտք է ասել, որ բացասական այդ վերաբերմունքը երբեք ծայրայեղութեան չհասաւ, եւ սոցիալիստական կուսակցութիւնները (սոց.–յեղ. եւ սոց.–դեմ.) չարգելեցին իրենց անդամներին մասնակցելու համապատասխան Ազգ. Խորհուրդներին: Եւ մենք ու մեզ հետ միասին նաեւ հայ սոց.–դեմոկրատները տեսնք մեր ներկայացուցիչները թէ՛ սեպտեմբերի վերջերին (1917թ.) Թիֆլիսում գումարուած Ռուսահայերի Համագումարին եւ թէ այս վերջինիս կողմից ընտրուած Ազգ. Խորհրդին: Այսուհանդերձ, պէտք է աւելացնել նաեւ այն, որ Ազգ. Խորհուրդների իրաւասութիւնների

նկատմամբ, մենք այդ չրջանում միշտ այն տեսակէտը պաշտպանեցինք, որ նրանք պէտք է լինեն միայն օժանդակիչ մարմիններ եւ ոչ թէ մրցակիցներ յեղափոխական կազմակերպութիւններին: Սէյմի չրջանում, երբ նսեմացաւ Խորհուրդների դերը եւ Անդրկովկասի իշխանութիւնը այս վերջինների ձեռքից անցաւ աղգութիւնների ներկայացուցիչներից բաղկացած Կոմիսարիատին ու կառավարութեան, մեր բացասական վերաբերմունքը դէպի Ազգ. Խորհուրդները էլ աւելի մեղմացաւ: Երբ որ իրերի ղժբախտ դասաւորութեամբ դրութիւնն այնպէս էր փոխուել, որ պէտք էր ընտրութիւն անել Սէյմի կամ Ազգ. Խորհուրդների միջեւ, մենք որեւէ պատճառ չունէինք դերադասութիւնը տալու առաջինին:

Բնորոշ է, որ նոյն այս չրջանում նաեւ Դաշնակցութեան մէջ երեւան եկան բաւական չեչտուած տարակարծութիւններ այն մասին, թէ ինչպէս պէտք է բաշխել իրաւասութիւնները (փստօրէն) Անդրկովկասեան կառավարութեան եւ Ազգ. Խորհուրդի միջեւ: Որոշապէս ուրուագծուեցան երկու խմբակներ, երկու տարբեր տեսակէտներով: Դրանցից մէկը, որ պայմանական ձեւով ես անուանում են «Ազգային Խորհրդի խմբակ», այն կարծիքին էր, թէ պէտք է ուժեղացնել Ազգ. Խորհուրդը, դարձնել այն հայ ժողովրդի փաստական կառավարութիւնը եւ «ձեռքի տակից», առանց հաշւի առնելու Կոմիսարիատն ու Սէյմի իշխանութիւնը, ղեկավարել հայ ժողովրդի քաղաքական կեանքը իր բոլոր մարդերի մէջ: Միւսը՝ «Սէյմի խմբակը», դէմ չէր նելով Ազգ. Խորհրդի դործունէութեան ուժեղացման, միաժամանակ այն կարծիքն էր պաշտպանում, որ պէտք է պահել որոշ կոնտակտ վրացիների ու ադրբէջանցիների հետ եւ չարունակել պահպանել Սէյմն ու անդրկովկասեան միացեալ կառավարութեան դոյութիւնը՝ խուսափելով հակամարտութեան մէջ մտնել նրանց հետ: Այս տարակարծութիւնները վերջացան վէճի առարկայ եղող հարցի մի չատ իւրայատուկ լուծումով: Երբ արդէն նշմարւում էր երկրորդ տեսակէտի յաղթանակը, և Դաշնակցութիւնը օրէցօր աւելի ու աւելի էր մխրճւում համառնդրկովկասեան (Սէյմ) դործունէութեան մէջ, տեղի ունեցաւ վրացիների մայիս 26ի յայտնի Բու դ'Էտաև, որի հետեւանքով Հայոց Ազգ. Խորհուրդն էլ դարձաւ «հայկական գաւառների գերագոյն և միակ իշխանութիւնը» և «ստանձնեց կառավարական բոլոր փունկցիաները՝ հայկական գաւառների բաղաքական և վարչական դեկը վարելու համար»:

Այսպիսով, իրերի բերումով, հայ քաղաքական կեանքը, իր սկզբնաւորութեան հէնց առաջին օրերից, խուսափեց այն երկիշխանութիւնից, որ փետրուարեան յեղափոխութեան հետ միասին առաջ

եկաւ թէ՛ Պետերբուրգում եւ թէ Թիֆլիսում: Հայոց Ազգ. Խորհուրդը, որպէս գերագոյն իշխանութիւնը կրող մարմին, եղաւ միակը եւ չունեցաւ որեւէ մրցակից՝ խորհուրդների եւ կամ յեղափոխական այլ կազմակերպութիւնների անուան տակ: Անսահմանօրէն լայն եղան (իրաւօրէն, անշուշտ, եւ ոչ վաստօրէն) նրա իրաւունքները նաեւ այն պատճառով, որ Ազգ. Խորհրդի ձեռքում կենտրոնացան ոչ միայն վարչական, այլ նաեւ օրէնսդրական «ֆունկցիաները»: Ինչ վերաբերում է նրա կազմին, ապա յայտնի է, որ նա չեղաւ միաւորը, քանի որ նրա մէջ իրենց մասնակցութիւնը բերին հայկական բոլոր կուսակցութիւնները, բացի համայնավարներից: 1918թ. մայիսի վերջին, երբ Անդրկովկասը մասնատուեց երեք ազգային միաւորների, Արամեանցի տունը դարձաւ հայկական բոլոր կուսակցութիւնների միակ կենտրոնավայրը: Այնտեղ տեղափոխուեցին ոչ միայն ազգային կազմակերպական ձեւ ունեցող Դաշնակցութեան, այլ նաեւ միջազգային կազմակերպական ձեւ որդեգրած երկու սոցիալիստական կուսակցութիւնների (սոց.-յեղ. եւ սոց.-դեմ.) հայ անդամների մեծ մասը:

Ի՞նչպէս վերաղասաւորուեցին Ազգ. Խորհրդում հայ քաղաքական կազմակերպութիւնների ուժերը եւ ի՞նչ փոխյարաբերութիւններ ստեղծուեցին նրանց մէջ: Վերը ասուեց, որ Ազգ. Խորհուրդը կազմուեց ֆռալիսիոնի սկզբունքի հիման վրա, ինչ որ նշանակում է, թէ այս դէպքում որեւէ օպոզիցիայի կամ կառավարական կուսակցութեան մասին խօսք լինել չէ կարող: Ընդդիմադիր գործունէութիւն, բուն իմաստով, մենք ունեցանք միայն Հայաստանում, երկու ամիս յետոյ, երբ Խորհրդարանի բացումով, մեր երկրում հաստատուեցան պարլամենտական կարգեր: Հայոց Ազգային Խորհուրդը, թիֆլիսեան իր գործունէութեան ամբողջ ընթացքում, ներկայացնում էր ազգային միացեալ ճակատ, որի մէջ պատասխանատու դեր ունէին մեր բոլոր կուսակցութիւնները: Շնորհիւ մի չարք առարկայական պայմանների այդ կուսակցութիւնների համագործակցութիւնը յիշեալ շրջանում ընթանում էր միանգամայն բնականոն պայմաններում: Կային, անշուշտ, տարակարծութիւններ այս կամ այն ընթացիկ հարցի շուրջը, բայց հիմնական խնդիրները այնպիսի մի կերպարանք էին ստացել, որ մէկից աւելի լուծում դժուար էր գտնել նրանց համար: Նախկին դէպքերը, որոնք ղարդացել էին անդրկովկասեան միացեալ կառավարութիւնների ժամանակ, թաթարա-վրացական զերակայ ուժերի հակազդեցութեան տակ, այնպիսի մի ընթացքի մէջ էին դրել այդ խնդիրները, որ կանխորոշուածից որեւէ տարբեր մի ուղղութեամբ նրանց թեքել այլեւս կարելի չէր: Նման պարագաներում ոչ միայն

տեղ չէր մնում կուսակցական պայքարների համար, այլ եւ չատ յաճախ աւելորդ էին դառնում խնդիրների երկար ու բարակ քննութիւնը: Ցիշում եմ մի փոքրիկ դէպք, վերին աստիճանի յատկանշական Ազգ. Խորհրդում ստեղծուած այդ ժամանակուայ մթնոլորտի համար: Անհաչներից ամենաանհաչը, հայ սոց.-դեմոկրատների պարագլուխ Ա. Երզնկեանը (այսօր կոմունիստական կուսակցութեան եւ Ժողկոմխորհի անդամ), ամենաճգնաժամային վայրկեաններից մէկում, դալով Ազգ. Խորհրդի հերթական նիստին, դիմեց ներկայ եղող անդամներին հետեւեալ խօսքերով. «Եղբայր, ասպիսի դրութեան մէջ, էլ ժողովս ո՞րն է: Եկէք Ա. Կարճիկեանին ընտրենք դիկտատոր եւ թող նա ինչպէս ուզում է, այնպէս էլ կարգադրի բոլոր հարցերը»: Այս մտայնութիւնը, աւելի կամ պակաս չափով, դերիչխում էր նաեւ միւս հոսանքների ներկայացուցիչների մօտ:

Ո՞րոնք էին, սակայն, այն խնդիրները, որ մեր պատմութեան այդ ծանր վայրկեանին դրւեցան Ազգ. Խորհրդի առջեւ:

Դրանցից գլխաւորներն էին ներքին ճակատում՝ հայ բաղաքական կեանքի կազմակերպումը եւ արտաքին ճակատում՝ պատերազմի հաշւեյարդարը:

Ի՞նչպէս էին մօտենում այդ հարցերին քոալիսիոնի մէջ մտած կուսակցութիւնները, եւ ի՞նչ լուծում տուեց նրանց Ազգ. Խորհուրդը:

Ինչպէս որ մատնանշուեց վերը, 1918թ. մայիսի վերջերին հայ քաղաքական կեանքում ստեղծուել էին այնպիսի պայմաններ, որ նոյն իսկ ամենակարեւոր խնդիրների լուծումը որեւէ վճռ չէր վերցնում: Եւ հակառակ տարածուած կարծիքի, ես պէտք է այստեղ վկայեմ, որ Հայոց Ազգային Խորհրդի մայիս 30ին յայտարարած ակտն էլ ընդունեց նոյն այդ Խորհրդի կողմից առանց ներքին պայքարների: Կային, անշուշտ, աննշան տարակարծութիւններ մանրամասնութիւնների չուրջը, բայց ուշագրաւ է, որ այդ տարբեր կարծիքները բաժանուում էին ոչ թէ ըստ կուսակցութիւնների, այլ համաձայն նոր խմբաւորումների, որոնցից իւրաքանչիւրի մէջ մտնում էին զանազան կուսակցութիւնների անդամներ: Եթէ «թերի» եւ «դէմի» խօսք կարելի է անել, ապա պէտք է ասել, որ մասնաւորապէս Ազգ. Խորհրդի դաշնակցական անդամները բաժանուած էին թէ՛ մէկ եւ թէ միւս խմբակցութեան մէջ)*: Իսկ ինչ վերաբերում է բուն խնդրին, այսինքն այն հարցին, թէ Ազգ. Խորհուրդը պէ՞տք է «ստանձնէ կառավարական ֆունկցիաներ» հայկական դաւառների նկատմամբ, ապա չատ մեծ խմաստութիւն չէր պահանջւում հասկանալու համար, որ*

---

*) Տես Ս. Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւն» էջ 130:

այդպիսի հարց դնելն անգամ անտեղի էր այն ժամանակ, քանի որ նա արդէն լուծուել էր վրացիների ընդունած ու գործադրած որոշումով՝ դուրս գալ անդրկովկասեան մի ացեալ հանրապետութեան կազմից ու հիմնել անկախ պետութիւն: Եւ իրօք՝ ի՞նչ էր մնում անել դրանից յետոյ Հայոց Ազգային Խորհրդին: Շարունակե՞լ ազգբէջանցիների հետ պահպանել անդրկովկասեան միացեալ կառավարութիւնը: Այդ անհնար էր, թէկուզ հէնց այն պատճառով, որ թաթարները չէին ուզում: Յայտարարե՞լ, որ հայկական գաւառները վերա-կանգնում են իրենց կապը Ռուսաստանի հետ և ճանաչում են այնտեղ գոյութիւն ունեցող իշխանութիւնը: Բայց այդ նշանակում էր, որեւէ իրական կապ չվերահաստատելով Ռուսաստանի հետ, զրկել այդ գաւառները պետական իշխանութիւնից և զարձնել նրանց այսպիսով «անտէր իր» ու իրաւունք տալ ամէն մէկին գրաւել այդ հողերը, ով որ չէր ծուլանայ այդ անել: Այլ լուծում չկար եւ մնում էր, ուրեմն, այն ծանօթ ելքը, որին եւ ապաւինեց Ազգ. Խորհուրդը:

Այսօր, երբ կուսակցական պայքարի եւ կուսակցական պրոպագանդի չափերից մեկնելով, մարդիկ պէտք են տեսել «առասպելացնել» մեր մօտիկ անցեալի պատմութիւնը, մեր կեանքում չրջան է անում այն գրոյցը, որ իբր թէ 1918թ. մայիս 28—30ին (ըստ Ա. Խատիսեանի 28ին, իսկ ըստ Ս. Վրացեանի 30ին) Ազգ. Խորհուրդը հռչակել է Հայաստանի անկախութիւնը եւ որ դրան դէմ են եղել որոշ մարդիկ ու խմբակցութիւններ և մասնաւորապէս հայ ս.-յեղափոխականները*): Այս յայտարարութեան առաջին մասը, իր վերոյիշեալ ձեւակերպումով, ինչպէս կը տեսնենք յետոյ, չէ համապատասխանում իրականութեան, իսկ ինչ վերաբերում է նրա երկրորդ մասին, ապա այդտեղ նոյնպէս կայ մի խոշոր թիւրիմացութիւն, որ անհրաժեշտ եմ համարում պարզել:

Անդրկովկասեան անկախութիւնների նկատմամբ սոցիալիստ-յեղափոխականները վայելել են հետեւողական հակառակորդների համբաւ: Սակայն, ինչպէս որ տարբեր են եղել անկախութեանց այդ ակտերի (թուով չորս՝ Անդրկովկասի եւ ապա Վրաստանի, Ազրբէջանի ու Հայաստանի) յայտարարման պայմաններն ու նրանց նշանակութիւնը, այնպէս էլ տարբեր է եղել դրանցից իւրաքանչիւրի հանդէպ մեր ցոյ տուած բացասական վերաբերմունքի տարողութիւնն

*) Ա. Խատիսեանը գրում է իր «Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը» գրքի մէջ (էջ 68), որ անկախութիւն յայտարարելու կողմնակից են եղել Ազգ. Խորհրդի մէջ մասնակցող բոլոր կուսակցութիւնները:

ԲԺ. Յ. ԶԱԽԱՐԵԱՆ

ու սրակը: Ամենից շատ եւ ամենից ուժգին մեր ընդդիմադրութիւնն ու հակառակութիւնը եղել է հանդէպ ապրիլ 9(22)ի ակտի (Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից եւ անկախ հանրապետութիւն յայտարարելը), իսկ բոլորից քիչ՝ Հայոց Ազգ· Խորհրդի մայիս 30ով թուակիր եւ 31ին հրատարակած Յայտարարութեան դէմ: Եւ այդ հետեւեալ պատճառներով:

Անդրկովկասը անկախ յայտարարելուն մենք դէմ էինք ոչ թէ մեկնելով ռուս պետականութեան շահերից, ինչպէս փորձում էին տարածել բանավէճերի ժամանակ մեր հակառակորդները, այլ ի նկատի ունենալով անդրկովկասեան ժողովուրդների բարօրութիւնն ու ապահովութիւնը: Ընդունելով հանդերձ, որ բոլշեւիկեան յեղաշրջման ու զօրաճակատի քայքայման հետեւանքով Անդրկովկասի համար ստեղծւել է վերին աստիճանի ծանր կացութիւն, մենք միեւնոյն ժամանակ այն խորը համոզմունքն ունէինք, որ վրաց սոցիալ դեմոկրատների առաջարկած միջոցը՝ յայտարարել Անդրկովկասը անկախ հանրապետութիւն որեւէ կերպով չէ կարող հանել երկիրը այդ ծանր դրութիւնից: Աւելին՝ մենք գիտէինք,— եւ մեզ հետ միասին շատ շատերը,— որ այդ անկախութիւնը էլ աւելի մեծացնելու է դժուարութիւնները թէ՛ արտաքին եւ թէ ներքին ճակատներում: Մասնաւորապէս հայ էս-էռներս, որպէս աւելի ծանօթ Անդրկովկասի պայմաններին, զգում ու տեսնում էինք, որ մեր ժողովուրդին սպասնացող վտանգը Սէյմի որոշումով էլ աւելի անմիջական ու մօտահաս էր դառնում եւ այդ պատճառով էլ մենք այս խնդրում աւելի անհաշտ դիրք էինք բռնել, քան մեր ռուս ընկերները:

Մեր կուսակցութեան համար գաղտնիք չէր եւ այն, որ Անդրկովկասի անկախութեան հարցը լուծւել էր Սէյմում նոտած կուսակցութիւնների վերին խաւերի կողմից եւ որ նրանց չարքային անդամներն ու մանաւանդ անկուսակցական լայն զանգւածները դէմ էին այդ ակտին: Մասնաւորապէս մենք գիտէինք, որ վրաց սոցիալ-դեմոկրատների վարիչ մարմինը՝ նրանց Շրջանային Կոմիտէն անկախութեան որոշումը ընդունել էր երկարատեւ վիճաբանութիւններից յետոյ եւ ձայների չնչին մեծամասնութեամբ: Ինչ վերաբերում է Դաշնակցութեան, բոլորի համար պարզ էր, որ նա գործում էր այս խնդրում «ոչ թէ խղճի մտօք, այլ հարկադրաբար»: Այս ամենը նսեմացնում էր ապրիլ 9(22)ի ակտի նշանակութիւնը, զգում էր նրա վարկն ու հեղինակութիւնը զանգւածների աչքին ու թեւաւորում անկախութեան հակառակորդներին իրենց պայքարի մէջ:

Մեր կուսակցութեան պաշտօնաթերթ «Ձնամեա Տրուդա»ն, իր ապրիլ 13ի խմբագրականի մէջ, անդրադառնալով Սէյմի ապրիլ 9ի

նիատին, գրում էր, որ այնտեղ տեղի ունեցած քէմարկութիւնը եւ ստացած մեծամասնութիւնը պէտք է բացատրել մի շարք պատճառական հանգամանքներով, որ ոչ միայն ժողովրդական լայն զանգուածները, այլ նաեւ չատերը այն կուսակցութեանց անդամներից, որոնք քէմարկեցին յօգուտ Անդրկովկասի անկախութեան, դէմ են ընդունուած որոշման: Եւ արձանագրելով այս փաստը, մեր պաշտօնաթերթը այն միտքն է յայտնում, որ սոց.-յեղ. կուսակցութեան վրա պարտականութիւն է ընկնում «համախմբել նրանց ովքեր դէմ էին ապրիլ 9(22)ի ակտին, առաջնորդել շարժումը ու մտցնել նրա մէջ գաղափարական որոշ հոսանք», աւելացնելով միաժամանակ, որ «կուսակցական յարաբերութիւնները արգելք չպիտի հանդիսանան այդ միացման»: Այս մի քիչ քօղարկուած խօսքերի իմաստը պարզ է՝ մեր կուսակցութիւնը գործօն պայքարի հրաւէր էր կարդում Անդրկովկասի անկախութեան դէմ, ուղղելով իր կոչը ոչ միայն էսէռներին, այլ նաեւ այն բազմաթիւ դաշնակցականներին ու սոց.-դեմոկրատներին, որոնք այս խնդրում բաժանում էին մեր տեսակէտները:

Այժմ, երբ առիթ է ներկայացել, ես պէտք է յայտնեմ, որ վերոյիշեալ խմբագրականը այն սովորական յօդուածներից չէր, որոնք կոչուած են յաւուր պատշաճի տրամադրութիւններ յարուցանել ընթերցողների մէջ, այլ արդիւնք էր մի շատ կոնկրէտ ծրագրի, որ մեր Շրջանային Կոմիտէի օրակարգի մէջ էր մտել այդ օրերին: Հաշւի առնելով Սէյմի որոշման առաջ բերած դժգոհութիւնները լայն զանգուածների մէջ՝ մեր ղեկավար մարմնի մի քանի անդամները եւ մանաւանդ Ռուսաստանից Թիֆլիս եկած մի երկու պատասխանատու ընկերներ (Պետերբուրգի քաղաքագլուխ Գր. Շրէյդեր, Հիւսիսային Կովկասի յայտնի գործիչ Մամուլեան եւ այլն) առաջարկում էին դուրս գալ Սէյմի կառավարութեան դէմ, տապալել այն եւ իշխանութիւնը փոխանցել այն տարրերի ձեռքը, որոնք դէմ էին Անդրկովկասի անկախութեան: Այս ծրագիրը գործի չվերածուեցաւ, եւ այդ դլխաւորապէս այն պատճառով, որ մեր ընկերները չյաջողեցան աւելի կարճ ժամանակամիջոցում մասնակցութեան բերել այս գործին միւս կուսակցութիւնների մէջ գտնուղ գործօն տարրերը, կազմել դրանցից մի ղեկավար մարմին, զօրակոչի ենթարկել տրամադրելի ուժերը եւ ապա միայն «լծնել կուի դաշտ»: Դեռ չվերջացրած այդ անհրաժեշտ նախապատրաստական աշխատանքները, մեր երիտասարդ ընկերները Բուսաբանական Այգու բարձունքները հանեցին կուսակցութեան պաղեցութեան տակ գտնուղ մէկ մարտկոցը եւ, ոտնահարելով ամէն մի զգուշութիւն, ուղղեցին թնդանօթների բերանը դէպի փոխարքայի նախկին պալատը, որտեղ հաստատուել էր

Սէյմի կառավարութիւնը: Ռազմական այդ շարժումները յայտնաբերեցին ներքին գործոց նախարար Իմամիշվիլու գործակալների կողմից, որից յետոյ թաղուեց իր սաղմի մէջ նաեւ վերոյիշեալ ծրագիրը:

Բայց խնդիրը այս անյաջողութեան մէջ չէ: Ես կանգ առայ այս «մինչդէպի» վրա միայն այն պատճառով, որ նա՝ հէնց իր գոյութեան փաստով, ցոյց է տալիս, որ ապրիլ 9(22)ի Սէյմի առաջարկած ելքը միակը չէր, որ կար այդ վայրկեանին Թիֆլիսում քաղաքականապէս կազմակերպուած մարդկանց մի նշանակալից թիւ եւ նոյն իսկ մէկ ամբողջ կուսակցութիւն, որ հակադրում էր Սէյմի ընդունած որոշմանը մի ուրիշը, որի հանդէպ նրանք այնքան հաւատաւոր էին, որ պատրաստ էին նոյն իսկ յեղափոխական միջոցների դիմել նրա կենսագործումը ապահովելու համար:

Ահա այս կարեւոր փաստն էր, որ չկրկնուեց 1918թ. մայիս 26ին, երբ Անդրկովկասի Սէյմը կատարեց իր երկրորդ պատասխանատու քայլը՝ լուծուած յայտարարեց ինքն իրեն եւ ճանապարհ հարթեց սոց.-դեմոկրատների համար՝ հռչակելու Վրաստանի անկախութիւնը: Ինչո՞ւ չկրկնուեց: Ինչո՞ւ մայիս 26ին, երբ պարզուեց, որ ապրիլ 9(22)ի ակտի վրա դրուած յոյսերը չարդարացան, ընդդիմադիրները հանդէս չեկան իրենց հին առաջարկով՝ վերականգնել անկախութիւնից առաջ եղած գոյավիճակը ու այս անգամ էլ փորձել այն ելքը, որ իրենք էին առաջարկում: Այդ նրանք չարին այն պարզ պատճառով, որ արդէն ուշ էր: Թէեւ ընդամէնը մէկ ամիս էր անցել ապրիլ 22ից մինչեւ մայիս 26ը*), բայց այդ միջոցին այնքան խոշոր դէպքեր էին կատարուել, որ այլեւս որեւէ հնարաւորութիւն չկար մէկ ամսով դառնալ դէպի յետ ու ամէն ինչ սկսել նորից: Անդրկովկասի անկախութիւնը մեծ փոփոխութիւններ էր մտցրել երկրի վիճակի մէջ թէ արտաքին եւ թէ ներքին ճակատներում, որի հետեւանքով ոչ միայն մեր ապրիլ 9(22)ի առաջարկած դեղատոմսը կորցրել էր իր փրկարար յատկութիւնը, այլ եւ միանգամայն անհնարին էին դարձել մեր ընդդիմադիր գործելակերպի մէջ պայքարի այն յեղափոխական միջոցները, որոնց մասին յիշատակեցինք վերը:

Որո՞նք էին կատարուած այդ փոփոխութիւնները:

Անդրկովկասի անկախութիւնը հռչակելու նախօրեակին հայերը եւ վրացիները կանգնած էին ներքին ճակատում անիշխանութեան, իսկ արտաքին ճակատում թրքական վտանգի առաջ: Այսպիսով, երկու ժողովուրդներին սպառնացող վտանգները միատեսակ էին:

*) Մայիս մէկից Անդրկովկասը սկսեց գործադրել նոր տոմար:

Տարբերութիւնը աստիճանի մէջ էր, բայց ոչ տեսակի: Երբ ապրիլ 9(22)ին առաջ քաշուեց Անդրկովկասի անկախութեան ծրագիրը, որպէս միջոց յիշեալ վտանգները չեզոքացնելու համար (Անդրկովկասի անկախութիւնը, ըստ վրացիների, պիտի դիւրացնէր Թուրքիայի հետ կնքելիք հաշտութիւնը եւ նպաստէր երեք ազգութիւններին միացնելու սեփական հայրենիքի օրինաստիոնի չուրջը, ու այսպիսով վերահաստատէր ներքին խաղաղութիւնը) թէ հայերի եւ թէ վրացիների մէջ եղան տարակուսանքներ ու տարակարծութիւններ այս խնդրի չուրջը: Վէճը գլխաւորապէս այն մասին էր, թէ իրօ՞ք առաջարկած միջոցը կարող է տալ ցանկացած արդիւնքը: Անյաջողութեան դէպքում վտանգը հայերի համար աւելի մեծ էր, եւ այդ պատճառով էլ նրանց մէջ մեծ էր նաեւ տատանուողների թիւը: Վրացիները աւելի պակաս էին տուժելու եւ դրանով էր բացատրւում նաեւ այն հանգամանքը, որ նրանք աւելի հեշտութեամբ ձեռնարկեցին այդ փորձին: Միայն թաթարներն էին, որոնք անվիճելի չահ էին սպասում Անդրկովկասի անկախութիւնից (Ռուսաստանից անջատւելը ճանապարհ էր հարթում Թիւրքիայի առջեւ) եւ այդ պատճառով էլ միակամ էին այդ խնդրում:

Այլ էր իրերի դրութիւնը մայիս 26ին: Ժորդանիայի սարքած կոմբինացիան դերմանացիների հետ եւ Վրաստանի անկախութեան ծրագիրը ստեղծում էր վրաց ժողովրդի համար մի նոր կացութիւն, որը աւելի գերազասելի էր, քան երէկւայ վիճակը: Այս մասին որեւէ վէճ կամ տարակոյս գոյութիւն չունէր վրացիների մէջ՝ ոչ դեկավար շրջաններում եւ ոչ էլ կուսակցական զանգւածների մէջ: Եւ որովհետեւ այն ժամանակւայ պայմաններում ծրագրի յաջող իրագործումն ու նրա ընձեռած առաւելութիւնները պահանջում էին, որ վրացիները իրենց քայլը անեն մենակ, այդ պատճառով էլ մայիս 26ին նրանք բաժանուեցին Անդրկովկասից եւ առանձնացան իրենց սահմաններում: Ահաւասիկ մէկը այն տարբերութիւններից, որ կար ապրիլ 9(22)ի եւ մայիս 26ի ակտերի մէջ:

Ի՞նչ էր մեր կուսակցութեան անդամների՝ հայ թէ ռուս, վերաբերմունքը դէպի այս նոր անկախութիւնը: Բացասական: Մեր քննադատութիւնները ծանրանում էին գլխաւորապէս այս ակտի բուրժուական կողմի վրա: Մենք ճգտում էինք վրաց սոց.-դեմոկրատներին իրենց այն տարրի վարմունքի համար, որ դրաւելով գերակշիռ դիրքեր Անդրկովկասի իշխանութեան մէջ, վարելով նրա ճակատագիրը համարեա թէ միահեծանօրէն ու հասցնելով այս երկիրը կործանման դուռը՝ նրանք իրաւունք համարեցին լքել իրենց դործակիցներին ամենադժւարին վայրկեանին ու դնացին իրենց սեփական

խրճիթը կառուցանելու ու միայն իրենց ժողովրդի փրկութեան համար մտածելու: Այսպէս էին մեր քննադատութիւնները: Իսկ ո՞րն էր մեր դրական ծրագիրը: Ապրիլ 9(22)ին մենք ունէինք այդպիսին: Աւելին: Այդ ծրագիրը, ինչպէս յիշատակւեց վերը, օժտւած էր այնպիսի յատկութիւններով, որ նոյն իսկ գրաւում էր միւս կուսակցութեանց որոշ անդամների համակրութիւնը:

Այժմ Անդրկովկասի գործող ուժերից մի շատ կարեւոր հատւած է դէմս վրաց սոցիալ-դեմոկրատների այն մասի, որ դէմ էր ապրիլ 9(22)ի ակտին, կառչել էր Վրաստանի անկախութեան ծրագրին, լքել էր ընդհանուր գործի ասպարէզը ու մերժում էր համագործակցութեան մեր բոլոր առաջարկները: Երկրորդ խոշոր ոյժը՝ Դաշնակցութեան ու առհասարակ հայ ժողովրդի դժգոհ տարրերը, որոնք մեր հաշիւների մէջ էին մտնում ապրիլ 9(22)ին, այսօր արդէն ջարդւած էին արտաքին թշնամու դէմ մղած անհաւասար կռւում եւ կորցրել էին իրենց ռազմական ու քաղաքական նշանակութիւնը: Այսպիսով ընկնում էր հաշւից նաեւ այս երկրորդ դինակիցը:

Վերջապէս, չատ աննպաստ էին դասաւորւած յեղափոխական ելոյթի համար նաեւ միւս պայմանները: Արտաքին թշնամին մայիս 26ին այնքան էր յառաջացել Անդրկովկասում ու այնպիսի ազդեցութիւն էր ձեռք բերել նոյն իսկ մեր ներքին գործերի նկատմամբ, որ ընդդէմ նրա ծրագրների այլեւս անհնարին էր որեւէ քայլ անել, մինչդեռ պարզ էր, որ թիւրքերը ոչ մի կերպով չպիտի համաձայնէին թոյլ տալ մի այնպիսի ելոյթ, որ իր իրականացման դէպքում ընդունելու էր ամենայն հաւանականութեամբ բագւի մարտ ամսում տեղի ունեցած յեղաշրջման բնոյթը, այսինքն ուղղւած էր լինելու առաջին հերթին թաթարների դէմ: Նւազել էր մի ամսւայ ընթացքում նաեւ ռուս տարրի (զօրք եւ պաշտօնէութիւն) տեսակարար կշիռը, որով էլ աւելի պակասել էին մեր կուսակցութեան համար վճռական դեր կատարելու հնարաւորութիւնները Անդրկովկասի ներքին կեանքում:

Այս բոլոր պատճառները դարձրել էին մեր ընդդիմադրութիւնը մայիս 26ի ակտին նւազ ներուժ: Քաղաքական ոչ մէկ պայքար չէ կարող անել միայն բացասական նշանախօսքերով: Իսկ առաջարկել դրական մի ելք, որ լինէր գործնական ու փրկէր Անդրկովկասը կործանումից, մենք չէինք կարող; առանց մեղանչելու մեր խղճի դէմ: Անդրկովկասը քայքայւում էր, եւ կանդնեցնել այդ քայքայումը ներքին ուժերով այլեւս անհնարին էր: Ազգայնական տարերքը, որ ապերասան էր դարձել յեղափոխութեան պարտութեամբ ու ռուս պետականութեան ընկրկումով, ոչ միայն խորտակել էր երեք ազ-

դուքինների դեմոկրատական ուժերի միացեալ ճակատը, այլ եւ միեւնոյն ղէմ էր հանել այդ ժողովուրդներին՝ վտխատարձ պայքարների մէջ վերջնականապէս ապաուելու, ոչնչանալու պայմանով: Նման պարագաներում միայն ղրսի ոյժը կարող էր ապահովել երկրի արտաքին ու ներքին խաղաղութիւնը. պայմանով սակայն, որ նրա վերաբերմունքը դէպի անդրկովկասեան ժողովուրդները լինէր բարեացակամ: Թիւրքը չէր այդ ոյժը եւ ոչ էլ զերմանացին, որ եկաւ իր հովանաւորութիւնը միայն վրացիների վրա տարածելու: Եւ մեր ու մեզ հետ չատերի աչքերը հին իներցիայով յառած էին այդ օրերին կրկին դէպի Հիւսիս: Բայց այնտեղ պետական կեանքը տակն ու վրա էր եղած: Իշխանութեան չուրջը մղտոդ կռիւը դեռ չարունակուում էր: Մենք հետեւում էինք այդ պայքարին մեծ յուզումով, որովհետեւ մեր փրկութիւնը դանում էինք դեմոկրատական Ռուսաստանի վերականգնման մէջ: Բայց այդ ժամը ուշանում էր, իսկ միւս կողմից Անդրկովկասում դէպքերը զարգանում էին աննախընթաց արագութեամբ, ստիպողական պարտք դնելով քաղաքական կազմակերպութիւնների վրա՝ ճչտել իրենց դիրքը օրւայ կարեւորագոյն հարցերի նկատմամբ:

Վրացիների մայիս 26ին յայտարարած անկախութեան հետեւեց Հայոց Ազգ. Խորհուրդը: Նոյն ամսի 31ին Թիֆլիսի թերթերում լոյս տեսաւ նրա հետեւեալ Յայտարարութիւնը. « Անդրկովկասեան քաղաքական ամբողջութեան լուծումով եւ Վրաստանի ու Ադրբէջանի անկախութեան հռչակումով ստեղծւած նոր դրութեան հանդէպ՝ Հայոց Ազգ. Խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայկական դաւառների դերագոյն եւ միակ իշխանութիւնը: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մօտիկ օրերը կազմել հայոց ազգային կառավարութիւն՝ Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական դաւառների քաղաքական եւ վարչական դեկը վարելու համր»:

Վերը արդէն մատնանշւեց, որ Հայոց Ազգ. Խորհրդի այս որոշումը որեւէ առարկութիւն չէր վերցնում ու աւելորդ էր դարձնում նոյն իսկ դիրք պարզելը նրա հանդէպ: Սա, ի հարկէ, Հայաստանի անկախութեան*) հռչակում չէր: Միւս կողմից բոլորի համար պարզ էր, որ կատարւած քայլի պատասխանատուութիւնը չէր ընկնում Հայոց Ազգային Խորհրդի վրա, քանի որ նրա այդ քայլը անխուսափելի էր դառնում վրացիների եւ ապա թաթարների դրանից առաջ ընդունած որոշումներից յետոյ: Անդրկովկասի միացեալ իշխանութիւնը լուծւել էր: Վրացիները ու թաթարները հիմք էին դրել ինքնուրոյն քաղաքական կեանքի: Մնում էր մէջտեղում հայ ժողովուրդը: Կարո՞ղ էին, արդեօք, այդ ժողովրդի քաղաքական կազմակերպութիւնները ձգել նրան իր բախտին: Ո՛չ: Եւ ահա նրանք, յանձինս Ազգ. Խորհրդի, «ժամանակաւորապէս» իրենց ձեռքն են վերցնում հայկական դաւառների քաղաքական եւ վարչական դեկը վարելու պարտականութիւնը: Ի՞նչ կարելի էր ասել դրա դէմ: Ոչինչ:

Բայց միւս կողմից սխալւում են նաեւ մեր այն «պատմագիրները», որոնք Հայոց Ազգ. Խորհրդի «Յայտարարութիւնը» նմանեցնում են վրացիների հրապարակած անկախութեան ակտին: Հայերը 1918թ. մայիսի վերջին չէին կարող նոյնութեամբ կրկնել վրացիների արածը, քանի որ այդ պահին արդէն միաւեսակ պայմաններում չէին գտնւում: Այն, ինչ որ փրկութիւն էր բերում վրացիներին, բոլորովին անպէտք ու նոյն իսկ վնասակար էր հայերի համար: Վրացիները, ինչպէս մատնանշւեց վերը, դուրս գալով Անդրկովկասեան միութիւնից ու հիմնելով անկախ հանրապետութիւն զերմանացիների հովանաւորութեան տակ, մէկ անգամից ստեղծում էին իրենց համար անհամեմատ աւելի ձեռնտու պայմաններ, քան այն, որի մէջ նրանք գտնւում էին Անդրկովկասի միացեալ իշխանութեան վերջին օրերին: Նրանք, նախ եւ առաջ, ազատւում էին հայերից, որոնց ընկերակցութիւնը դարձել էր անչափաւոր ու վնասակար վրացիների համար: Անջատւելով հայերից, նրանք հնարաւորութիւն էին ձեռք բերում աւելի հեշտութեամբ լեզու գտնել տաճիկների հետ ու աւելի ձեռնտու պայմաններով հաշւեյարդարի ենթարկել պատերազմը: Միւս կողմից այդ անջատումն ու առանձնացումը ըստ երեւոյթին պայման էր զերմանացիների հովանաւորութիւնը ստանալու համար: Կային եւ ուրիշ առաւելութիւններ, որ ընձեռում էր վրացիներին մայիս 26ի ակտը: Այսպէս, օրինակ, ռուսական զօրքի ու վարչութիւնների թողած հսկայական հարստութիւնները, որոնք կուտակւած էին վրացական տերիտորիայում, տնտեսական հիմք էին դառնալու անկախ Վրաստանի եթէ ոչ բարգաւաճման, գոնէ անաղքատ գոյութեան համար: Եւ, վերջապէս, չնորհիւ այն հանգամանքի, որ վրաց ժողովրդի 90 տոկոսը ապրում էր հայրենի բնաչխարհի սահմաններում, նրա անկախութիւնը դառնում էր ազգային հարցի ամբողջական լուծման մի մասից: Այս ամենը իրաւունք էր տալիս «Վրաստանի անկախութեան ակտի» հեղինակներին յայտարարելու, որ «սեփական պետութեան կազմակերպութիւնը» ոչ միայն «փրկելու

*) Բնորոշ է, որ Յայտարարութեան հեղինակները ուշի ուշով խուսափել են թէ «Հայաստան» եւ թէ «անկախութիւն» բառերից:

է ժողովուրդը թշնամական ուժերի ստրկացումից», այլ նաեւ «հաստատուն հիմքեր է դնելու նրա ազատ զարգացման համար»:

Մի հանգամանք տարբեր էին պայմանները հայերի համար: Հայաստանի անկախութիւնը ոչ միայն չէր ապահովում մեր ժողովրդի համար վերոյիշեալ առաւելութիւններից որեւէ մէկը, այլ կ'ել աւելի ծանրացնում էր նրա կացութիւնը: Անդրկովկասի քայքայումով մենք մնում էինք մեն մենակ թիւրքի դէմ, զրկւած մեր աւելի լաւ պայմաններում գտնուղ հարեւանի ու դաշնակցի ղինական, դիւանագիտական ու նոյն իսկ բարոյական աջակցութիւնից: Մնում էինք մենակ այն ժամանակ, երբ նոյն այդ հարեւանի սխալ քաղաքականութեան ու սխալ քայլերի հետեւանքով (Անդրկովկասի անկախութեան հրուչակումը, նախ Բրեստ–Լիտովսկի դաշնագրի մերժումը եւ ապա կարսի ու Ալեքսանդրապոլի յանձնումը եւ այլն) ստեղծւել էին մեզ համար արտաքին ճակատում շատ աւելի ծանր պայմաններ, քան այն, որ գոյութիւն ունէին նախքան Անդրկովկասի միացեալ հանրապետութեան կազմակերպութիւնը: Անկախութիւնը ոչ մի առաւելութիւն չէր տալիս մեզ նաեւ ներքին կեանքում: Անդրկովկասի մեր հողերի կէսը զբաւել էր թշնամին, իսկ այն, ինչ որ բարեհաճում էին մեզ ձգել մեր հարեւանները, անբաւարար էր տեղաւորելու մեր ժողովրդի նոյն իսկ մէկ տասերորդը: Զրօսնելով աւելի հեռաւոր վայրերում գտնուղ հայ բազմութիւնների մասին, միայն Վրաստանի ու Ադրբէջանի սահմաններում աւելի շատ հայ էր մնում, քան այն «հայկական գաւառներում», որի վրա Ազգ· Խորհուրդը տարածում էր իր «դիւրագոյն իշխանութիւնը»: Ինչ վերաբերում է Անդրկովկասի միութեան քայքայմամբ յիշեալ գաւառների համար ստեղծւած անտեսական պայմաններին, ապա այս մարդի մէջ դրութիւնը ուղղակի կատաստրոֆային էր:

Այս ամենի խորը գիտակցութիւնն ունէին հայ քաղաքական կուսակցութիւնները եւ այդ էր պատճառը, որ նրանց ներկայացուցիչներից կազմւած Ազգ· Խորհուրդը՝ կքած վայրկեանի ծանրութեան տակ, կորցրել էր իր քայլերի հաստատութիւնը եւ երբեմն էր անօգ այն ճանապարհի նախադրան, որով գնացին վրացիները ու ադրբէջանցիները:

Այսօր, 16 տարի անց, երբ անդրադառնում եմ Արամեանցի տանը մայիսի վերջերին կատարւող անցուդարձերին ու իշխող տրամադրութիւններին, երբ յիշում եմ, թէ ինչպէս Ազգ· Խորհուրդը օրերով մխաք էր յողնեցնում այնպիսի մի ձեւով խմբագրելու իր «Ցայտարարութիւնը», որ նա Հայաստանի անկախութեան հռչակման տպաւորութիւնը չթողնէ եւ մինչեւ վերջին վայրկեանը, կառչած իր

այդ մտասեւեռումին՝ բաթում մեկնող պատւիրակներին հրահանգում էր փորձել հաշտութիւնը կնքել «հայ ժողովրդի անունից» եւ թիւրքերի առարկութեան դէպքում միայն՝ հանդէս գալ որպէս «անկախ Հայաստանի» ներկայացուցիչներ*), լինէ նոյն իսկ թուում է, որ այդ ժամանակ մենք մի քիչ չափազանցնում էինք: Ես հասկանում եմ, որ Ազգ· Խորհուրդը չէր կարող խանգավառւել իր կատարած քայլով, չէր կարող ոգեւորւել այն վիճակով, որ ստեղծւում էր դրա հետեւանքով «հայկական գաւառների» բնակչութեան համար, բայց թէ նա գործնական ինչ առաւելութիւններ էր ձեռք բերում, խուսափելով անկախութիւն յայտարարելուց, մնում է հարցական: Թուում է, որ մերժելով յայտարարել Հայաստանը անկախ եւ դրանով իսկ ցոյց տալով, որ այդ անհնարին է ստեղծւած կացութեան հետեւանքով, Ազգ· Խորհուրդը ցանկանում էր բողոքել հայ ժողովրդի անունից այն բախտի դէմ, որին այդ ժողովուրդը արժանացել էր դերազանցապէս ուրիշների (թշնամի եւ բարեկամ) պատճառով: Ազգ· Խորհուրդը չէր ուզում, որ դէթ մէկ վայրկեան աչխարհը կարծէ, թէ մայիսի վերջերին ստեղծւած կացութիւնը հայ ժողովուրդը կարող է համարել իր համար, որպէս ազգային ձգտումների թէկուզ ամենանւազագոյն չափի կատարում ու դրանով որեւէ ձեւով բաւարարւել: Եւ երբ այն ժամանակւայ հայ թերթերը, որոնց թուում նաեւ Դաշնակցութեան Բիւրոյի օրգան «Հորիզոն»ը, չակերտների մէջ էին դնում «Հայաստանի Հանրապետութիւն» բառը, կամ անյարդալից արտայայտութիւններ էին գործածում նրա մասին խօսելիս, այդ անում էին ոչ թէ «ազգային սրբութիւններ» ծաղրելու մոլուցքով տարւած, այլ միայն մէկ նպատակով՝ բողոքել ու դժգոհել մարդկանց ու պատմութեան դէմ, որոնք փորձում էին այդ «հանրապետութիւնը» ներկայացնել մեզ որպէս փոխարժէք մեր տւած զոհաբերութիւնների ու դրանով փակել մեր պահանջների հաշիւը:

«Ճշմարիտ է, ծանր է նոյն իսկ «հայկական հանրապետութիւն» կամ նման մի անուն տալ այն լեռնոտ, չոր ու ցամաք եւ կղզիացած երկրամասին,—գրում էր Հ·Յ·Դ·Բիւրոյի օրգան Հորիզոնը իր յունիս 6ի խմբագրականում,—որ մեր ժողովրդի մի մասնիկը դեռեւս հնարաւորութիւն ունի պահպանելու իր ազատութիւնն ու անկախութիւնը: Բայց եւ այնպէս պիտի հաշտւենք և այս մտքի հետ, ինչպէս ստիպ–

*) Պատւիրակութեանը տրւեց թէ մէկ եւ թէ միւս տեսակի լիազօրագրութիւններ: Վերադարձին Ա· Խատիսեանը պատմեց, որ թիւրքերը հէնց սկզբից այնպիսի մի ձեւով դրին խնդիրը, որ իմը խօսք անգամ չկարողացաւ անել հայ ժողովրդի անունից հաշտութիւն կնքելու մասին:

ւած եղանք հաշտուել մեր մեծ կորուստների եւ զոհաբերութիւնների հետ» (ընդգծումն իմն է Ա. Խ.)։ Հայաստանի «հանրապետութիւնը» «Հորիզոն»ը համարում է ոչ թէ մի նուաճում մեր ժողովրդի համար, այլ «կորուստ ու զոհաբերութիւն»։ Եւ Բաթումի դաշնագրի կնքման անմիջական ազդեցութեան տակ, Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթը առաջարկում է հաշտուել այդ «հանրապետութեան» գոյութեան հետ, ինչպէս «հաշտուել ենք» մեր մեծ կորուստների հետ։ Որպիսի՜ դառնութիւն ու ցասում կայ կուտակուած այս «հեզ» առաջարկի մէջ։

Այսպէս, ուրեմն, չտեսնելով որեւէ առաւելութիւն անկախութեան յայտարարման մէջ, Ազգային Խորհուրդը խուսափեց այդ վըճռական ու վերջնական բնոյթ կրող քայլից եւ հայ քաղաքական կեանքի կազմակերպման խնդրում բարւոք համարեց ունենալ ապագայի համար աւելի ազատ ձեռքեր։ Նա հռչակեց եւ այն էլ առժամապէս միայն Հայաստանի դը ֆակտօ գոյութիւնը, եւ այս որոշմանը հաւանութիւն տուին քոալիսիոնի մէջ մտնող բոլոր կուսակցութիւնները։

Երկրորդ քայլը, որ մնում էր կատարելու, կառավարութեան կազմութիւնն էր, որով Ազգ. Խորհուրդը զբաղւեց, սակայն, միայն պատերազմի հաշւեյարդարը կատարելուց յետոյ։

Ռազմաճակատի խնդիրը մէկն էր այն հազւագիւտ հարցերից, որի շուրջը ոչ մէկ տարակարծութիւն չկար հայ կուսակցութիւնների մէջ։ Այն պահին, երբ պէտք էր պաշտպանել ճակատը, նրանք բոլորն էլ, չափաւոր թէ ծայրայեղ, միատեսակ էին գնահատում դրա նշանակութիւնը։ «Պաշտպանել, ամենակտրուկ եւ ամենավճռական կերպով պաշտպանել — ահա մոմենտի ամենահիմնական խնդիրը։ Մենք չենք կարող առանց կռւի յանձնել ոչ Բաթումը, ոչ Կարսը»։ Այսպէս էր գրում մեր կուսակցութեան պաշտօնաթերթ «Զնամյա Տրուդա»ն իր մարտ 30ի խմբագրականում։ Մօտաւորապէս նոյն ձեւով էր արտայայտւում նաեւ հայ սոց.-դեմոկրատների օրգանը՝ «Պայքար»ը։ Դաշնակցութեան մասին աւելորդ եմ համարում խօսել, քանի որ այդ կուսակցութիւնը իր ամբողջ ոյժն ու կորովը նւիրել էր ռազմաճակատին։

Ինչ վերաբերում է գործնականին, գոյութիւն ունէր Թիֆլիսում Հայ Զինւորական Միութիւն, որտեղ քոալիսիոն կազմով ու համերաշխ մթնոլորտի մէջ գործում էին դաշնակցական սպաների կողքին սոց.-յեղափոխականներն ու սոցիալ-դեմոկրատները։ Աւելորդ եմ համարում յիշատակել, որ նոյն «քոալիսիոնը» գոյութիւն ունէր նաեւ առաջին գծի վրա կռւողների շարքերում։

Որեւէ աչքի ընկնող տարբերութիւն չկար հայ կուսակցութիւն–

ներ մէջ նաեւ հաշտութեան խնդրի նկատմամբ։ Նրանք բոլորն էլ գիտակցում էին այս հարցի լրջութիւնը և նրան մօտենում էին, մէկդի դնելով կուսակցական հաշիւները։ Ռազմաճակատի եւ հաշտութեան հարցերի քննութեան նւիրուած ամենապատասխանատու ժողովներից մէկում, որ տեղի ունեցաւ Ալեքսանդրապոլում ապրիլի սկզբներին, ընդունւեց դաշնակցականների առաջարկը՝ չսահմանափակել ժողովականների կարծիքների ազատութիւնը ֆրակցիաներում նախապէս ընդունւած որոշումներով ու իրաւունք տալ ժողովի բոլոր մասնակցողներին հանդէս գալ իրենց անհատական տեսակէտների պաշտպանութեամբ։

Եւ, վերջապէս, երբ սկսեց պարզւել պատերազմի ելքը, նաեւ այս հարցում առանձին տարակարծութիւններ չեղան Ազգ. Խորհրդի մէջ մտնող կուսակցութիւնների մէջ։ Ցամենայն դէպս չստեղծւեց այնպիսի մի դրութիւն, որ սոցիալիստական կուսակցութիւնները (սոց.-յեղափոխ. եւ սոց.-դեմոկ.) ժամանակից առաջ յայտարարէին հայ ժողովրդի պարտուած լինելու մասին ու պահանջէին հաշտութիւն կնքել, իսկ Դաշնակցութիւնը պնդէր պատերազմի շարունակման վրա։ Մայիս 30ին անդրադառնալով Երեւանի կռիւներին եւ արձանագրելով հայերի ունեցած յաջողութիւնը, «Հորիզոն»ը հետեւեալն էր գրում. «Սակայն, որքան էլ ծանր լինի խոստովանել, որքան էլ դժւար լինի ասել մանաւանդ այս օրերին, մենք այնուամենայնիւ պարտք ենք զգում ասելու այն դառն ճշմարտութիւնը, թէ մենք յաղթւած ենք...»։

...«Յաղթւած ենք, որովհետեւ կապւած լինելով մեր հարեւան ժողովրդի հետ եւ չկամենալով խզել մեր կապը դրացի ժողովրդների դեմոկրատիայի հետ եւ պայթեցնել յեղափոխական դեմոկրատիայի ֆրոնտի միութիւնը, համակերպել ու զիջել ենք շատ բան եւ այդպիսով կորցրել ենք մեր ռազմական կարողութեան մեծ մասը։ Յաղթւած ենք, որովհետեւ մնացել ենք մենակ, կազմալուծւած բանակով, որովհետեւ մեր բնաւեր ժողովուրդը յոգնած է եւ ծարաւի է խաղաղ կեանքի»։

Ստեղծւած կացութեան այս գնահատութիւնը, որ տալիս էր Ազգ. Խորհրդի ամենազօրեղ հատւածի պաշտօնաթերթը, մեր առաջ միայն մէկ ելք էր դնում՝ Բաթումի անձնատւութիւնը։ Եւ այդ անձնատւութեան մենք գնացինք, միշտ այն գիտակցութիւնն ունենալով, որ պատմական տւեալ վայրկեանին ուրիշ որեւէ այլ լուծում չկար։ Հայ ժողովրդի քաղաքական կեանքի նաեւ այս երկրորդ կարեւոր հարցի անփառունակ ելքը կանխորոշւել էր այն քաղաքականութեամբ, որ որդեգրեցին Սէյմի մեծամասնութիւնը կազմող կուսակ–

ցութիւններ և մանաւանդ վրաց սոց.–դեմոկրատները ապրիլ 9(22)ի պատմական նիստին:

Մի՛ակ հարցը, որ ունէր զուտ ներքին խնդրի բնոյթ, որ ծագել էր այն ժամանակ, երբ Ազգ. Ժողովուրդը արդէն դարձել էր հայ ժողովրդի բախտի միակ տնօրէնը եւ որի այս կամ այն ուղղութեամբ լուծման վրա նախկին դէպքերը վճռական որեւէ ազդեցութիւն չունէին, դա կառավարութեան հարցն էր: Եւ բնորոշ է, որ հէնց այս խնդրում ճեղքուեց ստեղծած միացեալ ճակատը, առաջ եկան տարաձայնութիւններ կուսակցութիւնների մէջ և ի վերջոյ հարցը լուծուեց ոչ այն ուղղութեամբ, ինչ որ համապատասխանում էր այդ ժամանակւայ ծանր կացութեան: Ինչպէս յայտնի է, Հայաստանի անդրանիկ դահլիճը չեղաւ «ազգային միութեան» կառավարութիւն, ինչպէս որ էր Վրաստանինը: Նա կազմուեց ոչ թէ կուսակցութիւնների քոալիսիոնի հիման վրա, այլ պերսոնալ կարգով, եւ նրա մէջ մտան միայն դաշնակցականներն ու անկուսակցականները:

Փաստօրէն այդ ժամանակ Ազգ. Ժողովրդի առաջ դրուած էր երկու մարմինների կազմութեան հարցը՝ Ժողովրդապետի եւ կառավարութեան: Հնարաւորութիւն չունենալով այն զարհուրելի պայմաններում ընտրութիւններ կատարել եւ, հետեւելով վրացիների օրինակին, որոշեց Հայաստանի Ժողովրդապետը կազմել կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից՝ կատարելով ձայների բաշխումը փոխադարձ համաձայնութեամբ: Այս հարցը լուծուեց շատ արագութեամբ եւ առանց որեւէ վիճաբանութեան

Տարբեր եղաւ կառավարութիւն կազմելու խնդիրը: Յունիսի 9ին Ազգ. Ժողովրդը որոշում է կառավարութիւնը կազմել միջկուսակցական հողի վրա և վարչապետ է ընտրում Յ. Քաջազնունուն*): Զեռնարկելով բանակցութիւնների կուսակցութեանց ներկայացուցիչների հետ, Յ. Քաջազնունին առաջին իսկ քայլից հանդիպում է դժուարութիւնների: Եւ զարմանալին այն է, որ դժուարութիւն յարուցանողները լինում են ոչ այնքան էսէռներն ու էսդէկները, որքան Հայ Ժողովրդական կուսակցութիւնը: Հակառակ պարլամենտական կարգերից բխող պահանջներին, այս «ազատական» ու «սահմանադրական» կու-

*) «Հորիզոն»ը իր յունիսի 13ի թւի մէջ գրում է, որ Քաջազնունեու ընտրութիւնը տեղի է ունեցել Ազգ. Խորհրդում «բոլոր ձայներով ընդդէմ երկուսի (Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան անդամներ)»: Այդ՝ նշանակո՞ւմ է, թէ թեր ձայն են տուել նաեւ ս.–յեղափ. ու ս.–դեմոկրատ., թէ նրանք բացակայ են եղել այդ նիստից, ես, դժբախտաբար, չեմ յիշում:

սակցութիւնը պահանջում էր, որ կառավարութիւն կազմելու իրաւունքը յանձնուի իր ներկայացուցչին, թէեւ ինքը չնչին փոքրամասնութիւն էր հայ կեանքում ու Ազգ. Ժողովրդում: Իրենց պահանջները յայտ տալու համար, ժողովրդականները միտինգներ էին գումարում Թիֆլիսի չքեղ սրահներում եւ բանաձեւեր քւէարկում յօդուտ իրենց թեկնածու Մ. Պապաջանեանի: Այդ ծանր օրերին Սոլոլակի*) տնաւէրերից ու Դոլովինակի պողոտայի**) վաճառականներից բաղկացած այդ հաւաքոյթները, իրենց արհեստական ու անտեղի աղմուկով, թատերական չարժուձեւերով ու անընդմիջող ծափահարութիւններով աւելի նպաստաւոր տպաւորութիւն չէին ձգում հայ սրտաբեկ ու սգաւոր բազմութիւնների վրա, քան «Աբշին Մալ Ալանների» ու «Մաշտի Իբատների» ամենօրեայ ներկայացումները:

Հրապարակային այս միտինգներից զատ ժողովրդականները հետապնդում էին իրենց «գաղը» նաեւ վարագոյրի յետեւում սարքուող քաղաքական խաղերի միջոցով: Նրանք փորձում էին ստեղծել մի միջկուսակցական մարմին՝ բաղկացած հայ բոլոր հոսանքների (բացի Դաշնակցութիւնից) ներկայացուցիչներից, որ պէտք է իր նախապատրաստական ժողովներում ջանար մշակել միօրինակ գործակերպ Ազգ. Ժողովրդի նիստերում հանդէս գալու համար: Այս ժողովների ոգին էր Մ. Պապաջանեանը, իսկ եռանդուն մասնակիցները՝ նոյն ժողովրդականներն ու հայ սոց.–դեմոկրատները: Մասնաւորապէս այս վերջինների ազդեցութեան տակ մի երկու ժողովի մէջ մասնակցում են նաեւ մեր՝ սոց.–յեղափոխական ընկերներից ոմանք: Պատահաբար, Մ. Պապաջանեանի լինձ արած առաջարկից իմանալով այդ ժողովների մասին, եւ դէմ լինելով մեր մասնակցութեան, ես հարցը դրի պաշտօնական քննութեան մեր հայ ընկերների ընդհանուր ժողովում,— որտեղ, ի դէպ ասած, այդ չրջանում քննւում ու վերջնական լուծում էին ստանում հայ իրականութեան հետ կապուած բոլոր խնդիրները, — ուր եւ որոշուեց չմասնակցել ժողովրդականների խաղերին, դէմ արտայայտուել նրանց յաւակնութիւններին դահլիճ կազմելու նկատմամբ***), չառարկել Յ. Քաջազնունու, որպէս ամենազօրեղ կուսակցութեան ներկայացուցչի՝ վարչապետութեան դէմ եւ կառավարութեան մէջ մեր կուսակցութեան մասնակցութեան հարցը յետաձգել երեւանում լուծելու, այնտեղի ընկերների մասնակցութեամբ:

*) Հարուստների թաղը Թիֆլիսում: ԽՄԲ.
**) Ամենամեծ ու ամենավաճառաշահ փողոցը Թիֆլիսում: ԽՄԲ.
***) Այս որոշումների անմիջական արտայայտութիւն էր «Կաւ-

Այս որոշումները զարճան պարտաւորիչ Ազգ· Խորհրդի մեր ներկայացուցիչների համար, եւ դրանցով էլ նրանք առաջնորդւեցին կառավարութիւն կազմելու խնդրի քննութեան ժամանակ: Հետագայում նոյն այդ խնդրի վերաբերեալ մենք իւրացրինք նաեւ մի նոր կէտ: Մեկնելով այն իրողութիւնից, որ Հայաստանի նորաստեղծ Հանրապետութիւնը, ամփոփելու է իր մէջ հազիւ կէսը անգամ Ռուսաստանի հայութեան, որով Ազգ· Խորհուրդը Երեւան տեղափոխելու դէպքում, միւս կէսը մնալու է առանց քաղաքական ղեկավարութեան, Սա· Մամիկոնեանը (Ազգ· Խորհրդի անկուսակցական անդամ) այն կարծիքն էր պաշտպանում, որ Ազգային Խորհուրդը չպէտք է լքէ համազգային մարմնի իր հանդամանքը եւ դոհանայ միայն «Արարատեան Հայաստանով»: Այստեղից բխում էր նաեւ այն կոնկրէտ առաջարկը,— որին միացանք մենք՝ ասց.-յեղափոխականներս,—թէ Երեւան գնալուց ու այնտեղ Պետական Խորհուրդ ու կառավարութիւն

կազմելուց յետոյ, Ազգ· Խորհուրդը պիտի վերադառնայ Թիֆլիս եւ շարունակէ իր գոյութիւնը, որպէս համայն Ռուսաստանի հայութեան ազգային իշխանութիւն: Այս առաջարկը ընդունելութիւն չգտաւ Ազգ· Խորհրդի միւս անդամների կողմից: Մերժուեցաւ նաեւ մեր միւս պահանջը՝ թոյլ տալ, որ կառավարութեան մէջ մտնելու մասին մեզ արւած առաջարկին պատասխանենք Երեւանում: Այս երկու տեսակէտներն էլ բխում էին մեր սկզբունքային ըմբռնողութիւններից եւ բնաւ երբեք արդիւնք չէին որեւէ «անձնական նկատառումների»: Եթէ ճիշտ է, որ Ազգ· Խորհրդի անդամներից ոմանց մէջ տիրող էր Թիֆլիսից չմեկնելու ցանկութիւնը, այդ մեր ընկերներին, յամենայն դէպս, չէր վերաբերում: Խնդիրն այն է, որ փոխարքայի պալատից Արամեանցի տունը վերադառնալու հետեւանքով մեզ՝ հայ էսէռներիս համար ստեղծւել էր մի բացառիկ կացութիւն, որպիսին գոյութիւն չունէր միւս կուսակցութիւնների համար: Մենք, չարունակելով պահպանել մեր կապը մայր կուսակցութեան հետ, փաստօրէն դարձել էինք անկախ մի կազմակերպութիւն հայկական իրականութեան վերաբերող գործերի նկատմամբ: Բայց այս այսպէս լինելով հանդերձ, հայ էսէռներս դեռ չէինք կարողացել ստեղծել այն օրինական մարմինները, որոնք անհրաժեշտ են քաղաքական իւրաքանչիւր մի կուսակցութեան գործունէութիւնը ղեկավարելու համար: Դաշնակցականներն ու ժողովրդականները ի վիճակի էին վերոյիշեալ բոլոր խնդիրների համար վերջնական որոշումներ ընդունելու Թիֆլիսում, քանի որ այնտեղ էին գտնւում նրանց կենտրոնական մարմինները: Անդամ հայ սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք թէեւ դեռ չէին խզել իրենց կապը վրացական կազմակերպութեան հետ եւ այդ պատճառով էլ չունէին առանձին ղեկավար մարմին, այնուամենայնիւ հնարաւորութիւն ունէին վերջնական լուծում տալու իրենց առաջ դրւած հարցերին, քանի որ նրանք, համարեա ամբողջ կազմով (պատգուխներ եւ չարքայիններ), կենտրոնացած էին Թիֆլիսում: Այլ էր, կրկնում եմ, մեր դրութիւնը: 1918 թւի ամառը Թիֆլիսում գտնւում էր հայ էսէռների մի խումբ, որ կարւած էր թէ Բագւի եւ թէ մանաւանդ Երեւանի կուսակցական կազմակերպութիւններից: Այդ խմբի անդամները, իրենց տեսակարար կշիռով, ոչնչով բարձր չէին Երեւանի մեր ընկերներից եւ այդ պատճառով էլ իրենց իրաւունք չէին համարում՝ Թիֆլիս նստած՝ կարգադրել այնպիսի խնդիրներ, որոնք վերաբերում էին Հայաստանին: Նոյն այս պատճառով մենք որոշել էինք Թիֆլիսից Երեւան ուղարկել Հայաստանի Խորհրդի համար միայն երկու անդամներ, մնացած չորս տեղը վերապահելով Երեւանի մեր ընկերներին: Առանց այս վերջինների կար-

---

*կապկօչ Սլօվօ» ռուսերէն թերթում յունիս 12ի իմ գրած խմբագրականը, որտեղ, այն տեսակէտն է անցկացւած, որ ժողովրդականների յաւակնութիւնները անհիմն են նախ այն պատճառով, որ այդ կուսակցութիւնը «իր արմատներն ու կորիզները Անդրկովկասի կենտրոնական քաղաքների բուրժուական խաւերի մէջ ունենալով, չկարողացաւ յեղափոխութեան ժամանակաշրջանում հաստատուն կապեր ամրապնդել հայ գաւառի և գիւղացիութեան լայն զանգւածների հետ»: Միւս կողմից նրանց այն առարկութիւնը, թէ Դաշնակցութեան ֆաղաֆականութիւնը սնանկացել է, ուստի իշխանութիւնը պիտի իրենց յանձնւի, որպէս աւելի խելացի գործելակերպ ունեցող կուսակցութիւն, պատմականօրէն ճիշտ չէ, քանի որ «եթէ անձնական բնոյթ կրող մանր տարաձայնութիւնները մի կողմ թողնենք, ապա սկզբունքային բոլոր հարցերում, ինչպէս «Մշակ»ը, այնպէս էլ ժողովրդական կուսակցութիւնը չեն ունեցել յստակօրէն արտայայտւած տարբերութիւն Դաշնակցութեան վարած ազգային քաղաքականութիւնից: Բոլոր կարեւորագոյն վայրկեաններում ու բոլոր կարեւորագոյն հարցերում նրանք գնացել են Դաշնակցութեան հետ կամ նրա հետքերով: Պատերազմի և հաշտութեան, համաւորական չարժման, Տաճկահայաստանի ինքնավարութեան, Անդրկովկասի վարչական սահմանների բաժանման, Տրապիզոնի բանակցութիւնների, Անդրկովկասի անկախութեան եւ նոյն իսկ տաճկական վերջին վերջնագրի ընդունման հարցերը Դաշնակցութեան եւ ժողովրդ· կուսակցութեան կողմից միատեսակ լուծում են ստացել, առանց որեւէ տարաձայնութիւնների»:

...«Այս նկատառումներով, անհիմն են ժողովրդ· Կուսակցութեան յաւակնութիւնները հայ ժողովրդի ու կառավարութեան ապագայ քաղաքականութեան միակ ղեկավարի դերը ունենալու նկատմամբ»:

ծիքն լմանալու, մենք, բնական է, չէինք կարող լուծել այնպիսի մի ծանրակշիռ հարց, ինչպիսին էր կառավարութեան մէջ մասնակցելու հարցը:

Դրական պատասխան չտուին Յ. Քալջաղնունու առաջարկին նաեւ հայ սոցիալ-դեմոկրատները: Ճիշտ է նրանք յայտնեցին, որ պատրաստ են մտնելու քալիսխոն կառավարութեան մէջ, սակայն, դրին այնպիսի չափազանցուած պահանջներ, որ փաստօրէն նրանց պատասխանը դիտուեց որպէս մերժում:

Այսպիսով, հակառակ վրացիների եւ ազրբէջանցիների ուած օրինակներին, հայ կուսակցութիւնները չկարողացան համաձայնութեան գալ միմեանց հետ քալիսխոն կառավարութիւն կազմելու մասին: Ո՞վ էր մեղաւորը: Այս դէպքը պատմութեան է անցել այնպէս, որ Դաշնակցութիւնը ցանկացել է կազմել քալիսխոն կառավարութիւն, սակայն, միւս կուսակցութիւնները չեն համաձայնել դրան: Ջժխտելով այդ կուսակցութիւնների պատասխանատուութիւնը քալիսխոնի ձախողման խնդրում, ես կարծում եմ, որ յանգանքի մի մասն էլ ընկնում է Դաշնակցութեան վրա: Այդ կուսակցութիւնը շատ իւրայատուկ ըմբռնում ունէր քալիսխոնի մասին, որի մէկ փայլուն օրինակն է «Թիֆլիսում ապրող դաշնակցական ընկերներին» յուլիս 12ի ընդհանուր ժողովի ընդունած բանաձեւը: Սկսելով այն մատնանշումից, որ «Դաշնակցութիւնը ստացել է քւէների մեծամասնութիւնը թէ դիւղացիական համապետարում, թէ քաղաքային դումաներում եւ թէ Սահմանադիր ժողովում», այդ բանաձեւը չարունակութեան մէջ յայտարարում է, որ «միւս կողմից Դաշնակցութեան վարած բաղաքականութիւնն է ՄԻԱՅՆ, որ կարող է համապատասխանել հայութեան շահերին, եւ երրորդ կողմից, ի նկատ առնելով ներկայ ամենապատասխանատու րոպէն, երբ կազմակերպւում է անկախ Հայաստանի պետականութիւնը, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն է ՄԻԱԿ իրաւոյ կուսակցութիւնը, որ պիտի ղեկավարի հայ կեանքը եւ առաջիկայում (ընդգծումները իմն են՝ Ա. Խ.), մինչեւ հայկական Սահմանադիր ժողովի ընտրութիւնները, երբ հայ ժողովուրդը կը դայ իր քւէով լիազօրելու այս կամ այն կուսակցութեան ղեկավար հանդիսանալ հետագայի նկատմամբ»:

Այսպիսի մտայնութիւն ունեցող կուսակցութիւնը, ի հարկէ, չէր կարող որեւէ ձեւով քալիսխոն գործունէութեան հետ հաշուել, եւ մենք տեսնում ենք, որ, իսկապէս, միջկուսակցական կառավարութիւն կազմելու բոլոր ճիգերը անցան ապարդիւն, և Ազգ. Խորհուրդը իր յունիս 30ի նիստում, վերաքննելով կառավարութիւն կազմելու հարցը, ձայների մեծամասնութեամբ (էսէռները եւ էսդեկները

ձեռնպահ մնացին) որոշեց յանձնել Յ. Քալջաղնունուն կազմել կառավարութիւն պերսոնալ սկզբունքով, ինչ որ եւ կատարեց այնուհետեւ:

Ես պէտք է այստեղ աւելացնեմ, որ որքան էլ անհաճոյ թւայ քալիսխոնի ձախողումը կառավարութիւն կազմելու գործում, չպէտք է, սակայն, չափազանցել դրա բացասական նշանակութիւնը: Խնդիրն այն է, որ Հանրապետութեան սկզբնական շրջանում երկիրը փաստօրէն կառավարուեց Հայաստանի Խորհրդի միջոցով, որ իւրացրեց ոչ միայն օրէնսդրական, այլ նաեւ վարչական ու նոյն իսկ դատաստանական (ներման իրաւունք) ֆունկցիաներ (իրաւասութիւններ): Իսկ այդ Խորհրդի մէջ, ինչպէս ասւեց վերը, ներկայացուած էին հայ բոլոր կուսակցութիւնները*):

Յուլիս 16ին Ազգ. Խորհրդի ու կառավարութեան անդամները պիտի մեկնէին Երեւան**): Այդ առիթով կուսակցութիւնները վերջնականապէս ճշտեցին, թէ ովքեր են լինելու Երեւան փոխադրուող իրենց ներկայացուցիչները: Հակառակ նախնական որոշման, վերջին պահին պարզուեց, որ մեր կուսակցութեան կողմից Երեւան պիտի գնամ միայն ես: Աւելորդ է ասել, որ իմ ընտրութիւնը կատարեց հայ ընկերների ժողովը: Բայց համաձայն Ազգ. Խորհրդում ընդունուած որոշման, կուսակցական ներկայացուցիչների լիազօրագրերը պիտի տրուէին նրանց կենտրոնական մարմինների կողմից: Յուլիս 15ին ես իմ լիազօրագիրս ներկայացրի մեր Շրջանային Կոմիտէի նախագահ Բերեօզովին ի ստորագրութիւն:

«Ընկեր Ա. Խոնդկարեանը նշանակուում է Հայաստանի Պետական խորհրդի***) անդամ»,—կարդաց նա և ժպտախառն զարմանքով նայեց ինձ: Պետական Խորհուրդ էր կոչւում ցարական Ռուսաստանում ամենայետադիմական բարձրագոյն հաստատութիւններից մէկը, որը պայթեցնելու փորձ է արել մեր կուսակցութիւնը իր ժամանակին: Եւ ահա այսօր այդ նոյն կուսակցութեան անդամներից մէկը լիազօրում է միւսին դառնալ «Պետական Խորհրդի անդամ»: Թէեւ ներկայ դէպքում հարցը վերաբերում էր Հայաստանին, բայց հին յեղափոխականը դժւարութեամբ էր թօթափում իրենից այն տպաւորութիւնը, որ ժառանգութիւն էր մնացել անցեալ չրջանից:

Փարիզ

---

*) Սկզբնական շրջանում կար նոյն իսկ մէկ բոլշեւիկ անդամ:

**) Փաստօրէն մեկնեցին յուլիս 17ին:

***) Սկզբում որոշուած էր այդպէս կոչել Հայաստանի օրէնսդրական մարմինը, բայց յետոյ նա անուանուեց Հայաստանի Խորհուրդ:

ՄՈՒՐԱՏԻ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԸ

(1915Թ. ՅՈՒՆԻՍ. — ՆՈՅԵՄԲ. 29)

23 ապրիլ.— *Երեկոյեան անյոյս կերպով Արծուանիկ մարդ ղրկեցինք: Ցաղող ելաւ: Տեղերնիս փոխեցինք: Մեզ ուտելիք բերին: Մտանք Արծուանիկ: Ամենալաւ հանգստութիւն:*

24 ապրիլ.— *Եկեղեցիին մօտ պահւած ենք: Երեկոները կիներ եւ աղջիկներ կը սկսին եկեղեցիին մէջ ազաղակել. բոլորը միաբերան կաղաչեն Աստուծոյ աղջին ազատութիւն, խաղաղութիւն: Կըսեն. «Տէր Աստուած, ձեռք չանցնին»: Այս վերաբերումը խիստ ազդած է բոլորիս վրա:*

26 ապրիլ, Ս. Տաճար.— *Երեկոյեան ճամբայ ելանք դէպի Արեւելք:*

30 ապրիլ.— *Երեք օր է ցամաք հացով ենք: Ես հիւանդութենէ նոր ելած, կոսպի ուտելով լեղուս վէրք է ելեր: Օդը անձրեւային է: Տեղերնիս ցուրտ է: Աչտարակին դիմաց ենք նստած: Ընկերներուս մէջ գաղափարականներ հազւագիւտ կը ճարես: Ծօսքից առաջ անցնողներ չատ քիչ կան: Ասպետութիւնը անպայման ցեղային է: Սերաստիոյ ժողովուրդը աւելի թուլամորթ է քան թէ ուրիշ տեղեր:*

1 մայիս.— *Այսօր երրորդ օրն է սուրհանդակին եւ հաց բերողին ճամբան կը նայինք Զիարաթի արեւմտեան կողմը, Սեւ Քարէն հաղար մեթր դէպի արեւմուտք:*

Այսօր մայիս մէկն է՝ մարդկային աղատագրութեան օրը: Մենք լերան գլուխը. անձրեւից եւ ծաղիկներից զատ ուրիշ բան չկայ...

2 մայիս.— *Մայիսը այսօր դարթութիւնը ցոյց տւաւ, եւ մեր թիկունքը քիչ մը տաքցաւ: Լրաբերներէն, որոնց պաշտօնն է եւ հաց բերել, չորրորդ օրն է դեռ լուր չկայ: Գիչերները քարի վրա առանց աղի հաց կը թխենք, ցորեկը կուտենք:*

3 մայիս.— *24 ժամը լրացաւ՝ անընդհատ անձրեւ կուգայ: Գոմերէն չկարողացանք դուրս դալ:*

4 մայիս.— *Առաւօտեան ժամը 12ին պահապանները վազելով եկան, թէ ձիաւորները պաչարած են: Մչուշը պատած էր թէեւ, բայց աւելի իրենց անտարբերութենէն էր: Դուրս ելանք թէ չէ՝ պոռացին. «Թէսլի՛մ, Թէսլիմ»: Կրակով պատասխանեցինք. փախան...*

5 մայիս.— *Լաւ առաջնորդ չունենալնուս գիչերը չատ տանջեցինք. 5 ժամւայ ճամբան 9 ժամէն եկանք: Քրտնած՝ գետը զարկինք, որը հագւած, որը չհագւած: Լուսացաւ, հասանք Արծուանիկի հիւսիսային կողմը ձորակի մը մէջ: Տոպրակներէ տակ հացի մանրուկը կը գտնեմ:*

6 մայիս.— *Արծուանիկ կնիկ մարդիկ ֆալերը կը ձգեն իմ մասիս, թէ ո՞ւր կերթամ: Ֆալեր ձգողը կըսէ. «Շատ մօտ է, 2 մարդ գիտէ տեղը»: Այն ինչ 12էն աւելի գիտէին:— Ներս մտաւ ծերուկի մը: Ես մարագ նստած եմ: Տանտիկինին կըսէ. «Այս ի՞նչ է, աչխարհը կէրթի. Աստւած, դուն փորձանքէ ազատես»: Երիտասարդ մը կըսէ. «Եթէ չաչխատես, Աստւած հէչ բան չի տար»: Ծերը. «Անաստւածութիւն մի՛ ըներ»: Երիտասարդը. «Սարկական լծի ծանրութիւնն է քեղի այդպէս խօսեցնողը»:*

8 մայիս.— *Ծեր մայրիկին տունը: Բոլորը գաղտնապահ՝ մեծէն մինչեւ փոքրը: Գուրգուրանքը չափէն աւելի է: Տեղիս իգական սեռին անկեղծ վերաբերմունքը: Իրենք իրենց դոչերէն զարդերը կը հանէին որ մեզ տան: Այս զգացումը մեզ համար չատ աւելի խոչոր դրաւական էր, քան թէ դրամը:*

9 մայիս.— *Տեղերնիս փոխեցինք: Այսօր լուռ էր ամէն ինչ ու խաղաղ: Անձրեւը սաստիկ էր: Երեկոյեան ճամբայ ելանք, հասանք Զորակ: Լաւ ընդունելութիւն դտանք հէչ չյուսացած տեղերնիս: Ճամբորդութիւննիս սոսկալի էր, ցեխ. ընկնել. պատմելը դժւար է:*

10 մայիս.— *Լուսացաւ: Տան տէրը մեզի քաջալերեց, սիրտ տւաւ: Կէսօրին 4 ոստիկաններ եկան գիւղը: Մեզ քաջալերողը սկսաւ դողդողալ: Հայ առեր ու գնացեր են: Բոլորը հանգստացան:*

11 մայիս.— *Զորակ: Նորից չատ դժւարութիւններ: Երկու լիրա երկու գիչերւան համար:*

12 մայիս.— *Մեկնեցանք, հասանք կենին դէմ աւերակ գոմերը:*

13 մայիս.— *Հասանք Մարաիրոսի մասնիկը: Լաւ օրւան բարեկամներ են. վախուստ կուտան: Երեկոյին ստիպւած դուրս եկանք, բոլորովին անծանօթ լեռ մը: Հեռադիտակով նայեցինք՝ վերեւնիս քար մը կայ, ուխտատեղի է: Համոզւած էինք, թէ այդտեղ մարդ չի դար: Մէկ ալ՝ եղ, կով, տաւար քչեց չունը, բայց մեզ չնկատեց: Անցաւ խաղաղ: Երեկոյեան հացի ղրկեցինք. պարապ եկաւ:*

15 մայիս.— *Երկրորդ օրը նորից հացի ղրկեցինք. 25 դահեկանի հաց բերին: Ստիպւած՝ ես ներս մտայ, տեսայ բոլորին: Փոխւած էր, լքում էր առաջ եկած կառավարութեան ճնշումէն: Ջաչեցինք քարայը:*

16 մայիս.— *Լոյսը կը բացւէր: Ընկերներէն մին նկատեց մէկը, որ հեռուէն լրտես կարծեց: Տղերքին ղրկեցինք. հասան ու բերին. պարզւեց, որ մեղի պէս մէկն էր: 3 գիչեր ծառերու տակն անցուցած է: Կանչեցինք, մեզ մօտ գիչերեց:*

17 մայիս․— Օրը անցաւ լուռ ու խաղաղ։ Երեկոյեան մարդ ղրկեցինք հացի։ Հացի հետ լուր բերին, թէ գիւղի մէջ մարդ սպանած են, երկու լաւ տղաներ, որոնց դիակները․․․ Սուգ էր գիւղը։ Երեկոյեան հեռացանք։

18 մայիս․— Հասանք Աղբրակի Ակերի վերև։ Լուսը բացւած էր։ Այս ամենը անցաւ անձրեւով։ Երեւի մինչեւ վերջն ալ պիտի շարունակւի։

Կան մարդիկ, որոնք իրենց զէնքով իրենց տունը կաւերեն․ նոյնը կընէ թիւրք կառավարութիւնը, որ զէնք չունեցողին ալ դրամով զէնք գնել կուտայ, որպէսզի քանդէ բացարձակ կերպով։ Բռնաբարութիւն, սպանութիւն, կեղեքում։ Ամենը լման է․․․

19 մայիս․— Այսօր մնացինք նոյն տեղը։ Ակերի վերեւ։

20 մայիս․— Այսօր եւս նոյն օթեւանն ենք։ Երեկոյեան երեք ընկեր ղրկեցինք հացի, փոխանակ լաւ ուսումնասիրելու մէկէն ի մէկ ներս կը մտնեն, կը պատահին ոստիկանի։ Մնացինք առանց հացի եւ անմիջապէս մեկնեցանք։

21 մայիս․— Բրմավորի դիմաց, մեր հողերին մօտ։ Փորձւած թանը անփորձ մածունէն աղեկ է, կըսեն․ շատ ճիշտ է։ Երեք ընկերի անփորձութեան երեսէն մինչեւ հիմա կը սպասենք։

22 մայիս․— Արծւանիկ ենք։ Արծւանիկը աւերակ է․ 20 մարդ սպանւած է։ Տները այրւած են․ հազիւ կարողացանք ներս մտնել։ Խեղճ ժողովուրդին համոզեր են, թէ միակ պատճառը ես եմ․․․

23 մայիս․— Նորից Արծւանիկ, ընկերներէն մէկի տանը։ Սակարկութիւն կընէ, թէ ինծի ալ հետերնիդ տարէք, այսօր ձեզի տեղ տամ։ Ա՛խ, այս ժողովուրդը ե՞րբ պիտի գայ գիտակցութեան։

24 մայիս․— Երեկոյեան դուրս ելանք դէպի Սատանայի ձորը։ Շատ խորհրդակցելէ վերջը որոշեցինք մնալ նոյն քարայրը, բայց 2 օր առաջ ոստիկանները 8 հատ փախստականներ բռնած էին։ Ուրիշ ճար չկայ․ ճանապարհը կտրելու համար հոս պիտի մնանք։

25 մայիս․— Առաւօտեան ժամը 7ին հասանք Մնացականին ձերմակ․․․ Այս կողմերը համեմատաբար ուրիշ տեղերու չափ ճընշումներ չկան դեռ։ Առանց գիտնալու մեզ ընդունեց։ Ուրիշ ճար չկար։

26 մայիս․— Քարձորի քարերը տեղաւորւեցինք։ Գիւղացիք վախէն չընդունեցին գիւղը։

27 մայիս․— Աղանիկում կարելիէն աւելի յարգանք եւ հանդըստութիւն ենք վայելում։

28 մայիս․— Նոյն տեղը մնում ենք։ Եղիսաբէթ Օհ․ Տէրտէեան օրիորդ։ Կուռինցի Վինդէմ։

29 մայիս․— Հին բարեկամի մը հիւր ենք Քարաձորում։

Հայ դաւաճաններ ալ լիրբ կառավարութեան հետ ձեռք ձեռքի տւած կը քանդեն գիւղերը։

30 մայիս․— Քարաձորում քարին մէջ նստած ենք եւ հանգիստ անցուցինք։

31 մայիս․— Խենդին առաջնորդութեամբ հասանք Սուրբ Տաճար։ Օդը մաքուր էր, բայց ջուր չկար։ Այստեղ մեր դրացիները միմիայն արծիւներն ու մորեխներն են։ Արծիւ շատ կայ, բայց մորեխ՝ աւելի շատ։ Սովի նշան է։

1 յունիս․— Նորից Սուրբ Նշան։ Այսօր թէ հաց չունինք, թէ ջուր։ Կէս ժամէն կրնանք ջուր բերել, ջրաման չունինք։ Դիրքերը բաւականին լաւ են։ Անկասկած ենք։ Հացը եւ ջուրը մեզ սոսկալի կը նեղեն։

2 յունիս․— Այսօր հացերնիս շատցաւ․ թէեւ ցամաք է, բայց կուշտ ենք։ Հացին 4 ղրուշ տւինք։ Առաջնորդող մը ունինք։ Անծանօթ տեղեր ենք։ Տեղը խաղաղ է։ Պաշտպանւած ենք։

3 յունիս․— Արծիւների բնակարանում․․․

Մարդ ղրկեցինք հացի։ Կը սպասենք ճանապարհին։ Գիշերը ժամը 6ին հացը եկաւ․ մէկ օխան՝ հարիւր փարայէն։ Տղոցները ագգասէրներ են։ Տեղափոխւել ուզեցի, որպէսզի ճանապարհները գիտենք․․․ Ծուլութեան երեսէն։ Վերջապէս քայլեցինք։

4 յունիս․— Ս․ Տաճար։ Անտառի եւ Ակի վերեւ։ Ջուրը մեզմէ հազիւ 200 քայլի վրա է, չենք կարողանում խմել․ հովիւներ եւ արտ վարողներ կան։ Երազս տեսայ Աջիկին, Գէորգին․ ղրկեցի համբուրեցի։ Ձեռքս հաց կար, տւի իրենց։ Մայրը հեռու նստած էր, կաշխատէր։ Վեր թռայ․ աղէսը ծակէն ելաւ, չէր փախչէր։ Նա ալ իր ձագերէն կը հեռանայ մեր պատճառով։ Երեւի չարիք մը եղանք ձագերէն բաժնելու։ Բայց մենք ալ իրեն պէս ապահով ապաստարան կը փնտռէինք։

5 յունիս․— Հացի համար գնացինք քարայր․ լաւ ընդունելութիւն ցոյց տւին։ Պէտք եղած ապսպրանքները ըրինք եւ քաշւեցինք Ս․ Տաճար։ Հեռադիտակով դիտեցինք․ ահագին կարաւան մը կը շարժւէր։

6 յունիս․— Երեկոյեան բոլորը մէկէն աղմուկ բարձրացուցին։ Հրացանները առինք ու վազեցինք։ Եղելութեան անծանօթ էինք․ որչափ աշխատեցանք, չկարողացանք լաւ տեղեկութիւն առնել։ Խիստ հսկողութեան տակ էր։ Առաւօտեան կարաւանը քալեց։ Ամէն մարդ իրեն ծնողքը ճանաչեց։

7 յունիս․— Ս․ Տաճարի Արեգի օթեւը։ Հաց, միս շատ է․ ջուր չկայ։ Սիրտս տրորւած է․․․ Մեր գիւղի երկրորդ կարաւանը հասաւ, թափեց բեռները։ Ասոնց վրա առաջինների նման խստութիւն չկար։ Ցորեկը 4 ժամ մնալէ վերջը քալեցին։

8 յունիս․— Սուրբ Տաճարի նոյն դիրքումն ենք։ Ժողով ըրինք, որոշեցինք կարգապահութիւնը խստիւ պահպանել, այս որոշումը չգործադրողները խստիւ պատժել։ Որոշեցինք երկու ընկեր ղրկել Սեւ Բլուր թէ մեր գիւղէն եւ թէ ընդհանուր տեղեկութիւն բերել։

9 յունիս․— Նոյն Ս․ Տաճարումն ենք։ Մեր գիւղի դաւաճանութիւն ընողների կարաւանը եկաւ։ Այսօր ժամը 12ին երեկոյեան մեկնեցին սուրհանդակները։

10 յունիս․— Ս․ Տաճարի քարայրում։ Տխուր լուրեր հասան․ կառավարութիւնը Տուզասարի, Խորսանայի, Կառվայի, Կովառնի, Խանծայի ժողովուրդին ունեցածը գրաւելով՝ գիւղերէն հանած կը քշէ։ Կըսուի, թէ Մալաթիա կամ Մուսուլ պիտի տանէ։ Քաղաքի մուտքը-ելքը արգիլուած է հայերու համար։

11 յունիս․— Բարձրացանք վերեւ։ Լուր եկաւ, որ 5 օր առաջ անցնող մեր գիւղացիներէն բռնաբարումներ կատարուեր է։ Կը թալլեն, կը մորթեն, կը բռնաբարեն, զէնքի չեն դիմեր։ Դիմողներին կատեն, կը մատնեն։ Դանակը ոսկորին է հասեր, դեռ յոյս ունին, որ եթէ մէկը մեռնի, միւսը կապրի․․․

12 յունիս․— Ս․ Տաճարի հարաւ, Անուշ Ակերի վերը, ուխտատեղիին քով։ 3 ընկեր եւս եկան․ ժողով ըրինք կարգ մը խնդիրների շուրջ․ որոշեցինք սպասել Սեւ Բլուրի սուրհանդակներին։ Հաց, միս բերած էին։ Ամէն տեղ սուգ ու շիւան է։ Ամէն տեղ գրաւումներ, թալան։

13 յունիս․— Ս․ Տաճար։ Քարի 70 տղան բանտարկեր են։ Անշուշտ, պիտի վնասին։ Մենք տեղափոխուեցինք մեծ քարայրին գլուխը։ Ճանապարհները ամայի են։ Սուգ է ամէն տեղ։

Ամէն ոք իր ընտանիքը ճանաչեց, միմիայն ես չի ճանաչեցի։ Տեսարանը սոսկալի է։ Հրացանները ձեռքերնիս կապուած մնացեր ենք։ Կարող ենք արձակել, սպանել, ազատել մէկ-երկու օրով, որից վերջը ճար չի կայ, բոլորին պիտի կոտորեն․ մենք պիտի սպանենք տասը, անոնք բոլորին պիտի սպանեն։ Թէեւ ինծի համար արժէք չունի քանի մը ժամ ապրելը։ Մահը աւելի գերադասելի է, քան այսպէս գերիվարուելը։ Ընկերներէն ոմանք, որոնք իրենց տղաքը ճանչցան, սրտի կսկիծէն սկսան լաց ըլլալ․․․

20 յունիս․— Հիւսիսային ճակատին վրայ մի հին ամրոցի մէջ նստած ենք։ Առաւօտեան ժամը 1ին լսեցինք երկու թնդանօթի ձայներ․ չիմացանք թէ ինչ է։ Աւելի հաւանական կը նկատենք քաղաքի հայերի վրա գործուած ըլլալը։

21 յունիս․— Մեծ քարայրի վրա։ Ո՛չ մէկ լուր եւ ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք անցուդարձէն։

22 յունիս․— Ս․ Տաճար։ Գեղափի ժողովուրդը թուրքութիւն ընդուներ է, կըսուի։ Նոյնը՝ Արծւանիկի։ Նոյն դիրքերուն մէջ ենք։ Գնալով կը նեղանայ տեղերնիս։ Տարաձայնուել սկսած է՝ Կամխի ժողովուրդը գնաց։

23 յունիս․— Սուրբ Տաճար։ Քաղաքի ժողովուրդը, Կառվայի ժողովուրդը այսօր եկաւ։ Սուվարի կար հետերնին․ լաւ պահապանութեան տակն էր։

24 յունիս․— Սուրբ Տաճար։ 150ի չափ սայլ քաղաքացիներէն կուգայ այսօր։ Այս սայլերը աւելի թուրքի կը նմանին, քան հայի։ Նկատի ունենալով կառավարական շարժումը՝ խուզարկութիւն կըլլայ։

25 յունիս․— Առաւօտեան ժամը 9ին հասանք Ոձիկի արեւմտեան կողմը, Ճերմակ Բուները։ Բոլոր ալ լաւ յոգնեցինք։ Օդը ցո՛ւրտ։ Երկու ընկեր հացի ղրկեցինք։ Երկու ժամ վերջը մերկ փախան-եկան։ փախստական ալաւիները կողոպտեր են․ պիտի սպանին եղեր․ հազիւ կրցեր են փախչել։

26 յունիս․— Ոձիկի մէջտեղի լեռը։ Առաւօտեան ժամը ութինինին եկան տղերքը կողոպտողները։ Մեր տղերք վարպետութեամբ ձերբակալեցին։ Տեսանք տղերքի գօտիները, դաշոյնը եւ այլն վրաները։ Ղրկեցինք պէտք եղած տեղը․․․

27 յունիս․— Նոյն դիրքերի մէջ ենք։ Հացի գնացողներէն մէկը ուրիշի մը հետ եկաւ։ Նախկին ընկերը կորսնցուցած էր։ Քիւրդերը կուզեն առնել նորեկին ձօյրը, երկու աղջիկ ալ դրացիներէն։ Կը խնդրէ՝ երեք աղջիկն ալ հետը վերցնել, որպէսզի ազատին։ Մենք պահելու տեղ չունինք, ոչ ալ սնունդ․ անոնք ինչպէ՞ս պիտի պահենք։

28 յունիս․— Նոյն դիրքի մօտ, Վարդավառի կիրակին։ Նստած տեղերնիս ճիշտ օրին յատուկ է․ ամէն տեսակ ծաղիկներ կան, իսկ մեր սրտերէն արիւն կերթայ։ Մարդոց սպանած՝ կանանց եւ երեխայոց դերի կը վարեն։ Երկիրը դատարկւեց։ Մնացինք ամայի լեռների գլուխը մինակ։

Գիշերը երազ տեսայ․ տղաս ձեռքէս բռնած ինծի կը խնդրէր, որ ձիս հեծնեմ հետերնին երթամ։ Գէորգը կըսէր․ «Հայրիկ, մեզի մինակ մի՛ ձգեր։ Ձիդ նստեցրու՝ հետերնիս եկուր»։ Երազիս սկսեցի լաց լինել եւ վեր թռայ։ Ո՛հ, ինչ անտանելի բաներ կան եղեր աշխարհիս երեսը․ ամբողջ ազգի մը դէմ լրբաբար վարուել՝ երբեք տեսնուած չէ։ Այսպէս աւերակ դարձնել ամէն տեղ՝ հասկանալի չէ։ Ի՞նչ անուն տալ այս գազանութիւններին։

29 յունիս․— Նոյն դիրքի մէջ։ Հաց քիչ եկաւ։ Հաց տուողները — քրդութիւնը — չեն ուզեր մօտենալ։ Հաց չունինք, առաջնորդ չունինք։ Որոշեց գնալ Սուրբ Տաճար։ Ճանապարհ ընկանք երեկոյեան ժամը 10ին, դիտելու համար։

30 յունիս․— Սուրբ Տաճար։ Առաւօտեան ժամը 9ին հասանք։ Ջերջիերի ամբակների տեղերէն յայտնի է, որ խուզարկւեր է լեռը։ Ջեր- Ջիերի սերունդ... Քոչերի բակլութիւն կայ-չկայ՝ մեզի յայտնի չէ։ Գեղափ տեղն է։ Քոչերի բակլութիւն կայ-չկայ՝ մեզի յայտնի չէ։ Գեղափ տեղն է։ օրական 300 սայլէն աւելի կանցնի։ Առանց առաքումը սոսկալի է․ օրական 300 սայլէն աւելի կանցնի։ Առանց բացառութեան բոլորս ալ անօթի ենք։ Հացի նշան չի կայ։

1 յուլիս.— Գտանք ընկերներին: Խուզարկներ՝ ձերբակալութիւն չի կայ: Շրջակայ գիւղերը դատարկուած են, Գետափէն զատ: Այսօր վանք եկան քոչւորները, Թուրքեր 300 սայլից. միս եկաւ, կերանք: Հաց չի կայ, ջուր չի կայ: Կը յուսամ, թէ այս ամսուն պատերազմը վերջ կը գտնէ:

2 յուլիս.— Սուրբ Տաճար: Նոյն դիրքերի մէջ: Գետափէն 3 տղայ խօսք կուտան 200 տղայով գործի սկսիլ. դժբախտաբար, զէնք չունին: Աստուած յաջողութիւն տայ, տեսնենք: 5 պառխանայ քոչ անցաւ: Բոլորը թալանուած են եւ կը թալանուին: Տեսարանները սոսկալի են: Մաղարայի կողքի ձորերը դիակներով լցուած են: Այսչափ լիրբ կառավարութիւն: Կէմէրէկից 300 տղաներ տարեր սպաներ են: Զօպան Տէրէսիէն 87 մարդ սպանած են: Նոյն տեղը քաղաքէն եւ գիւղերէն 800 տղայ սպանած են:

3 յուլիս.— Նոյն դիրքերումն ենք: Սուրհանդակ ղրկեցինք՝ տեղեկութիւններ եւ բոլոր փախստական ընկերները կանչելու: Թուրքերը միջին դարու բարբարոսութիւնները կը գործադրեն: Քոչւորներէն ամէն տեսակ գոյքեր կը խլեն—կը քաշեն տուն: Մէջի երիտասարդները կը սպանեն սուվարիները: Պաշտօնեաները թալան կընեն: Լի՛րբ ազգ, լի՛րբ կառավարութիւն: Պատիւ ձեռք չի տուող կիները կը սպանեն: Եայլիով եկող զապիթներու թալանին մասնակցելուն ականատես եղած ենք: Այս դրածներս մէկ հարիւրերորդն է: Նման բան ոչ պատմութիւնների մէջ եւ ոչ ալ աչքով տեսնուած է, բոլորը կը նսեմացնէ, բոլորը, բոլորը: Տղամարդիկ անխնայ կը սպանուին՝ ձեռքերնին կապուած...

5 յուլիս.— Ս. Տաճար: Ութը տարեկանէն վեր տղամարդիկ կը սպանուին: Աղջիկ, հարս՝ բոլորը բռնաբարուած են: Դարթինայի յետեւից հարսի մը պատիւը ձեռք չի տալուն զարկած—ձգած էին ճանապարհին, որ 24 ժամ մնացած էր անպաշտպան: Այսպէս հազարներ կան: Մեր ղրկած սուրհանդակներից նորից լուր չկայ:

Ժանդարմաները քաղաքի քոչւորներէն զատած 10էն 15 տարեկան 30 տղայի թեւերը կապած՝ կը սպանեն կը նետեն. մէկ—երկուսին քարով գլուխները կը ջախջախեն: Այս բոլորը կըլլայ քոչւոր կնիկներու ներկայութեամբ:

6 յուլիս.— Սուրբ Տաճար: Նոյն դիրքերի մէջ: Գետափեցիք իրենց որոշումը չի յարգեցին:

7 յուլիս.— Ս. Տաճար: Գետափէն ղրկուած սուրհանդակուհին առանց տեղ հասնելու յետ դարձաւ: 40 տարեկան մէկ գերմանացի կուգայ Գետափ գիշերը. որ կողմը երթալը յայտնի չէ:

8 յուլիս.— Ս. Տաճար: Լրաբերները լուր բերին, որ իբր թէ հաշտութիւն եղած է: Մեզ համար անչափ հաւատալի չի թուիր: Թուրքերը քիչ մը սքլածի պէս են:

9 յուլիս.— Սուրհանդակուհիները գնացին Սեւ Բլուրէն տեղեկութիւն բերելու: Թուրքերը ըսած են, որ իբր թէ գերմանական զօրք

եկած ըլլայ: Երեկոյեան Տէլիք Թաշի պողազի քոչերը յետ բերին Մաղարա: Լսածնուս համաձայն յետ պիտի դառնան:

10 յուլիս.— Ս. Տաճար: Առաւօտ ժամը 11ին նորից քոչերը առաջ տարին: Չի հասկացանք, թէ ի՞նչ դարձուածք էր: Կը սպասենք սուրհանդակուհիներին գալուն քիչ մը ճշգրիտ տեղեկութիւններ առնելու համար:

11 յուլիս.— Ս. Տաճար: Յունիս 18ին քովերնիս եկող տարօրինակ մարդը եկաւ քովերնիս այսօր. խաբեբայ ըլլալը յայտնեցաւ: Ընկերները կուզեն մաքրել. իմ ձեռքս առաջ չի երթար, թէեւ գիտեմ, որ վերջը վնաս պիտի բերէ մեզի:

Մաղարայի քոչին հետ եղած անչափահաս եւ ազատ մարդիկ 50 հոգի զատած եւ սպանած են Տէլիք Թաշի մօտի Ղումրա ըսուած տեղը: Ս. Տաճարէն նայեցինք դիտակով. 300 սայլէն աւելի է, Տէլիւք Ղայայի տակի գիւղերէն են, բոլորը թալանուած:

Մեր գիւղացի դաւաճան Արութիւն Մուղեանը Դաւիթ Զիմանեանին կը մատնէ՝ զէնք ունի ըսելով: Շատ կը նեղացնեն: Ծախու զէնք կառնէ, կուտայ: Մատնիչը կըսէ. «Այդ չէ. լաւ զէնք ունի»: Նա ալ չի տար: Ծեծելով կը սպանեն: Այսօրուան սուրհանդակին լուրն է:

12 յուլիս.— Սեւ Բլուրի մարմինը կորած է. նամակնուս պատասխան չի կայ: Եկողները գերմանացի զապիթներ են եղեր, ու գնացած են: Դպրոցի աշակերտները թլփատեր են: Դատարկած հայ գիւղերը Թուրք մուհաճիրներ լցած են:

13 յուլիս.— Սեւ Բլուրի ընկերների ղրկած սուրհանդակները չի կան: Անշուշտ, սպանուած են: Անհրաժեշտ է մարդ ղրկել:

Երեկոյեան ժամը մէկին ղրկեցինք Սեւ Բլուր երկու սուրհանդակ:

Պատմութեան մէջ եզակի տեղ կը բռնէ Խանում Շահինեանը: Երբ կը տեսնէ, որ Ջրի գնացած ընկերները պաշարուած են, ատրճանակը ձեռքը կը յարձակի քովը եղած ընկերների հետ: Պաշարւող ընկերները կը խալսին, իրենք կը պաշարուին: Երկու ժամ կուէն վերջը, կը զարնուի հինգ տեղէն եւ կընկնի անշնչացած: Պատիւ ու յարգանք քեզ, հերոսուհի: Եթէ ամէն մէկ հայ այր եւ կին քեզ նման լինէին, իժի ձագերը այսչափ չէին անբարտաւանանար, եւ ազատած կը լինէինք:

14 յուլիս.— Ս. Տաճար: Սագաձորէն եւ Թաթաձորէն եկան վեց մարդ: Առաւօտեան ժամը 7ին, բերդեցի փախստականին մէկին խօսելով, Պիծային եւ ուրիշի մը կախած են:

15 յուլիս.— Առաւօտեան ժամը 12ին հրացաններէ ձայն կուգար: Հեռադիտակով դիտեցինք — ոչինչ յայտնի չէ: Սպասողական դրութեան մէջ ենք:

16 յուլիս.— Ս. Տաճար: Պէլուրեանը(°) կը նուիրէ 100 լիրա, որից ստացայ 26 լիրա: Սեւ Բլուրի ընկերներից եկան Արութը եւ ու-

րիշ ընկեր մը։ Երէկի կռուողները մեր ընկերներն են եղեր։ Պիծայի կախուելը կը հաստատեն։

17 յուլիս.— Ս. Տաճար։ *Մեր սուրհանդակները չեկան։ Զորս գիշեր եղաւ գնալնին։*

Այսօրուան Մաղարա եկած քոչը որտեղացի ըլլալը չի գիտենք, բայց անշուշտ հայ են։ Թալանը, առեւանգումը կը շարունակուին։ Սպանութիւնները վերսկսան։ Մարդոց կոտել, ներքինի չինել սովորական բաներ դարձած են։ Հային կեանք, պատիւ, ապրանք չի մնացեր։ Մալաթիայէն եկած Թուրքերը պատմած են, թէ բոլոր ժողովուրդը մերկացուցած են։ Սով է։ Աղջիկ, հարս, մանր տղայ Թուրքերը, աշիրէթները կը քաշեն կը տանեն։ Նոյնպէս պզտիկները։ Անէ՛ծք, բի՛ւր անէծք անոր որ Թուրքի վրէժը չի լուծեր եօթը պորտէն անդին։ Միջին դարերու բարբարոսութիւնը կը նմանայ։ Կտակ կընեմ ողջ մնացողներուն. Թո՛ղ Թուրքին չի խնայեն՝ ծեր թէ երիտասարդ։ Անշուշտ, կարդացողները պիտի քննադատեն ինձ որպէս ոճրագործութիւն սիրող։ Եթէ իմ աչքովս տեսածները եւ ընկերներիս տեսածները ընթերցողը տեսած ըլլայ, կարելի է մեռելներուն ալ կտակէ, որ վրէժխնդիր ըլլան։

Մաղարայի առջեւ, 25 հատ քաղաքացի պատանիներ թեւերը կապած մէկ-մէկ կը սպանեն։ Երբ կը տեսնեն, որ դեռ սպանուած չեն, քարերը ձեռքերնուն մէջ առած՝ քուֆթա ծեծելու պէս գլուխնին ջախջախած են։ Այս անգթութեան սիրտ չի դիմանար։ Այսպիսի գազանութիւն միայն Թուրքին յատուկ է։ Ճանապարհին վրա գտնուած Թուրք գիւղացին իսկ քաղաքացու թալանով հագուած է եւ հովանոցը ձեռքը կը պտտէ։ Նոյնը՝ քիւրդ եւ Թիւրք հովիւները։ Հեռադիտակով կը նայինք. ամէն օր քիւրդ կիները, չէրքէզները թալանի կուգան եւ բեռներ կը տանեն։ Պատուի մասին խօսք անգամ չըլլար. մաքուր կին, աղջիկ թողուցած չեն։ Քաղաքին մէջ թիփովիդ *(պահեստ) չինած են Քարտալեան....., Սէրչի խանը, Թեւերի տակի խանը, Մաղարան, Տէլլիք Թաշ եւ այլն։ Այս բոլորը պաշտօնական կերպով կը կատարուի։ Անպաշտօնը պակաս չէ։ Զէ լուած Թուրքի բերնէն, որ ըսէ, թէ այսչափը անգութ գազանութիւն է։ Քաղաքացի թէ գիւղացի մերկացած են, սովի մատնուած։*

18 յուլիս.— *Սուրհանդակները չեկան։ Հինգ գիշեր եղաւ։ Քիչ մը կասկածի տեղի կուտայ, որ վտանգ կայ։*

19 յուլիս.— *Սեւ Բլուր ղրկած սուրհանդակներս եկան, մէկ ընկեր բերելով։ Զորս ընկեր սպանուած են։ Ամսուս իննին սպանուած Հերոսուհի Խանում Շահինեանը 16 տարեկան էր. 5 գնդակ դիպած է, Դարվային վերեւի Քեմէր ըսուած տեղը, Ջրին վերեւը։*

20 յուլիս.— Արեան Բերդ։ *Գիշերը պատահեցինք ձիաւորների. թեթեւ հրացանաձգութենէն վերջ անցանք եւ հասանք Սագաձորի հիւսիս-արեւելեան կողմը, ամրութիւնները. կը սպասենք գիշերուան պատահածին հետեւանքին։*

21 յուլիս.— *Գիշերուայ ժամը 4ին Սագաձորի խրճիթը հասանք։ 65 տարեկան Մարիամին մէկ տղան սպանուած է. մէկ տղան զինուոր է. երկուսը քովն են։ Մեծ տղայի տղան, Արիստակէս, 8 տարեկան, գիւղի հանած օրը կը փախի լեռը կելնէ, մերկացած, մէկ շապիկով։ Այս փոքրիկ փախստականին երեսը ժպիտ չէր դար։ Կը պատմէ ժողովուրդին քաշած չարչարանքը։ Ընկերները բոլորը ա՛խ կը քաշեն, կառանձնանան, կուլան։ Ես ինձ զսպել չի կարողացայ. առանց զգացնելու ընկերներին լացի, իմ կամքէս անկախ։ Մարիամին այնքան ծեծած էին, որ ականջը չէր լսեր։*

22 յուլիս.— Սագաձորի հիւսիսային կողմը, *Տուլաք լեռը բարձրացանք։ Տեսայ Սագաձորի տղայ մը, որ զինուորութիւն ալ ըրած էր, զինուած էր պարսատիքով։ Կային զինուած անկանոն հրացաններով, անպէտք ատրճանակներով։*

23 յուլիս.— Սագաձորի հիւսիսը, Տուլաք լեռը։ 48 *փախստականներ կան՝ մանուկ, ծեր, ճահիլ։ Բոլորը բոլորից զրկուած։ Ո՛չ մէկ բան չէր մնացած։ Մտածում են ու ա՛խ քաշում։ Եթէ լուրջ մտածես, խենթանալը ոչինչ է։ Երէկ պատիւը պահած էր, այսօր անպատուած։ Երէկ հարուստ էր, այսօր հացի կարօտ։ Երէկ չէն էր, այսօր աւերակ։ Երէկ ողջ էր, այսօր մեռած։*

24 յուլիս.— Նոյն դիրքերուն մէջ։ 65 *տարեկան Մարիամի* 8 *տարեկան Տաքէսը եկաւ քովերնիս։ Նոյն գրութեան մէջ է. ժպիտ չի կայ երեսը։ Գիշերը շատ քալելուն մրսեր ու քիչ մը հիւանդցած է։*

Ծով ցաւերի մէջ ենք։ Երբ ազգ մը գիտակցութիւնից զուրկ է, բնական է՝ ամէն չարիքի ենթակայ պիտի լինի։ Մեր ժողովուրդը զէնքը ձեռքէն վար դրաւ, ամէն չարիքի ենթարկուած է...

25 յուլիս (*վայրը անընթեռնելի*) *վրան։ Առաւօտ ժամը 10ին տեսանք որ պաշարած են։ Ջիաւոր ոստիկաններ կը պտտային. «անձնատուր եղէք»։ Մենք սպանեցինք իրենցմէ հինգ հատ ոստիկան, 4 հատ ձի, եւ 2 հատ վիրաւոր։ Տղերքը աշխուժով կը կռուին. մէջները վնաս չկայ։*

26 յուլիս.— Սագաձորի խրճիթները։ *Ժամը 3 է. ոեւէ ձայն չի կայ։ Մեր սուրհանդակները բռնուած են։ Գետափէն լուր այսօր եւս չառինք։*

27 յուլիս.— Ս. Տաճար։ *Առաւօտ չի լուսացած հասանք Սուրբ Տաճար, առաջուան խրճիթները։ Ծարաւ էինք մինչեւ երեկոյ ջրաման չունենալնուս համար. հացերնիս ալ չի կար. քաշքշեցինք։ Կռուի մէջ սպանուածները 7 են, վիրաւոր՝ 2։*

28 յուլիս.— 45*ի չափ սայլ ու արապայով ձորը լեցուած է։ Գիշերով պաշարած են Ս. Տաճարը* 300 *հոգով. առաւօտեան ժամը 9էն խուզարկելէ վերջը՝ վերադարձան, կառքերը լցած գնացին։ Մենք շատ մօտ ենք. չի տեսած գնացին։ Աստուած պահածը կը պահէ։ Այս ալ անցաւ։*

29 յուլիս·— Ս· Տաճար: Տեղերնիս փոխեցինք: Կիրճը: Ջուր ալ չունինք· հաց ալ չունինք: Զորս կողմերնիս հսկողութեան տակ է: Երեկոյեան մարդ ղրկեցինք հացի· պարապ եկան: Մօսքերնուն նայիս նէ՝ երեք ոստիկաններ լրտեսելու ելած են պատահած են իրենց:

30 յուլիս·— Լոյսը բացուեց: Հաց չունինք երկու օր է: Աստուած կարծես համբերութիւն կուտայ· Ջուրի ալ պակասը այնչափ չենք զգար: Ոչ մէկ տեղից եւ ոչ մէկ յոյս կայ: Բայց Աստուած պիտի հասցնէ, անշուշտ, եւ մենք պիտի չարունակենք մեր սուրբ գործը:

31 յուլիս·— Ս· Տաճար: Առաւօտ ժամը 9էն սկսեալ դիրքերն ենք· կը սպասենք թշնամիի յարձակման· 7 թնդանօթներով մեզմէ մէկ ժամ հեռու նստած է: Մեզ մատնած են: Մատնիչներու ուած տեղեկութեան վրա լիրը կառավարութիւնը խիստ կը խուզարկէ եւ մեր դէմ զօրք ու թնդանօթներ հանած է:

Ա՛յ, խեղճ աղջս, լինձի կը հայհոյես ու կը նախատես, որ իմ պատճառով է անբարուական թուրքը քեզ կը սպանէ: Խեղճ ժողովուրդ, եկո՛ւր յետեւէս, դէնք վերցուր, դէ՛նք, որ փրկուես· ուրիշ փրկութիւն չի կայ: Զէնքը կարիք մըն է, անյետաձգելի կարիք մըն է: Հա՛յ ժողովուրդ, դուն լինճ կը հալածես քեզ սպանողին հետ միացած, անգիտօրէն կը մատնես, կատես, բայց սխալած ես· եկո՛ւր յետեւէս: Ա՛յս է փրկութեան ճամբան: Գիտեմ՝ վաղը պիտի զղջաս իմ դէմ գործած չարիքիդ համար, բայց ուշ պիտի լինի···

(Վերջը յաջորդ անգամ)

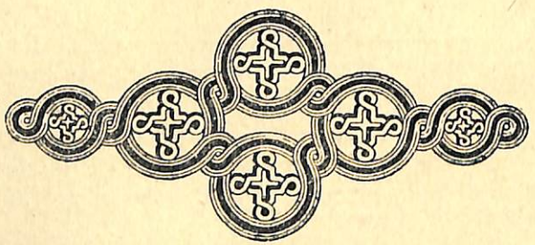

ԱՆՑԵԱԼՔ

ՀՄ· ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Ա Ր Ա Մ *)

(ԴԻՄԱԳԻԾ ԵՒ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Համաշխարհային պատերազմի ընթացքին, ազգերու ահաւոր դատարկին ընդմէջէն, Հայկական Բարձրաւանդակին վրա, երկու խոշոր եւ ներզօր կէտեր բռնաւառեցան հայ դիմադրական կրակով ու լուսապսակեցան յաղթութեամբ:

Երկու կէտեր՝ մէկը նախկին Թուրքահայաստանի, միւսը երէկ-հայ Ռուսահայաստանի մէջ: Երկուքն ալ կեդրոնացուցած իրենց մէջ հայ ժողովուրդի ազատագրական ոգեչունչը, յեղափոխական կորովը, առնականութեան չիզը եւ ապրելու անխորտակելի կամքը, ցցեցան, իբրեւ անխոցելի պատնէշներ, բռնակալութեան թաթին դէմ, ջարդի ու կոտորածի վոհմակներուն հանդիման, պայքարեցան աննահանջ կամքով, դիմադրեցին դերբնական ուժով եւ իրարու միացան, ճեղքելով սահմանները բռնաբար՝ դիրկընդխառնուեցան եղբայրօրէն, արիւնով եւ սուրով բացին ճանապարհը՝ կազմելու համար մէկ, անկախ, ազատ եւ միացեալ Հայաստան:

Այդ երկու կէտերն եղան Վանն ու Երեւանը···

Եւ ով ծանօթ է այդ երկու կեդրոնավայրերու պայքարի եւ դիմադրութեան հոյակապ պատմութեան, ով տեղեակ է անոնց կազմակերպչական անճնուրաց աշխատանքներուն, անիկա չի կրնար չի

*) 15 տարի առաջ, 1919թ· յուն· 26ին, Երեւանում մեռաւ Հայաստանի Հանրապետութեան իրական կերտողներից մէկը, Հայաստանի առաջին ներքին գործոց նախարար Արամը, որի կեանքի եւ կատարած գործի մասին դեռ պիտի խօսւի «ՎԷՄ»ում: Այս առթիւ մենք կը տանք միայն Վանի եւ Երեւանի «*Աչխատանք*»ի խմբագիր հանգուցեալ Հմ· Մանուկեանի անտիպ մէկ գրութիւնը, որ, ուրիշ թղթերի հետ միասին, մեզ տրամադրել է հանգուցեալի էջր Տիկ· Սիրան Պետրոսեանը: «ՎԷՄ»ի էջերում շուտով կը հրատարակւի եւ Հմ· Մանուկեանի յուշատետրը Վանի վերջին դէպքերի եւ նահանջների մասին: ԽՄԲ·

յիշել այս օրերը այն անունը, որ առյաւէտ կապուած պիտի մնայ Հայկական Բարձրաւանդակի այդ երկու ջահակիր կէտերուն:

Արամ...

Անիկա եղաւ կեդրոնական անձը թէ Վանի եւ թէ Երեւանի դիմադրական պայքարին: Անոր մէջ համախմբուեցան մեր ցեղի լաւագոյն յատկութիւնները մարտի եւ արեան օրերուն, անոր ներշնչեցան բոլորը, անոր չուրջը բոլորուեցան ամենքը· անկէ սոսցան ոգի, ոգեւորութիւն, չունչ, կենդանութիւն, կորով եւ այժ: Անիկա տուաւ ամենուն հաւատք՝ կռւի ե դիմադրութեան, յոյս՝ յաղթանակի եւ ազատութեան, յամառութիւն՝ ապրելու եւ չմեռնելու:

Երկու կեդրոնական կէտերը զիրար մխացնող ու անոնց վրա ծաթող ազատութեան լոյսովը լուսաճաճանչ անունն է Արամը:

Ու բնաւ պատահականութեան արդիւնք չէ այս պարագան: Դիպուածով չէ որ Արամ իբրեւ յեղափոխական գործիչ ինկաւ Վան, եղաւ ոգին ապրիլեան կռիւներուն, ու ապա նոյնպէս դիպուածի հետեւանք չէ որ անիկա գտնւեցաւ Երեւան ու դարձաւ Երեւանեան պայքարի կեդրոնական առանցքը:

Արամի մեծ եւ ընդարձակ ժողովրդասիրութիւնը, անոր զաղափարականութեան եւ անձնազոհութեան լայնածիր հորիզոնները ուրիշ տեղ չէին կրնար սնանիլ եւ ընդլայնիլ քան այն վայրը, ուր հայութիւնն էր կեդրոնացած իր քաղաքական եւ հասարակական ապրումներովը յղի: Վասպուրականը Թուրքահայաստանի մէջ, իսկ Երեւանը Ռուսահայաստանի՝ այն վայրերն էին, ուր հայ ժողովուրդը պիտի կարողանար իր դերապոյն ճիգերը լարել, չէքւիլ բարբարոս բռունցքներուն առջեւ, ոտքի ելլել իբրեւ ուժեղօրէն կազմակերպուած բանակ: Եւ Արամը իբրեւ կազմակերպական դերապանց տաղանդով օժտուած գործիչ՝ բնազդօրէն, իր ներքին անբասիր թելադրանքներովը քշեցաւ դէպի հայութեան սիրտը ու ընտրեց իր գործունէութեան վայր նախ Վանն ու ապա Երեւան: Հայկական իրականութեան մէջ, մանաւանդ, վերջին չորեքին, շատ քիչ գործիչներ կրցան այնքան յաջողութեամբ ու յաղթանակով տանիլ մինչեւ վերջը իրենց վրա դրուած առաքելութիւնը, որքան Արամ: Շատեր մեր գործիչներէն, շատ շատերէն մեր յեղափոխական սերունդէն ինկան ճամբու սկիզբին կամ կէս ճանապարհին, չկրցան վայելել յաղթանակը՝ մահուան սարսափներն ու տաժանքները ապրելէ առաջ: Արամը տասն անգամ մահուան դնաց, կախաղանին մօտեցաւ ու տասն անգամին ալ վերադարձաւ, ինչպէս դինքը ծնող ժողովուրդը, ու վերջին պատմութեան մէջ ամենաբախտաւորը եղաւ եւ իբրեւ այդպիսին ամենալուսաւորը

դէմքերէն մէկը՝ անհետանալով հայ երկնակամարի զենիթին հասնելէ առաջ:

* * *

Անցեալի ամենաքաղցր յիշողութիւններս կապուած են անխզելիօրէն Արամի անուան հետ: Առաջին անգամ տեսայ զինքը եւ ճանչցայ 1905ի վերջերը Վանի մէջ: Հայկազնեան կեդրոնական վարժարանի բարձրագոյն դասարանի աշակերտ էի· դասընկերներուս հետ բռնկած էինք ըմբոստութեան սրբազան կրակով ալրող բոլոր կարգերուն դէմ՝ պետական–բռնապետական, ընկերային – տնտեսական, ընտանեկան – դպրոցական բոլորը անխտիր մեր ցասումին առարկայ էին: Ու յեղափոխական գրականութեան եւ պրոպագանդի աղդեցութեան տակ առաջին ըմբոստութեան դրօշը պարզեցինք դպրոցական կարգուսարքին դէմ, յայտարարեցինք դասադուլ եւ դպրոցական կեանքը կանդնեցուցինք մէկ չարժումով: Ջուր անցան բոլոր ջանքերը մեզ հնազանդութեան բերելու, եւ միայն յեղափոխական Արամի միջամտութիւնը կրցաւ վերջ դնել մեր դասադուլին: Արամ լուր տուաւ մեզ թէ ցանկութիւն ունի տեսնելու ըմբոստներուս հետ: Գիչեր մը հաւաքուած մեր դասընկերներէն Բրուտեան Աբրահամենց*) տունը սրտատրոփ Արամին կը սպասէինք, երբ ներս մտաւ ան երկու թիկնեղ դինուորներու հետ: Հրճւանքի անհուն սարսուռ մը զգացի, որովհետեւ առաջին անգամն էր որ կը տեսնէի հայ յեղափոխականը՝ սպառազինուած հայդուկներու հետ: Արամը ոգեչունչ եւ դեղեցիկ ճառով մը փառաբանեց մեր ըմբոստութիւնը, դնահատեց ընդվզումի այն կրակը, որմէ ծնած են բոլոր յեղափոխականները, եւ որմէ կը սրբազան, կը պայծառանան, ապա ջերմ խրատներ տուաւ մեզ, ինչպէս նաեւ ցոյց տուաւ ճամբան, զոր պիտի բռնէինք: Ապա ներկայացուց մեզ Սարգիսը, որ պիտի ըլլար մեր ուսուցիչը եւ անկէ վերջ Արամը մեր մէջ տեսաւ հայ յեղափոխականի նոր սերունդին:

* * *

Ժողովրդական դանդւածները, իրենց թափանցելի եւ անթափանց բոլոր խաւերովը, կը պարզէին Արամի մտքին ու հոգիին առջեւ պարզ եւ անծիր հորիզոնի մը պէս, ուր կը սաւառնէր Արամը ինքնամոռ երազանքով մը եւ կամ փոթորկայոյզ ծովի մը ալքերուն նման, որոնց կը յանձնէր ինքզինքը անվհատ անձնազոհութեամբ՝

*) Ա. Բրուտեան վերջէն դարձաւ Վասպուրականի Հնչակեաններու դեկավար եւ սպանուեցաւ Վանի ապրիլեան կռիւներու ատեն թուրքական բանտին մէջ:

նուէլու համար դէպի փառքը հեռակայ։ Ժողովուրդի հետ, առանց վերջինիս ինք եւս գոյութիւն ունենալ չէր կրնար եւ առանց անոր ցաւերն ապրելու իր սեփականը չէր կրնար զգալ։ Ինք չունէր սեփական չափը՝ իր եսին ու իր անձին համար միայն, ինչպէս մարդիկ կունենան մարդկայնօրէն, այլ ժողովուրդի չափովն էր որ կը չափէր իր անձնական մտահոգութիւններն ու ապրումները։ Սրտակից ընկեր բոլորին համար, ամենապարզ գեղջուկէն սկսեալ մինչեւ դպրոցական պատանին, մահուան չեմքին կանգնած ծեր ու պառաւէն սկսեալ մինչեւ նորածին մանուկը։ Ամենքն անհրաժեշտ տարրեր էին ժողովուրդին եւ հետեւաբար ամենքն ալ մօտիկ Արամի անպարագիծ հոգիին։ Ու բոլորը Արամին կը դիմէին անկէ խորհուրդ առնալու։ Գեղջուկը հեռաւոր գիւղերէն քաղաք կուգար Արամի կարծիքը հարցնելու՝ իր գործին, առեւտրականը Արամին կը դիմէր իր ձեռնարկին համար։ Ու Արամը ամենուն կուտար իր խորհուրդը, ամենքը կը լսէր անձանձրոյթ եւ սրտովին, կը թափանցէր վարպետօրէն ամենու տուներուն խորքը՝ իբրեւ ընկեր, իբրեւ յեղափոխական, իբրեւ ժողովրդասէր եւ իբրեւ մարդասէր։ Քիւրդն ու Թիւրքը, եթէ անիրաւուած էին ու ճնշուած, նոյնքան անվերապահօրէն կրնային Արամին մօտենալ, որքան հայ գիւղացին կամ իր մօտիկ բարեկամը։

Անգամ մը, 1915ին, երբ Վանի Սօսեաց փողոցէն ես ու Արամ կերթայինք «Աշխատանքի Տուն», մեզի մօտեցաւ երիտասարդ մը եւ խնդրեց Արամին հետ խօսիլ առանձին։ «Ի՞նչ կայ, հարցուց Արամ, գաղտնի պահելու պէտք չկայ, ըսէ՛»։ Երիտասարդը ամաչկոտ կերպով մօտեցաւ եւ ըսաւ կամացուկ.— «Պ. Արամ, ես կուզեմ ամուսնանալ, ի՞նչ խորհուրդ կուտաս, այս խառնակ ժամանակներուն նպատակայարմա՞ր է ամուսնանալս թէ ոչ»։

— «Գնա՛, ախմա՛խ, պատասխանեց Արամ խնդուքը պահելով, ես տէրտէ՞ր եմ որ ինծի կը հարցնես, գնա՛ Տ. Զաքարին, Տ. Ներսէսին հարցուր, ես ի՞նչ գործ ունիմ ամուսնանալուդ հետ, կուզես ամուսնացիր, կուզես յաւիտենապէս կա՛ց ամուրի»։

— «Ո՛չ, Պ. Արամ, ես քու խորհուրդին պէտք ունիմ, կը խնդրեմ որ չմերժես»։

Ու Արամ խորհուրդ տուաւ երիտասարդին, որ շնորհակալութիւն յայտնելով հեռացաւ իրմէ։

Արամը միայնակ գտնել դժուար էր. անիկա՝ ըլլար փողոցէն անցած պահուն, ըլլար իր տունը սեղանին շուրջ, թէյի կամ ճաշի նստած, ըլլար նոյն իսկ մահճակալին մէջ պառկած, միշտ կը հրջապատուէր ժողովուրդով։ Յաճախ կը տեսնէիր զինքը, որ գլուխը առջեւ ծռած, դանդաղօրէն կը քալէ գիւղացիներու խումբ մը ետեւէն

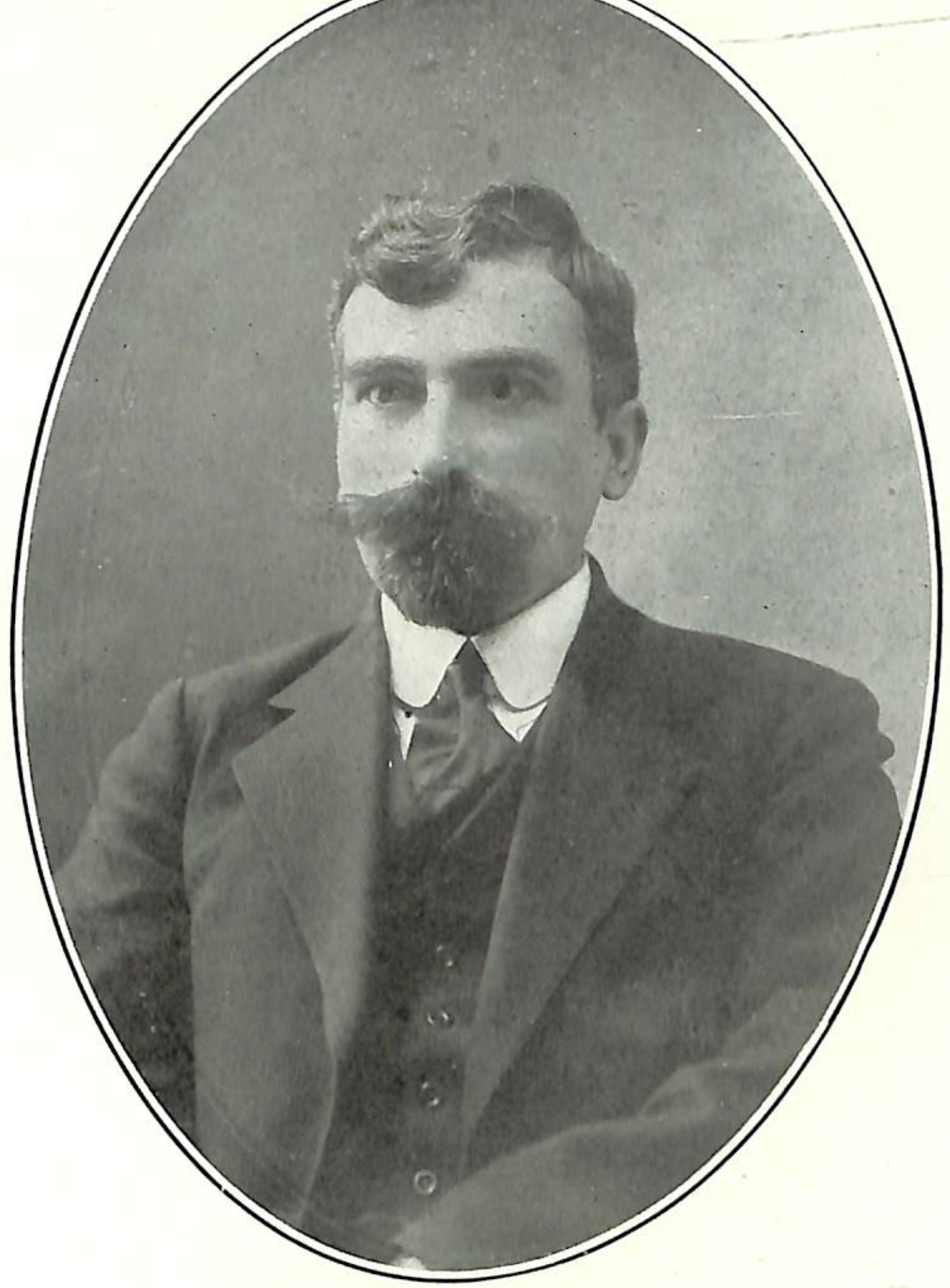

Ա Ր Ա Մ

ունենալով: Իւրաքանչիւրը իր դործին համար կը հարցնէ, ու Արամ, առանց եաեւ նայելու, կը պատասխանէր իւրաքանչիւրին ալ, որոնք դոհ սրտով կը կատարեն խումբէն, կը մնան եաեւ ու կը հեռանան մէկիկ մէկիկ, մինչ Արամ կը չարունակէ առաջանալ եւ իր դէմ ելլողներով լեցնել մեկնողներուն տեղը: Եթէ պատահէր որ Արամը մինակ մնար, ինքն էր, որ կը սկսէր ժողովուրդ փնտռել եւ կեցնել առաջին հանդիպողը՝ այս կամ այն, մասնաւոր կամ ընդհանուր խնդրի մասին հրահանդ տալու կամ տեղեկութիւն ստանալու համար: Եւ դարձեալ եթէ պատահէր որ մարդու ալ չհանդիպէր, կը մտնէր առաջին հանդիպած տունը, որովհետեւ տուն չկար, մարդ չկար, նոյն իսկ ծեր եւ մանուկ, որ Արամին անծանօթ ըլլար: Անիկա կը հետաքրքրուէր ամենաաննշան բաներով եւ ամենաաննշան դէպքերով. ո՛վ որու քենին է, ո՛վ որու հետ ամուսնացաւ, ով ինչ յարաբերութեան մէջ է իր այնինչ ազգականին կամ բարեկամին հետ: Ու այդ աննշան մանրամասնութիւնները Արամին համար ժողովուրդին խորքը թափանցելու եւ զայն լիովին ըմբռնելու համար մէկ մէկ ազդակներ կը հանդիսանային:

Ու այսպէս մեծն մինչեւ վոջը, կուսակալէն մինչեւ յետին դիւղացին, մանրէն մինչեւ ընդհանուրը, մասնաւոր ամուսնական հարցէն մինչեւ հասարակական – պետական մեծ խնդիրներ, ամէն բան Արամի մտաչխարհին մէջ իրենց համապատասխան տեղը կը դրաւէին:

— Նայի՛ր Արամի դլուխին, ըսաւ օր մը ինծի Վռամեանը, անիկա իմ միակ չափն է, ծանրացոյցը. եթէ կը տեսնես որ Արամը կուդայ դանդաղօրէն, դլուխը առջեւ հակած, կը նշանակէ մեծ հարցերով ծանրաբեռնուած է ան եւ կը դժուարանայ զանոնք լուծել, իսկ եթէ դլուխը բարձր բռնած՝ կը քալէ սովորական քայլերով, ըսել է թէ մեծ հարցերը լուծուեր են եւ Արամը ուրախ է ու զոհ:

* * *

1914ին, երբ բռնկեց եւրոպական պատերազմը, Թիւրքիան ալ ցնցուեցաւ եւ անմիջապէս ընդհանուր զօրակոչի հրաման տուաւ: Զէնքի տակ կոչուեցան մինչեւ 45 տարեկանները. բայց որովհետեւ չկար կանոնաւոր արձանագրութիւն այդ տարիքներուն, այդ պատճառով ալ բոլորը պարտաւոր էին անձամբ երթալ եւ արձանագրուիլ: Այս հրամանը Վանի հայ ժողովուրդի մէջ առաջ բերաւ մեծ խուճապ եւ ընդդիմութիւն: Տրուած պայմանաժամը անցաւ, բայց ոչ ոք չդնաց եւ չարձանագրուեցաւ. ոչ միայն հայերու համար ստեղծուեցաւ անե-

լանելի կացութիւն, այլ եւ կառավարութեան համար, որուն գլուխը կը դանւէր Թահսին պէյ, մէկը որ լաւ յարաբերութիւն պահպանած էր հայ յեղափոխական գործիչներու հետ մասնաւորապէս եւ հայ ժողովուրդի հետ ընդհանրապէս: Կացութիւնը երթալով կը բարդանար եւ ջլայնութիւնը երկուստեք՝ թէ կառավարութեան կողմէ, որ չգիտէր ինչպէս պարտադրէր իր հրամանը, եւ թէ հայ ժողովուրդի կողմէ, որ չէր կրնար հաշտուիլ հրամանին հետ, օրը օրին կը լարէր: Արամը, որ այն ատեն գաւառն էր գացեր չրջագայութեան՝ երկու կողմին համար լա կացութեան միակ բանալին կը համարէր: Թէ՛ կառավարութիւնը եւ թէ ժողովուրդը անհամբեր Արամի գալուն կը սպասէին: Վերջապէս Արամը, մեր հեռագիրներուն վրա, քաղաք եկաւ: Առտուն կանուխ իր քով փութացի եւ գտայ զինքը անկողնոյ մէջ. երկարօրէն պատմեցի անցուդարձերը եւ վերջը հարցուցի թէ ի՞նչ պէտք է ընել:

— Ի՞նչ պէտք է ընել, կրկնեց ան մտայոյզ:

Յաջորդ օրը արդէն անցած էր ջլայնութիւնը ժողովուրդի մէջէն ու Արամը թաղէ թաղ նաղարան ու զուռնան եաեւը ձգած զինուորցուները կը հաւաքէր: Անիկա պատրաստեց 70 հոգիէ բաղկացեալ ցուցակ մը՝ մեր կուսակցական աչքի ընկնող ընկերներու անուններէն, կառավարութեան յանձնեց եւ ստիպեց ընկերները, որ ամենէն առաջ իրենք երթան մտնեն զինուորական չարքերուն մէջ, որպէսզի օրինակ դառնան ժողովուրդին:

Այս կերպով անցաւ Վասպուրականի վրայէն առաջին ձգնաժամը, բացառապէս Արամի չնորհիւ:

1919, Երեւան

ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ

ՎԱՐԶՈՒԹԻՒՆ ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ

Սաորեւ առաջ բերուղ երկու թուղթը գրուած է 1890 թուին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադրութեան տարին: Առաջինի հեղինակներն են՝ Ա.Թ.—Աղեքսանտր Թաղխանեան, հետագային «Թատրոն» հանդէսի խմբագիրը, որ սպանուեց յեղափոխականներէ ձեռքով, եւ Մ. Հ. — Սիմոն Հախումեան, հետագային պահպանողական հանրային գործիչ եւ հրապարակագիր. 90ական թուականներին աշխատակից էր մօտենալ յեղափոխական շրջաններին, յատկապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Յայտարարութիւնը կրնքած է կլոր կնիքով:

Երկրորդ թղթի հեղինակն է Յ. Յ. Զազրեան ուսանողական թուականներէ վերջերին եւ 90ական թուականներէ սկզբներուն բաւական ծանօթ մի գէմք, խորհրդաւոր ու մի քիչ արկածախնդիրի տպաւորութիւն թողնող, որ գտնուել է Խրիմեանի շրջապատում, մասնակցել է Պոլսի գաղտնի խմբակներին, դրադուել է կիլիկեայի խնդիրներով, ճամբորդել է Կովկաս, արտասահման եւ այլ տեղեր: Նրա մասին, ի միջի այլոց, խօսում է եւ Ռ. Յան Ազատ իր յուշերում («Հայրենիք» ամսագիր): Զազրեանն է, որ «Տաճկահայոց Ազատութեան վարչութեան» յայտարարութիւնը ուղարկել է Բալկաններ՝ կցելով ներկայ նամակը: Ցանկալի է, որ ծանօթ մարդիկ լուսաբանեն Զազրեանի դէմքն ու դերը, ինչպէս նաեւ «Վարչութիւն Տաճկահայոց Ազատութեան» կազմակերպութեան բնոյթը: ԽՄԲ.

Ա.

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Առանց զոհի չկայ ազատութիւն:

Եղբայրնե՛ր, մեր հարազատ եղբայրները իրենց հայրենի հողի վրա ստրուկ են եւ մատնուած տանջանքների. հայ կնոջ ազնիւ օրիորդական սրբութիւնը, հայ օրիորդի կուսութիւնը մատնուած են բարբարոսների կրքերին: Դրանց փրկելու համար զոհեր են հարկաւոր, եւ այդ զոհերը պէտք է լինենք մենք, ա՛յն հայերս, որոնք մեր ննչուած եղբայրներից աւելի ազատ կեանք ենք վարում. եթէ մենք ընդունակ չենք մեր կեանքը զոհել, մենք կը լինենք ամենաստորին եւ անազնիւ մարդիկ, եթէ չզոհենք մեր բոլոր ունեցածը այն մարդկանց, որոնք իրենց կեանքը դնում են մեր հայրենիքի փրկութեան համար:

Տաճկահայաստանի հայ ժողովուրդը ձանձրացել է արդէն իր սարսափելի դրութիւնից եւ ուզում է կամ ջնջել բոլորովին կամ ապրել մարդավայել ազատ

կեանքով․ ամբողջ ժողովուրդը պատրաստ է պահպանել իր իրաւունքը եւ օգնութիւն է սպասում մեզանից՝ իր եղբայրներից․ ո՞վ մեզանից ներկայ դէպքում առանց մտածելու եւ ուշացնելու չօգնի մեր եղբայրներին, կը նըշանակէ որ նա ընդունակ է ծախելու իր ազատութիւնը, իր մայրը, իր որդին, իր աղջիկը և ամէն ինչ որ սուրբ է նրա համար:

Հայե՛ր, մի րոպէ ձեզ դրէք Տանկահայոց եղբայրների տեղ և իմացէք թէ ի՛նչ պէտք է անել նրանց համար:

«Տանկահայոց Ազատութեան Վարչութիւնը» միջնորդ է ձեր եւ մեր նեղւած եղբայրների մէջ: Տւէք Ձեր լումաները, որ Վարչութիւնը հասցնի այս լումաներից գոյացած գանձը նեղւած եղբայրներին, զէնք տայ նրանց, հաց տայ եւ պահպանէ այն հերոսներին, որոնք իրենց արիւնով պէտք է ողողեն հայրենի հողը:

Ի դիմաց Վարչութեան
Ստորագրութիւնք Ս. Հ. ...
Ա. Ա. ...
1890 կնիք Վարչութեան
Տանկահայոց Ազատութեան

Բ.

Կնիք
Յ. Զագրեան.
մակագրութեամբ

Հայրենասէր եղբարք
ի Ռումանիա եւ Պուլղարիա.

Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ ժողովրդոց դրութիւնը եւ նոցա պատւոյն, ընտանեաց եւ մանաւանդ գոյութեան վրա սպառնացող վտանգը ստիպած են զիրենք ստրկական հնազանդութեան մի ուրիշ կերպ վարւիլ, թուրք լիրբ վարչութեան լրբենի աբարքներէն ազատւելու համար, որ վերջին ժամանակներս ծայրայեղութեանց հասած են:

Արդէն արիւնը կը մխայ Տանկահայաստանի ամէն կողմ: Այս իրողութեան մասին խօսիլն իսկ աւելորդ է․ միայն եւ միայն այդ տառապելոց օգնութիւն է հարկաւոր, նոցա ամենակարեւոր պիտոյքը հոգալու համար: Ցարդ եղած մասնաւոր նիգերն բաւաբար չէր կրնար լինել ընդհանուր գործին, այլ հարկաւոր էր մի դրամական զօրեղ եւ միանգամայն վստահելի կեդրոն գտնել, որ իւր դրիւք ու վարքով յարմարագոյնը լինի:

Ահա ուրախութեամբ կաւետեմ թէ այդ կեդրոնը կազմակերպւած է եւ իւր բաժինը ունի ի Տփխիս Կովկասիոյ մայր քաղաքին մէջ, որոյ գործադիր մարմինն «Վարչութիւն Տանկահայոց Ազատութեան» անւամբ Ձեզ եւ Ձեզմով Ձեր բարեկամաց կը դիմէ իբրեւ ճշմարիտ ազգասէրներ, որպէսզի բարեհաճիք դրամական ոյժերով զօրացնել զինքը, սկսւած դժւար եւ ծանր գործը գլուխ հանելու համար: Ձեր յարգելի եղբայրներէն պ.պ. Ոստանիկեան եւ Պոյաճեան արդէն բացատրած կը լինին, ուստի եւ արդիւնքը ցանկալի է տեսնել ընդ փոյթ դրկելով երկու ընդհանուր գործակալաց, զի ժամանակը ստիպողական է և թանգագին:

Մշակ եւ ծառայ Հայրենիքի Ազատութեան
Յ. Յ. ԶԱԳՐԵԱՆ

15 Նոյեմբեր, 1890, Տփխիս.

ՄԻ ԴԻՄՈՒՄ ՀԱՅ ՀԱՐՈՒՍՏՆԵՐԻՆ

Այս դիմումը եղել է արտասահմանի հայ հարուստներին 1905թ. վերջերը, հայ–թրքական ընդհարումների ամենասուր շրջանին: Հայ–թրքական կռիւները ստացել էին կազմակերպւած պատերազմի կերպարանք՝ գրաւելով Անդրկովկասի գրեթէ բոլոր այն վայրերը, ուր հայերն ու թուրքերը ապրում էին միասին: Կովկասահայ ժողովուրդը ծանր տագնապի մէջ էր: Հաւաքւող նիւթական միջոցները չէին բաւականանում ռազմական ուժերի ու ռազմամթերքի կարիքները հոգալու համար: Պէտք եղաւ դիմել եւ արտասահմանի ունեւորներին: Դիմումնագիրը կազմել ու ստորագրել են Կովկասի հայ բուրժուա եւ մտաւորական տարբեր խաւերի պատկանող հեղինակաւոր անձեր: Ի՞նչ եղաւ արդիւնքը — մեզ որոշ յայտնի չէ: Եթէ չենք սխալւում, դիմումներ եղան միայն Փարիզում եւ Բերլինում՝ առաջին վայրում աննշան արդիւնքով, իսկ Բերլինում առանց որեւէ յաջողութեան: ԽՄԲ.

* * *

Անդրկովկասի ամբողջ հայութիւնը այսօր ապրում է պատմական մի արիւնոտ ճգնաժամ, որով նրա գոյութեան, նրա լինել-չլինելու հրամայող ու անողոք խնդիրն է դրւած: Բոլոր այն խաւար ուժերը, որ պատմական ճակատագիրը հայութեան հարեւան է տւել եւ որոնց համար հանդուրժելի չէ հայի, իբր առանձին կուլտուրական ցեղի, իբր քաղաքակրթական հզօր ֆակտորի ինքնուրոյն գոյութիւնը, այսօր բռնութեան, աւերածի ու արիւնի դրօշակի տակ համախմբւած, մի դիւական դաշնակցութեամբ ուխտել են բնաջինջ անել հայ ազգը:

Տասն երկար ամիսների կազմակերպւած ջարդերը հայ քաղաքներում ու գաւառներում բաւական եղան այդ հրէշաւոր դաւադրութիւնը մերկացնելու եւ հայ ցեղին սպառնացող վտանգի մեծութիւնը պարզելու:

Երկբայութիւնից դուրս է, որ մեր կողմից «անխորհուրդ» համարւած այս կռիւը մեր թշնամիների, Թուրքերի եւ նրանց հզօրապէս օժանդակող բոլոր հակառակորդ տարրերի համար ունի իր ամարդի ու ոճիրներով հարուստ խորհուրդը — հայ ազգի իսպառ ջնջումը: Այսպիսով հասկանալի է դառնում, թէ ինչո՞ւ հայ ժողովրդի բոլոր դասերի ծայրայեղների թէ չափաւորների խաղաղասիրական անկեղծ ջանքերը Թուրքերի կողմից միշտ հանդիպեցին խարդաւանքների, դաւերի եւ նոր ամարդի ջարդերի:

Իբրեւ այս կացութեան մէջ ուրիշ ելք չէր մնում, բայց եթէ զինւել ու պաշտպանւել: Եւ սպառնացող վտանգի բոլոր ահաւոր իմաստը գիտակցելով՝ հայ ժողովուրդը Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարութեամբ ահա տասն ամիս է, որ մղում է անհաւասար ու անողորմ կռիւ՝ գոյութիւնը ու պատիւը պաշտպանելու համար: Սակայն, հայ մարտական ուժերը ներկայ ծանր պահանջներին համա-

պատասխան կերպով զինելու համար բաւական չեն կովկասում ապրող հայ ունեւորների, հայ գիւղացիութեան միջոցները: Մանաւանդ այս վերջինս՝ պարբերաբար ջարդերով մեծամեծ նիւթական վնասներ կրած եւ անճն էլ վտանգի մէջ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջոցով մեծ զոհաբերութիւններ է յանձն առել եւ դեռ չարունակում է տալ իր վերջին կոպէկները: Բայց դա մի կաթիլ է պահանջի մեծութեան առաջ: Զէ՛նք, զէ՛նք, այլապէս հայ ցեղի դէմ կազմած հրէշաւոր դաւադրութիւնը կարող է իւր վախճանական նպատակին հասնել:

Այս պատճառով մենք՝ ըմբռնելով ներկայ մոմենտի բոլոր տրամադիկական նշանակութիւնը մեր ցեղի ապագայի համար, յանուն արդարութեան ու քաղաքակրթութեան, յանուն անիրաւ տեղը տառապող մեր ժողովրդի, յանուն ա՛յն բոլորի, ինչի վերա հաստատուած է ամէն մեր ժողովրդի անբռնաբարելի իրաւունքն աշխարհում — դիմում ենք ձեզ, արտասահմանի ապահովութիւն վայելող հայութեան ունեւոր մասին, որ չուտափոյթ օգնութեան հասնէք աղղային այս հսկայական աղէտի առաջն առնելու համար:

Իւրաքանչիւր վայրկեանը թանգ է, եւ ուշանալը կամ թերանալը այս նուիրական պարտքի մէջ հաւասար է մեծագոյն յանցանքի:

Հայ ցեղի դոյութիւնը վտանգի մէջ է. օգնեցէ՛ք հզօրապէս եւ արագ:

Այս բոլորը վկայում ենք եւ մեր սուրբ պարտքեամբ հաստատում — Ա. Մելիք-Ազարեան, Գասպար Տէր-Մարգարեան, Եփրեմ Ծատուրեան, Յ. Խունունց, Տիգրան Ափրիկեանց, Յ. Շատինեան, Բ. Եղիազարեան, Ալ. Խատիսեան, Սամ. Յարութիւնեանց, բժ. Կ. Ստեփանեան:

(Կենտր. Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան)

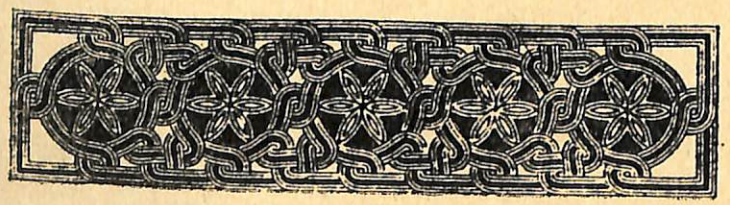

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ

ՎԱՐՊԵՏ ՄԻՆԱՍ ԵՒ ԻՐ ՈՐՄԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Նկարիչ Ս. Խաչատրեանը, իր վերջին ճամբորդութեան ընթացքին Պարսկաստանում, Սեֆէվեան շրջանի հին որմանկարների վերարտադրութիւնից բացի, Նոր-Ջուղայում, Խոջա Պետրոսի տանը, յայտնագործեց նշանաւոր հայ նկարիչ վարպետ Մինասի նկարները: Այդ մի մեծ անակնկալ էր, որովհետեւ Սեֆէվեան շրջանի այդ նշանաւոր հայ պրոֆեսսագէտի գործերը համարւում էին ոչնչացած: Նոյն իսկ վարպետ Մինասի անունը անյայտ է հայութեան ստուար զանգուածներին եւ նրա գոյութեան մասին մի քանի մտաւորականներ եւ բանասէրներ միայն տեղեկութիւն ունեն:

Ո՞վ էր այս ականաւոր արուեստագէտ հայը:

Միայն Առաքել Դաւրիժեցու պատմութեան մէջ է որ վարպետ Մինասի մասին կարող ենք որոշ տեղեկութիւններ գտնել: Ըստ Դաւրիժեցու, Շահ Աբբաս Մեծի անմիջական յաջորդ, Շահ Սէֆիի օրով, Սպահանում ապրում էին երկու մեծ նկարիչներ — վարպետ Մինասը եւ վարպետ Ցակոբջանը, «որք են պարծանք եւ օգուտ մերում ազգի»: Վարպետ Ցակոբջանի մասին ուրիշ ոչ մի յիշատակում չկայ. Դաւրիժեցին խօսում է միայն Մինասի մասին՝ մանրամասնօրէն տալով նրա կենսագրութիւնը:

«Այս վարպետ Մինաս ստացաւ իւր արուեստ պատկերահանութեան եւ ծաղկապարութեան.. ի քաղաքն Բէրիայ որ է Հալապ. եւ անդ եգիտ զայր ոմն պատկերահան վարպետ, որ էր ազգաւ Ֆռանկ, աշակերտեցաւ Ֆռանկ վարպետին եւ ուսաւ ի մանէ. և յետ ուսանելոյն ինքնագլուխս եղեւ. եւ եկեալ ի քաղաքն Ասպահան բնակեցաւ ի տան իւրում, որ էր ի մէջ Ջուղայեցւոց, եւ գործէր զարուեստն իւր զպատկերահանութեան: Եւ վասն կարի առաւել վայելչակերտ գեղեցկատիպ չքնաղատես յօրինուածոյ արուեստին, մեծամեծքն Ջուղայեցւոց տանէին ի ծաղկել եւ ի պատկերագրել զյարկս ապարանից եւ տանց իւրեանց. այսպէս եւ խոջա Նազարի որդի խոջա Սաֆրազն տարեալ ի տուն իւր առ ի զարդարել զապարանս իւր ծաղկօք եւ պատկերօք»*):

Ապա Դաւրիժեցին յիշում է, որ մինչև վարպետ Մինասը ծաղկանկարում էր խոջա Սաֆրազի ապրանքը, Շահ Սէֆին հիւր եկաւ խոջայի մօտ եւ հիանալով հայ վարպետի որմանկարներով, ցանկացաւ տեսնել նրան: Դաւրիժեցին մտնելով մանրամասնու-

*) Պատմութիւն Առաքել Դաւրիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 409—413:

թիւնների մէջ պատմում է, թէ ինչպէս խնջոյքին ներկայ էր նաև Շահ Սէֆիի մի նախարարը, Զըրաղ խան, որ չափազանց այլանդակ արտաքինով մի մարդ էր: Թագաւորը զւարճութեան համար հրամայում է վարպետ Մինասին նկարել նրան, եւ նմանութիւնը այնքան ուժեղ է լինում, հայ արւեստագէտը այնպիսի նկարչական հմտութիւն է ի յայտ բերում, որ «յայնմ օրէ եւ առ յապայ թագաւորն եւ նախարարքն իւր ոչ թողին զնա ի ձեռաց, այլ հանապազ ի տունս իւրեանց պահէին վասն նկարակերտութեան»:

Այդ դէպքից յետոյ, վարպետ Մինասը պալատական նկարիչների մէջ ամենամեծ դիրքերից մէկն էր գրաւում: Եւ մի օր էլ, յաղթելով պալատական նկարիչների գլխաւոր նաղաշ Մահմատ բէգին՝ շահից առաջնութիւնը եւ արժանացաւ Շահ Սէֆիի մեծ պարգեւներին:

Վարպետ Մինասը ունէր բազմաթիւ աշակերտներ, որոնք նրա մօտ կատարելագործում էին նըկարչական արւեստը, բայց նըրանցից եւ ոչ մէկը չկարողացաւ գերազանցել վարպետին: Դաւրիժեցին հիացած դրւատում է նրա տաղանդը, եւ որպէս գովեստ իւր պատմութեան մէջ գրում է, որ վարպետ Մինասը օժտւած էր բընածին շնորհքով և «տեսութեամբ մտաց, որ յառաջագոյն զորպէսն եւ զհանգամանս, զորակս, եւ զքանակս կերպարանաց ամենայն իրաց, կերպացուցեալ ճշգրտապէս ի միտս իւր եւ ապա նկարէր: Եթէ բուսոց եւ տնկոց, եթէ անասնոց եւ գազանաց, եւ թէ թռչնոց եւ մարդոց: Եւ թէ մարդոց՝ որոց ազգաց եւ իցէ, թէ պարսից, թէ հայոց, թէ եբրայեցւոց, թէ հնդկաց, թէ փռանկաց, թէ ռուսաց, թէ վրաց, քանզի որում ազգի կերպարան որ նկարէր, ամենեւին յար եւ նման նկարէր· սոյնպէս եւ ի ներգործութիւնս եւ ի կիրս մարդկան... թէ ի ծիծաղել, թէ ի բարկանալ, թէ ի տրտմութեան, թէ յարբեցութեան, թէ յօրանջել, թէ ի ուրախութեան, թէ ի մարտ պատերազմի . . . Այլեւ զժամանակն կենաց մարդոյն նըկատեալ մտօք իւրովք, ըստ նմին եւ նկարէր զգեղն եւ զգոյնն, եւ զկերպարան հասակի մարդոյ նըկարէր... եւ յորում հասակի լինէր գաղափարն, այնմ հասակի յարմարեալ նմանեցուցանէր զնըկարեալ պատկերն, եւ թէ ձիթով պատկեր, եւ թէ առանց ձիթոյ, ի քարտիսի, ի կտաւի, ի տախտակի, ի պղնձի, ի յորմն եւ այլ ինչ կերպիւ յոր եւ պիտոյանայր: Այլ եւ զգրոց էր ծաղկող... քան զի զամենայն մասնաւոր արհեստ, որ այսմ նկարակերտ արւեստիս հետեւի, զամենայն անթերի գիտէր»:

Վարպետ Մինասը միաժամանակ « հմուտ էր եւ բժշկական արւեստի »:

Այսքան կարող եւ բազմատաղանդ անձից սակայն, բացի մի շարք որմանկարներից, ոչինչ չի մնացել : Այդ որմանկարները գտնւում են Ջուղայում, խոջա Պետրոսի տանը, չափազանց ողբալի վիճակում: Նկարիչ Ս· Խաչատրեանը վերակազմել է այդ որմանկարներից 20 կտոր:

Նկարչութեան պատմութեան էջերում վարպետ Մինասի եւ Ս· Խաչատրեանի անունները այլեւս անխզելի կապերով կապւած են միմեանց, որովհետեւ վերջինս ոչ միայն դարերի փոշիների միջից

հանեց Մինաս վարպետի որմանկարները, այլ եւ կարողացաւ ըմբռնել նրանց ոգին, իւրացրել վարպետ Մինասի վրձինի թափն ու ոյժը, վերակազմել նրա նըկարների երբեմն բոլորովին աղաւաղւած եւ եղծանւած գծերն ու գոյները: Մէկ խօսքով՝ նա ամիսներ ապրեց ժէ դարու ոգով, զգաց այն ինչ պիտի զգար մի շահ–աբբասեան նկարիչ:

Ըստ Խաչատրեանի, վարպետ Մինասի որմանկարների մէջ երբեմն աչքի էին խփում կոպիտ և գռեհիկ մարդակազմական սխալներ: Մի արձանագրութիւն, սակայն, եկաւ փարատելու վարպետ Մինասի անւան շուրջ կուտակւած կասկածները· այդ արձանագրութեան մէջ կարդում ենք որ՝ *Շահ Սուլէյմանի ժամանակ մի ինչ որ անյայտ ձեռք նորոգութեան է ենթարկել վարպետ Մինասի որմանկարները.*— «Յամս թագաւորութեան Շահ Սիւլէյմանի եւ ի հայրապետութեան Սրբոյ Էջմիածնայ Յակոբ կաթողիկոսին ի թւին ՌԹԺԵ ին ձեռամբ մեղաւոր Մաթէոսին որ է որդի Պրն· Մինասին, որ մանուկ տեամք հանգեաւ ի Քրիստոս· էր ամաց ԹՆի· մաղթեմ ի Ձենչ ով սիրելիք, յորժամ տեսնել սորա դպիք յիշել զՄաթէոսին եւ ըզծնողսն իւր եւ պապն իւր հեգահոգի եւ ողորմած խոջա Պետրոսին եւ ընդ իւր մերձաւորացն, զոր նորոգեց զտունս ցանկալի· ի վայելումն որդւոց իւրոց Պետրոս ջանին: Տեառն Տէրանց տայցէ բերկրել· յարազւարճ յաւիտենին, որ է յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն»:

Պէտք է ենթադրել, ուրեմն, որ նկատւող սխալները արդիւնք են Շահ Սուլէյմանի անտաղանդ նկարչի «վերանորոգութեան»:

Վարպետ Մինասի քսան գլխաւոր որմանկարների մէջ, Ս· Խաչատրեանը ամենից աւելի նշանակութիւն է տալիս մէկին, ուր պատկերացւած է շահ Աբբաս Մեծը, խոջա Պետրոսի ապարանքում, խնջոյքի ժամանակ: Շահ Աբբասը գինու գաւաթը ձեռքին՝ բազմել է արքայական գահի վրա, եւ խոջա Պետրոսը նրա առջեւը խոնարհած մատուցանում է պտուղներով լեցուն մի սկուտեղ: Շուրջը՝ պարուհիներ, ազնւականներ, պալատականներ եւ այլն: Այդ որմանկարը ոչ միայն նկարչական մեծ արժէք ունի, այլ եւ մի պատմական ապացոյց է այն բարեացակամ վերաբերմունքին, որ շահ Աբբաս ցոյց էր տալիս հայերին: Նա վկայում է նոյնպէս այն մեծ նշանակութիւնը, որ հայերն ունէին Պարսկաստանի համար երեք դար առաջ:

Վարպետ Մինասը, ինչպէս տեսանք, նկարչութեան արւեստը սովորել էր Հալէպում, մի եւրոպացի վարպետի ձեռքի տակ : Այստեղից եւ եւրոպական ազդեցութիւնը նրա գործերի մէջ: Նրա սկզբնական մի քանի նկարները զուտ եւրոպական ոգով են նկարւած : Հեռանկար, լոյս, ստւեր, եւրոպական ոճով ապարանքներ, եւրոպական զգեստներ, արեւմտեան դէմքեր: Բացի այդ, ինչպէս Դաւրիժեցին էլ հաստատում է, վարպետ Մինասը գործածելիս է եղել իւղաներկեր, որ այն ժամանակ դեռ եւս ընդունւած չէր պարսիկ նկարիչների մօտ: Մի այլ բնորոշ գիծ եւս· վարպետ Մինասը անձման նկարիչ է եղել գազանների եւ նրա նկարների մէջ տեսնում ենք նոյն իսկ խոզեր, որ մահմետա-

կանները միևչեւ այժմ էլ համարում են անմահութ կենդանի եւ խուսափում են նրանից: Հետագայում, ինչպէս ցոյց են տալիս նկարները, վարպետ Միհասը փոխել է եւրոպական ոճը եւ ընկել պարսկական նկարչութեան ուժեղ ազդեցութեան տակ: Այդ շրջանից նա այլեւս թողնելով լոյսն ու հեռանկարը՝ նկարում էր գծերով, ինչպէս նրա ժամանակակից Ռեզա Աբբասին, Մոզաֆֆար Ալին եւ նրանց հետեւորդ նկարիչները:

Այս երկրորդ շրջանի նկարների մէջ առանձնապէս ցայտուն կերպով յայտնագործւում է հայ արուեստագէտի տաղանդը: Նրա նկարները գրաւում են դիտողին իրենց արտայայտութեան ուժով, գոյների ու գծերի հրաշալի ներդաշնակութեամբ եւ եզակի շարժունութեամբ: Վարպետ Միհասի «փիղը», օրինակ, մարմնացումն է ջլուտ եւ ահաւոր ուժի: Նրա ձիաւորները, պատերազմական կտորները համակ շարժում են՝ միացած գոյների եւ գծերի կատարեալ համերաշխութեամբ:

Վարպետ Միհասը 17րդ դարում ունեցել է մի ոճ, նկարչական արտայայտութեան մի ձեւ, որ լիովին համապատասխանում է 20րդ դարու արդիական ոճին: Մենք համոզած ենք, որ նրա նկարների ցուցադրութիւնը Եւրոպայում պիտի ապահովէ փայլուն յաջողութիւն: Եւ մեր հին մատենագիր Դաւրիժեցու հետ գալիս ենք գոչելու· «Ահա պարծանքը հայ ազգի»:

ԶՕՐԱՅՐ ՄԻՐԶԱՅԵԱՆ

Թեհրան

ԹԷ ԻՆՉՈ՞Ւ ՄԻԱՑԱՆՔ «ԻԹԹԻՀԱԱՏ»Ի ՀԵՏ

Վահան Փափազեանի «ՎԷՄ»ի Ա· համարին մէջ գրած յօդուածը յիշեցուց ինձ, Փարիզի մէջ Երիտասարդ Թուրքերու հետ մեր կատարած նախասահմանադրական շրջանի համաժողովը:

Այս համաժողովը՝ տասնեակ մը տարիներ առաջ նոյնպէս Փարիզի մէջ Երիտասարդ Թիւրքերու հետ տեղի ունեցած առաջին համաժողովին կրկնութիւնն էր, միևնոյն նպատակը հետապնդող:

Այն ժամանակւան ժողովին կը մասնակցէին, ի միջի այլոց Սիսեան (Ա· Ահարոնեան),— որ իր հերթին նախագահեց նաեւ ժողովին,— Միհաս Չերազ, տողերս գրողը, եւ ուրիշներ:

Նախորդ համաժողովի փարձառութեամբ, մենք՝ հայ պատգամաւորներս՝ գիտնալով հանդերձ թէ Երիտասարդ Թիւրքերու վրա վստահութիւն չըլլար, ազգային առաւելագոյն իրաւունքներ եւ անոնց գործադրութեան համար գրաւոր կամ թէ հրապարակային խոստումներ առնելու համար՝ 1907ին կրկին միացանք Երիտ· Թիւրքերու հետ:

1907 նոյեմբ· 7ին՝ գաղտնի ժողովի մը մէջ՝ Թիւրքերու հետ համաձայնեցանք հետեւեալ երեք կէտերու շուրջ·

1· Այսօրւան վարչաձեւը տապալել·

2· Սահմանադրական կարգերը՝ երեսփոխանական ժողովը հաստատել·

3· Այս նպատակին հասնելու համար ամէն միջոց գործածել:

Բուն ժողովներուն, որոնք նաեւ հրապարակային չէին, այլ

Պառոն Տը Լօրմէի ուխտը Բերլէնի քնակարանին մէջ տեղի կունենային, նիստերուն կը նախագահէին կարգով՝

Հ· Յ· Դաշնակցութեան կողմէ՝ ողբացեալ Խաչատուր Մալումեան (Է· Ակնունի)·

Ապակեդրոնացման կուսակցութեան կողմէ՝ իշխան Սապահէտտին·

Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան կողմէ՝ Ահմէտ Րիզա:

Առաջին ժողովին իսկ, երբ վերոյիշեալ երեք կէտերը էական եւ ընդունելեցան, Թիւրքերը՝ ի մասնաւորի Ահմէտ Րիզա՝ առարկեցին, թէ «Բոլորս ալ մէ՛կ նպատակի շուրջ հաւաքուած, միաբանած ենք· այլ եւս զանազան ազգութիւններու առանձնաշնորհումներն ու մասնակի պահանջումները ջնջել պէտք է, անոնց բախտը կապելով Թիւրքերու հետ»: Այս առթիւ՝ մէջտեղ նետուեցաւ Պերլինի 61րդ յօդուածը, որով Հայոց մասնաւոր ապահովութիւններ ու բարեռորոգումներ կը խոստացուէին:

Տողերս գրողն՝ առարկելով թէ այդ յօդուածի ջնջումը մեզմէ կախում չունի, այլ Եւրոպայի կողմէ զայն ստորագրող մեծ պետութիւններէ, իր ընկերներով միասին մերժեց Թիւրքերու այս առաջարկը, եւ՝ իբրեւ բողոքի նշան՝ երեք հայ ներկայացուցիչները (Ակնունի, Աջեան եւ Էժտեհար—Ի· Զարդարեան) դուրս ելան սրահէն: Բայց հաշտութիւնը շուտով գոյացաւ, որոշելով «չեղեալ համարել» յիշեալ առաջարկը:

Այս պարագան ցոյց տուաւ Թիւրքերու ներքին նպատակը եւ միւս ազգութիւններու ապրելու իրաւունքը ջնջելու դիտաւորութիւնը, դեռ 1907ի՛ն···:

Համաժողովի աւարտումէն ետք մենք իրարմէ բաժնեցանք՝ առ երեսս՝ սիրով· բայց ներքնապէս համոզած՝ գծեցինք մեր անկախ գործելու ծրագիրը, մասնակցելով հանդերձ օսմանեան վարչաձեւի տապալման գործին եւ սահմանադրական կարգերու վերահաստատութեան:

Մեր հնգետասնօրեայ միացեալ ժողովները կանոնաւոր կերպով տեղի կունենային՝ մինչեւ Սահմանադրութիւն՝ անգա՛մ մը Ահմէտ Րիզայի գրասենեակը, Բոնապարտ փողոց, թիւ 25, անգա՛մ մըն ալ իմ բնակարանս, ուր պատէն կախուած Հին Հայաստանի քարտէսի եւ հայկական գիւանշանի համար՝ շանսատակ պէհաէտտին Շաքիրի դիտողութեանց արժանացայ օր մը:

Ասոր վրա՝ ժողովի թիւրք անդամներէն մէկը, որ դեռ կապրի, գաղտնի կերպով ինծ ըսաւ, թէ Ահմէտ Րիզայի կուսակիցները չափազանց ազգայնամոլ մարդեր են, ուստի լաւ կըլլար անոնց եկած օրը մէջտեղէն վերցնել այդ պատկերները: Ինչ որ չգործադրեցի, այլ՝ ընդհակառակը՝ հարկ եղած բացատրութիւնը տուի անոնց, յաջորդ ժողովին:

Օր մըն ալ, տակաւին Սահ-

մանադրութիւնը չհռչակուած, վանի ծանօթ դէպքը պատահեցաւ, որ Ահմէտ Րիզայի թունալից մէկ յօդուածով ողջունեցաւ, իր փրանսերէն «Մէշվէրէթ» թերթունկին մէջ:

Փարիզի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Մարմնի երկու անդամներ՝ ժընեւէն եկած հրահանգի մը համաձայն՝ ներկայացանք «Մէշվէրէթ»ի խմբագրատունը եւ Ահմէտ Րիզայէ հաշիւ պահանջեցինք իր գրածի մասին: Նա՝ փոխանակ չքմեղանալու՝ մեզի յայտարարեց, բառ առ բառ. «Եթէ հայերը իրենց դաւադրական գործունէութիւնը չը դադրեցնեն, *շատ գէշ* կըլլայ իրենց համար»: (Ինձ հետ միասին գացող ընկերը դեռ ողջ է, եւ Փարիզ կը գտնուի. կրնայ այս մասին վկայել, եւ ըսել, թէ ո՛րքան զզւանք զգացինք Ա. Րիզայէն):

Այս դէպքերէն ետք՝ մեր միացեալ ժողովներէն մէկուն մէջ Պէհաէտտին Շաքիր մեզմէ ուզեց իմանալ, թէ մենք (Հ. Յ. Դ.ը) ի՞նչպէս կը պատրաստենք ձեռքի ռումբեր: Մեր պատասխանն եղաւ.— Չենք գիտեր: Բայց այս խնդիրն անմիջապէս ներկայացուցինք ժընեւ, մեր Արեւմտեան Բիւրոյին, զգուշացնելով մեր ընկերները:

Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք՝ Երիտ. Թիւրքերու ազգայնամոլ եւ համօսմանցիական տարրը, այն է «Իթթիհատ վէ Թէրաքքը» կուսակցութիւնը, Ատանայի ջարդով իր գոյնը բոլորովին դուրս տւաւ:

ԱԶԵԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՏՊԱՐԱՆԻ

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԸ

Անցեալ տարի լրացաւ Երուսաղէմի տպարանի հարիւրամեակը: «Սիոն» ամսագրի նոյեմբերի բացառիկ համարում տրւած է տպարանի պատմութիւնը, որից քաղում ենք հետեւեալ տեղեկութիւնները:

Երուսաղէմի տպարանը սկսել է գործել 1833թ. յունուարին, երբ լոյս է տեսել 16 էջից բաղկացած առաջին գրքոյկը «*Տետրակ Աղօթամատոյց*» անունով: Տպարանի նախաձեռնողն ու հիմնադիրը եղել է Զաքարիա պատրիարք Տէր – Պետրոսեանը՝ Տարօնի Կոբ գիւղից: Առաջին վիմագրական մամուլը նւիրել է Ակնցի Մահտեսի Ալիքսան Եղիազարեանը:

Իր գոյութեան հարիւր տարւայ ընթացքին տպարանը ունեցել է վերելքի եւ անկման շրջաններ: Առանձնապէս փայլուն է եղել Եսայի պատրիարքի շրջանը, երբ 10 տարում տպել է 117 գիրք: Համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ինչպէս բովանդակ թրքահայ կեանքը, Երուսաղէմի տպարանն էլ կանգ առաւ եւ վերաբացւեց միայն 1925թ. մայիսին: Այսօր Երուսաղէմի տպարանը ունի մօտ 80 տեսակ տառեր, մեծ մասը հայերէն, այլ եւ լատինական, արաբական, յունական եւ եբրայական տառեր: Ունի 29 տեսակ մայր տառեր: Տպարանը օժտւած է ընտիր մեքենաներով՝ արագատիպ մամուլ, ծալող ու կազմող մեքենաներ, բոլորն էլ ելեկտրաշարժ: Բացի սեփական գործերից, տպարանը ընդունում է պատւէրներ եւ դրսից:

Հարիւր տարւայ ընթացքին Երուսաղէմի տպարանից լոյս է տեսել 390 անուն գիրք՝ մէջը հաշւելով եւ 57 տարւայ օրացոյցները: Այդ 390 գրքի խոշոր մասը պարունակում է կրօնա – բարոյական նիւթ, բայց կարեւոր տեղ են գրաւում եւ գրականբանասիրական–պատմական հրատարակութիւնները: Այս վերջինների շարքին մասնաւորապէս արժէքաւոր են Եղիշէ պատմագրի, Յովհաննէս Կաթուղիկոս Մանդակունու, Վրթանէս Քերթողի, Անանիա վարդ. Շիրակացու, Յովհաննէս կաթուղ. պատմաբանի, Գրիգոր Նարեկացու, Ներսէս Շնորհալու, Ներսէս Լամբրոնացու, Մատթէոս Ուռհայեցու հատորները, ինչպէս նաեւ Աստ. եպ. Տէր–Յովհաննէսեանի երկհատոր «Ժամանակագրական Պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի»ն, «Զայնքաղ Շարականի»ը, «Հին եւ Նոր Կտակարանաց Համաբարբառ»ը եւ այլն: Պատերազմից յետոյ, լոյս տեսան *Օրմանեանի* «Ազգապատում»ի երրորդ մասը, «Դուրեան Մատենադարան»ի շարքը, *Գար. Արք. Յովսէփեանի* «Մխիթար Այրիվանեցի»ն, *Նարեկի* աշխարհաբառ թարգմանութիւնը եւ այլն:

Իր նիւթական հնարաւորութիւններով Երուսաղէմի տպարանը կարող էր, անկասկած, շատ աւելի հարուստ գործունէութիւն ունենալ, բայց եթէ չի ունեցել, կատարւածն էլ չպէտք է համարել զանցառելի գործ հայ մշակոյթի զարգացման բնագաւառում: Յուսանք, այսուհետեւ, նա աւելի կը մօտենայ կեանքի պահանջներին եւ աւելի արդիւնաւէտ գործունէութիւն ցոյց կը տայ: Երեւոյթները յուսալից են այդ տեսակէտից:

ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ

ՄԵՐ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ ·— Մեր պարբերականները ամսէ ամիս առատ բերք են տալիս հայ մշակոյթին: Մշտական ընթերցողը գոհունակութեամբ կարձանագրէ այս փաստը: Այլ է խնդիրը, թէ ընթերցողը ինքը ի՞նչպիսի վերաբերում է ցոյց տալիս դէպի հայ տպագիր խօսքը: Մէկ ևմոյշ ահա «*Հանդէս Ամսօրեա*»ն՝ մեր պատկառելի եւ վաստակաւոր հայագիտական ուսումնաթերքը, որ անդուլ ջանասիրութեամբ շարունակում է Մխիթարեան հայագէտների լուսագոյն աւանդութիւնները: Վերջին՝ ևոյ ·–դեկտեմբեր համարի խմբագրական ազդից տեղեկանում ենք, թէ հանդէսը տնտեսական ցաւալի տագնապի մէջ է: Խմբագրութիւնը յանձն է առել ծանր գոհողութիւններ: «Բայց չգտաւ բաջալերութիւն· չգտաւ ընթերցողներու շրջան: Ձեղաւ հնարաւորութիւն ոչ միայն տարիներու ընթացքին ընդարձակել ուսումնաթերքին ծաւալը, այլ եւ ահա հարկին մէջ կը գտնուի նւագեցնել թերքին ծաւալը բառորդով: Թէ հարուստը եւ թէ գրագէտը տնտեսական տագնապը պատճառ բերին հրաժարելու ուսումնաթերքին բաժանորդագրութենէն: Այսպէս թերքին հրատարակութեան բովանդակ ծախքերը ծանրացան խմբագրութեանս ուսին: «Հանդէս Ամսօրեա»յի 1933 տարեշրջանը ահաւոր բացով կը փակէ իւր հաշւեկշիռը»:

Անկեղծօրէն ցաւում ենք հայագիտական մեր լաւագոյն հանդէսի այս վիճակի համար: Հապա ամօթ չունի՞ն ազգասիրութիւնից ճառող հայ հարուստները, որոնցից իւրաքանչիւրը տարւայ մէջ մէկ խնջոյք պակաս անելով՝ կարող էր վայելուչ ձեւով ապրեցնել այս հանրօգուտ ձեռնարկը:

1933 տարւայ ընթացքին «Հանդէս Ամսօրեա»ն տւեց մէկիկ աւելի արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս խմբագիր *Հ· Ն· Ակինեանի* «Եղիշէ վարդապետ եւ իւր Պատմութիւն Հայոց Պատերազմին» ճնշական ուսումնասիրութիւնը, « Սիմէոն Դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն»ը կամ «Մովսէս Գ· Տաթեւացի կաթ·–ի կեանքն ու Գործը» ևայլն: Ապա՝ *Ա· Սարուխանի* « Վրաստան եւ Հայերը », *Հ· Ա· Խրլաթեանի* «Յովհ· Այվազովսկի ծովանկարիչ», *Հ· Տաշեանի* հմուտ գրութիւնները եւ այլն:

Յիշած բոլոր ուսումնասիրութիւնների մէջ ամենէն ուշագրաւը, անշուշտ, Հ· Ակինեանինն է Եղիշէի Պատմութեան մասին: Հ· Ակինեանը յայտնում է տեսակէտներ, որոնք տրամագծօրէն հակառակ են ցարդ տիրող կարծիքին: Այդ տեսակէտները, ի հարկէ, դեռ կը գրաւեն հայագէտ գիտնականներին:

ՍԻՈՆ· — Հայագիտական – բանասիրական տեսակէտից հետզհետէ սկսում է աչքառու տեղ գրաւել եւ Երուսաղէմի «*Սիոն*» կրօնական – գիտական – բանասիրական ամսագիրը, որ շատ կողմերով յիշեցնում է Էջմիածնի երբեմնի «Արարատ»ը:

Եղիշէ արքեպ· Դուրեանի պատրիարք դառնալուց յետոյ, Երուսաղէմը, կարծես, վերակենդանացաւ· դպրոց, տպարան, մատենադարան դրեցին ուշադրութեան կենտրոնում: 1926թ· սկսեց լոյս տեսնել «Սիոն» ամսագիրը (նոր շրջան): Դուրեանի մահից յետոյ, սկսած գործը շարունակեց նրա յաջորդ Թորգոմ պատրիարքը, եւ վիճենայից ու վենետիկից յետոյ, կամ հէնց նրանց շարքում, Երուսաղէմն էլ դարձաւ հայագիտական–հրատարակչական աշխատանքի կարեւոր վայր: Վկայ՝ Երուսաղէմի տպարանից լոյս տեսած մի շարք արժէքաւոր հատորներն ու 7 տարւայ «Սիոն»ների բանասիրական բաժինը:

«Սիոն»ի նոյեմբերի համարը բացառապէս նւիրւած է Երուսաղէմի տպարանի հարիւրամեակին: Մի շարք յօդւածներով ներկայացւած է վանքի հարիւրտարւայ մշակութային կեանքը: Այդ յօդւածների շարքին առանձնապէս հետաքրքրական է *Մեսրոպ եպ· Նչանեանի* ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը տպարանի հարիւրամեայ գործունէութեան մասին:

«*Սիոն*»ի անցեալ տարւայ համարներում, ի միջի այլոց, լոյս տեսան *Գարեգին արքեպ· Յովսէփեանի* երկու վերին աստիճանի հետաքրքրական ուսումնասիրութիւնները՝ «Վախտանգ Որդի Ումեկաւ եւ նորա տոհմը» եւ «Իգնատիոս մանրանկարիչ և Շուշանոկանց տոհմը»: Բանասիրական – պատմական մասիզ յիշենք նաեւ *Եղ· արք· Դուրեանի* գրութիւնների շարքը « Անթեղած կայծեր » ընդհանուր վերնագրի տակ, *Պօղոս Գ· Պատր·–ի* «Ինքնակենսագրութիւնը », ինչպէս նաեւ մի շարք դիւանական հուշ նիւթեր:

«Սիոն»ի այս տարւայ յունւարի համարում հետաքրքրական է *Գարեգին արք· Յովսէփեանի* «Պատասխանը Վերապատուելի Կ· Պ·Ատանալեանի Հարցումներին»: Վեր· Ատանալեանը երկու գրութեամբ մի շարք հարցումներ է ուղղել կաթուղիկոսին՝ լուսաւորչական եւ բողոքական եկեղեցիների փոխյարաբերութեան մասին: կաթուղիկոսի յանձնարարութեամբ Գարեգին արք· պատասխանում է· — Պահել եւ վերակենդանացնել Հայաստանեայց ազգային եկեղեցին, հայ միւս հատւածները (կաթոլիկ, բողոքական), իբրեւ փոքրամասնութիւններ, պէտք է օժանդակենք հայկական ուրոյն ամբողջութեան պահպանման ու զարգացման: կաթոլիկութիւնը, ինչպէս եւ բողոքականութիւնը «Հայոց մէջ հիմնարերաբար յառաջ եկած շարժում չէ, այլ դրսից է ներմուծւած», ինչպէս դրսից է ներմուծւած, կարող ենք աւելացնել մենք, բոլորիվքմբ: «Դրսի ոյժ» էր եւ «ցարական կառավարութեան ժամանակ ռուսական եկեղեցին», որի ազդեցութեան տակ «նոյնական շարժում էր սկսւում մեր սահմանադիր գիւղերի մէջ յանդիմանելու սուռնալու կամ անձնական վէճեր ու թշնամութիւններ յայտնի լուծելու նպատակով, պաշտպանութիւն գտնելով նեոշնւած պետական պաշտօնեաների մէջ, երբ նաւ եկեղեցու պաշտօնեան աճառի սահմանի տան հնարաւորութիւն չունէին հրեւր պատուաւորութիւնը կատարելու՝ մոլորւածներին դարձի

բերելու նկատմամբ»,— ճիշտ եւ ճիշտ, կաւելացնենք մենք, թէպէս այսօր, երբ խորհրդային կառավարական դրամով գործող «Ազատ Եկեղեցին» ոտքի հանուեց էջմիածնի դէմ, երբ «հայ եկեղեցու սպասաւորները գնդակի սպառնալիքի տակ հնարաւորութիւն չունին... մոլորուածներին դարձի բերելու»:

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամսագրի վերջին 2 համարներում (դեկտ., յունուար) պատմական–բանասիրական մասում վերջացել են «Բագրատ վրդ. Թաւաբալեանի նամակները», շարունակւում են *Մ. Աբրահամեանի* «Յիշատակելի Օրեր» յուշերը, *Յ. Քիւրտեանի* «Հին Ճանապարհորդագրութիւններ Հայաստանի եւ Հայոց մասին», *Մ. Գիւլխանդանեանի* «Հայ Թաթարական Ընդհարումները Բագւի մէջ», *Մ. Օտեանեանի* «Ա. Վռամեան իբրեւ հրապարակագիր» (յունւ.), *Արմէնի* «Հ.Յ.Դ. Պայքանիներու մէջ» (յունւ.): Բոլորն էլ արժէքաւոր պատմական նիւթեր:

Դեկտեմբեր ամսից սկսել են տպել Յ. Մովսէսեանի կենդանի ու կենցաղային փաստերով յագեցած յուշերը, որ հմտութեամբ գրի է առել *Ա. Ամուրեանը*: Նոյն ամսից լոյս է տեսնում եւ *Կ. Մանդակունու* «Դէպի Կոիւ» աշխատութիւնը—ռուսահայոց ազգային կեանքի գրաւման վերաբերող փաստեր ու վաւերագրեր, որոնց մեծ մասը թէեւ ժամանակին հրատարակւած է, բայց ներկայ ամփոփումն ու յուսաբանութիւնը օգտակար ծառայութիւն է հայ պատմութեան:

ՎՐԱՑ ՄԱՄՈՒԼԻՑ

Թիֆլիսի վրացերէն «*Մնաթուրի*» պարբերականի 1933թ. № 5ում, Վրաստանի համալսարանի ուսուցչապետ Լեւոն Մելիխէթբէգը լոյս է ընծայել «Նադաշ Յովնաթան Աշուղ»ին նուիրւած մի յօդւած: Մելիխէթբէգը ակադ. Ն. Մառի աչքի ընկնող աշակերտներից է եւ գրաղւում է գլխաւորապէս հայ – վրացական մշակութային կեանքն ու յարաբերութիւնները բնորոշող նիւթերով: 1930թ. նա հրատարակեց վրացերէն լեզւով մի գեղեցիկ աշխատութիւն Սայեաթ Նովայի մասին, որ յաջող է յիշւում մեր աշխատակից Յ. Զաւրեանի «Վէմ»ում տպւող ուսումնասիրութեան մէջ:

Իր յօդւածում Նաղաշ Յովնաթանի մասին Մելիխէթբէգը տալիս է աշուղի համառօտ կենսագրութիւնը, խօսում է նրա թողած գրական ժառանգութեան մասին, որից նմոյշներ է տալիս վրացերէն թարգմանութեամբ: Բացի այդ, նա հաղորդում է մի շարք նոր տեղեկութիւններ Յովնաթանեանների տոհմի գեղարւեստական գործունէութեան մասին — Նաղաշի, սրա որդի Յանկոթի եւ թոռ Յովնաթան Յովնաթանեանի: Այս վերջինս Սայեաթ Նովային ժամանակակից նշանաւոր նկարիչ էր. նրա վրձինին են պատկանում վրաց արքայական ընտանիքի մի քանի անդամների նկարները, ինչպէս նաեւ Հայաստանի եւ Վրաստանի մի շարք եկեղեցիների, ի թիւս որոնց եւ Էջմիածնի մայր տաճարի որմանկարները:

Մելիխէթբէգի յօդւածից յետոյ, դրած է Նաղաշ Յովնաթանի լաւագոյն մէկ ոտանաւորը՝ «Գովեմ սրտիս ուրախական», որ բնագրից թարգմանել է վրաց յայտնի բանաստեղծ Ա. Գրիշաշվիլին: Սա հմուտ հայերէնագէտ է. հայ մօր զաւակ է եւ ծագում է թիֆլիսցի Մամուլաշվիլի ընտանիքից, որ հաւանաբար նոյնպէս ունի հայկական ծագում: Գրիշաշվիլիի գրչին են պատկանում երկու գեղեցիկ, հոգեկան անխառն ջերմութեամբ գրած աշխատութիւններ՝ Սայեաթ Նովայի եւ հին Թիֆլիսի կեանքի մասին: Բացի այդ, Գրիշաշվիլին հրատարակել է Յ. Թումանեանի հատընտիր ոտանաւորների եւ պատմւածքների մի հատոր վրացերէն թարգմանութեամբ:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՅՈՎՀ· ՅԱԿՈԲԵԱՆ, ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ · — Ուղեգրութիւններ, հատոր Ա· ԺԳ — ԺԶ դար (1253—1582): Հրատ· *Մելքոնեան Ֆոնդի*, Երեւան, 1932:

Յունաստանն ու Հռոմը շատ հին ժամանակներից արդէն ծանօթ էին Արեւելքին: Այդ ծանօթեան մեծ չափով նպաստեցին Աղեքսանդր Մակեդոնացու արշաւանքները, յոյն վարձկան զօրքերի ծառայութիւնը պարսից թագաւորների մօտ, գիտնականների ճանապարհորդութիւնները եւ յետոյ՝ առեւտուրը Արեւելքի հետ, որտեղից ստացւում էին ազնիւ քարեր, թանգագին կերպասներ, համեմներ եւ անուշահոտութիւններ, որոնց այնքա՛ն սիրահար էր ագահ եւրոպացին: Դասական հնութիւնից մեզ հասել են արեւելեան երկրների բազմաթիւ նկարագրութիւններ, որոնք սակայն Հնդկաստանից այն կողմը չեն անցնում:

Միջին դարերում իտալացի վաճառականները էին գլխաւորապէս վենետիկցիք ու ջենովացիք, որ ընդարձակ ու կանոնաւոր առեւտրական կապեր ստեղծեցին Արեւելքի հետ՝ գրասենեակներ ու գործակալութիւններ հաստատելով Միջերկրական ու Սեւ ծովերի արեւելեան եզերքներին: Իտալացի վաճառականների շնորհիւ այլազան տեղեկութիւններ հասան Եւրոպա Արեւելքի հեթեթային հարստութիւնների մասին եւ մեծապէս գարկ տուին Արեւելք ճամբորդելու եւ հարուստ աւար բերելու տենչին: Խաչակրաց արշաւանքների գաղափարի յաջողութիւնը արդիւնք էր հէնց այդ տրամադրութեան· վերջին հաշուով, այդ արշաւանքները յարատեւ աւարառութեանց ու թալանների մի շարք էին:Խաչակրաց արշաւանքները կատարւում էին Հռոմի պապական աթոռի հովանաւորութեան տակ· սրա վրա էր ընկնում նրանց գաղափարախօսական մասը: Հռոմը, որ երբեք չի երազել մահմետական տարբերը բրիստոնեայ դարձնելու մասին, գլխաւորապէս ձգտում էր իրեն հետ կապել արեւելեան բրիստոնեաներին, որոնց շուայլում էր մեծամեծ, բայց երբեք չիրագործուղ խոստումներ, թէ նրանք մահմետականների լծի տակից կազատւեն, եթէ նախօրօք հռովմէադաւանութիւն ընդունեն: Պապերի այս ձեւի գործունէութիւնից առանձնապէս տուժեցին հայերը:

Արեւելքում բրիստոնէութիւն քարոզելու համար Հռոմն ուղարկում էր միսիոնարներ, որոնք, ըստ ընկալեալ սովորութեան, վերադարձին մանրամասն տեղեկագիր էին ներկայացնում իրենց ուղեւորութեան մասին: Այս նիւթից արդէն միջին դարերում Արեւելքի մասին հարուստ գրականութիւն էր հաւաքւել, որ հետզհետէ աւելի եւ աւելի հարըստացաւ առեւտրականների, միսիոնարների և զանազան պատւիրակների ու դեսպանների կազմած տեղեկագրերով:

Երեւանի համալսարանի դասախօս Յովհ· Յակոբեանը մի բախտաւոր միտք է յղացել՝ քաղել ու հրատարակութեան տալ եւրոպացի ճանապարհորդների հաղորդած տեղեկութիւնները Հայաստանի եւ Անդրկովկասի մասին: Ներկայ գրախօսականի առարկայ հանդիսացող հատորն է պ· Յակոբեանի այդ գործը, որ բաղկացած է հետեւեալ բաժիններից·

ա) Մոնղոլական շրջան, մինչեւ ԺԴ դարի վերջը — Ռուբրուկվիս եւ Մարկո Պոլօ:

բ) Լէնկ Թէմուրի շրջան — Գոնզալէյ դէ Կլաւիխօ:

գ) Թուրքմէնների շրջան՝ Պարսկաստանում, Ատրպատականում եւ Հայաստանում — վենետիկցի ճանապարհորդների խումբը:

դ) Պարսկաստանը ԺԶ դարում — գլխաւորապէս անգլիացի ճանապարհորդների խումբը:

Պ· Յակոբեանի ընտրած հեղինակները ամենքն էլ շատ հետաքրքրական են· քաղուածքները, բացի առաջին բաժնից, արուած են խիստ ընդարձակ եւ գրեթէ սպառիչ: Նրա առած հրատարակութիւնները համարւում են առաջնակարգ, այդ հրատարակութեանց ծանօթութիւնները օգտագործուած են հմտութեամբ: Թարգմանութիւնը կատարուած է անգլիերէնից եւ կարելի է համարել յաջող:

Գրախօսականի սահմանների մէջ անհնար է երկար խօսել այս ստուար ու չափազանց արժէքաւոր գրքի մասին· այդ պատճառով ես կը սահմանափակւեմ միայն առաջին բաժնով, այսինքն՝ մոնղոլական շրջանով:

Քաղուածքներ անելու այն ձեւը, որ որդեգրել է պ· Յակոբեանը, ինձ թւում է մի փիչ պարզունակ: Նա առնում է ամէն հեղինակից այն մասերը, ուր յիշւում են հայերն ու Անդրկովկասը, կամ ուր ճանապարհորդը անցնում է Հայաստանից եւ Անդրկովկասից: Ձեմ կարծում, թէ այս ձեւը նպատակայարմար է: Բնականաբար, շատ հետաքրքրական է տեսնել, թէ ինչ տպաւորութիւններ է կրել ճանապարհորդը Հայաստանից ու հարեւան երկրներից անցնելիս, բայց այդ տեղեկութիւնները այնքա՛ն աննշան են, յաճախ անորոշ ու մութ եւ գրեթէ միշտ փիչ հետաքրքրական, որ հազիւ թէ էական բան աւելացնեն մեր գիտցածի վրա: Մինչդեռ այդ ճանապարհորդների օրագրութիւնների գլխաւոր, եթէ չասենք միակ արժէքը այն մասերի մէջ է, ուր մերկացած են ժողովուրդների ներքին կեանքին վերաբերուղ տեսնելիքները, նրանց ներքին կազմակերպութիւնը, տիրող դասերի հետապնդած շահերն ու նպատակները եւ, որ ամենակարեւորն է, հասարակական խաւերի եւ յաղթող ու պարտուած, այլ եւ շրջապատի ժողովուրդների փոխադարձ յարաբերութիւնները: Միայն սրա՛նց մէջ է ճանապարհորդների գրածների գլխաւոր արժէքը, որովհետեւ, կրկնում եմ, այն սակաւաթիւ ու շփոթ տեղեկութիւնները, որ Հայաստանի ու Վրաստանի մասին տալիս են Մարկո Պոլօն եւ Ռուբրուկվիսը՝ մի առանձին արժէք չեն ներկայացնում: Նոյն իսկ Ռուբրուկվիսի հաղորդած

վերին աստիճանի հետաքրքրական տեղեկութիւնը հայ վարդապետի եւ սրա շինած եկեղեցու մասին Մանգու-խանի բանակավայրի կողքին, կը մնայ բոլորովին անհասկանալի, եթէ ծանօթ չլինենք մոնղոլների ներքին կեանքի պայմաններին, նրանց դէպի այլազան կրօնները եւ ի մասնաւորի դէպի քրիստոնէութիւնն ունեցած վերաբերումին: Վերջապէս, հէնց այս վերջին հատուածների ընթերցումը կը ստիպէ ընթերցողին մտածել առհասարակ մոնղոլների ճակատագրի մասին, որ այնքան անակնկալ ու տարօրինակ կերպով ազդել է ուրիշ ժողովուրդների ճակատագրի վրա: Բոլոր այս հարցերին պատասխան չկայ պ. Յակոբեանի առաջ բերած կտորների մէջ, մինչդեռ նրա առած հեղինակների երկերում պատասխանը տրուած է:

Եւ, յիրաւի, ինչպէ՞ս պատահեց, որ այդ դեռ հարիւր տարի առաջ հեզ ու աննշմար հովիւ ցեղերը ԺԳ. դարում, յանկարծ, տէր դարձան գրեթէ ամբողջ Ասիային մինչև խաղաղական ովկիանոսի եզերքները, եւ Եւրոպային՝ մինչև Վիսլա գետը, անձայրածիր Ռուսաստանը վերածելով Պսկովի ու Նովգորոդի փոքրիկ հանրապետութեանց: Ապա նրանք ուղղուեցին դէպի հարաւ, անցան Կովկաս, Անդրկովկաս, Հայաստան եւ Սիրիայի մի մասը*): Իսկ վերջը նոյն այդ մոնղոլները պարտուեցին ու նուաճուեցին իրենց իսկ նուաճած ժողովուրդներից եւ նորից սկսեցին ապրել պարզ հովուական կեանքով՝ երգերի եւ աւանդութիւնների մէջ միայն պահելով իրենց երբեմնի փառքի աղօտ յիշողութիւնները, թէեւ Ջինգիզ-խանի յաջորդներից ոմանք դեռ երկար ժամանակ գրաւած պահեցին Պարսկաստանը, ուր նրանց տիրապետութեան տակ պարսից գրականութիւնը հասաւ զարգացման բարձրագոյն աստիճաններին:

Այս մոնղոլները հիանալի կազմակերպիչներ էին եւ հմուտ՝ նուաճած ժողովուրդները կառավարելու գործում: Վճռական խստութեամբ պահանջելով հանդերձ հպատակութիւն, հարկերի ու տուրքերի վճարում եւ ամէն տեսակ պարտականութիւնների կատարում՝ նրանք միաժամանակ գիտէին կատարեալ ներքին ազատութիւն տալ իրենց հպատակներին եւ միջամուխ չէին լինում բնաւ նրանց կրօնական գործերին: Այդ պատճառով մոնղոլների տիրապետութեան տակ գտնուող երկրները ծաղկում էին:

Միանգամայն ճիշտ է Գուդշմիդի այն նկատողութիւնը, թէ «մոնղոլական նուաճումների հետեւանքն եղաւ ցամաքային ճանապարհների այնպիսի զարգացում, որպիսին աշխարհ երբեք չէր տեսած: Դրա հետեւանքով, այն զարգացած տարրերը, որոնք այդ ժամանակաշրջանում թափանցել էին Միջին Ասիա, մշտական շփման մէջ էին իրար հետ»*): Այդ զարգացած տարրերի մէջ էին նախ եւ առաջ քրիստոնեաները, առաւելապէս՝ նեստորականները, ապա՝ յակոբեանները եւ, վերջապէս, հայերը՝ քաղկեդոնցի թէ հակառակորդ: Հեռաւոր հարաւից եկած այս քրիստոնեաներն էին, սովորաբար առեւտրական նեստորականները, որ Մոնղոլիայում վաղուց ի վեր եւ լայնօրէն տարածել էին քրիստոնէութիւնը: Այսպէս, դեռ 1007 թուին կերայիտները ընդունել էին քրիստոնէութիւն: Սրանց պետ Ունգ-խանը, որ եւրոպացիներին ծանօթ՝ միջին դարերի **Prestre Jean** եւ արաբների Մալէք Իւհաննան է, մեծապէս նպաստեց քրիստոնէութեան տարածման մոնղոլների մէջ: Շատ գիտնականների կարծիքով, նոյն իսկ հովիւ մոնղոլների զարթօնքը տեղի ունեցաւ գլխաւորապէս շնորհիւ այդ նեստորական վաճառականների ու միսիոնարների պատմութեանց Մոնղոլիայից հեռու ընկած երկրների հարստութեան ու գեղեցկութեան մասին, եւ շնորհիւ այն մարգարէութեան, որ բերուած է եւ Յակոբեանի գրքում Մոնղոլիայի եկեղեցու պատմութեան մէջ, թէ՝ քրիստոնէութիւն ընդունելով մոնղոլները կը յաղթեն բոլոր քրիստոնեաներին: Թէեւ մոնղոլները շատ հեշտութեամբ էին քրիստոնէութիւն ընդունում, բայց նոյնքան հեշտութեամբ էլ թողնում էին. իրենց բնաւորութեամբ նրանք խիստ անտարբեր էին դէպի կրօնական խնդիրները եւ սիրով ընդունում էին ամէն դաւանանք, որ այդ վայրկեանին շահաւոր էր թւում:

Մոնղոլների այս վերաբերումը դէպի քրիստոնէութիւնը շատ հաւանական է դարձնում եւ Հեթում պատմիչի հաղորդած տեղեկութիւնը Մանգու - խանի քրիստոնէութիւն ընդունելու մասին, որի ճշմարտութիւնը կասկածելի է համարում պ. Յակոբեանը (էջ 28), այն ինչ այդ բանը հաստատւում է ոչ միայն վերեւ պատմուածով, այլ եւ Մանգու-խանի բանակի կենտրոնավայրում քրիստոնէական, մասնաւորապէս հայկական եկեղեցու գոյութեան փաստով:

Չի կարելի չցաւել, որ պ. Յակոբեանը բոլորովին անտես է արել Հեթում պատմիչին: Չեմ կարծում վերջինիս ծագումով հայ լինելու պարագան պատճառ պէտք է համարել, որ նրա գրուածքն էլ դասուի հայ հեղինակների գրուածքների շարքին: Ե՛ւ լեզուն (հին ֆրանսերէն), ե՛ւ գրուածքի նպատակը (ստիպել Պապին դուրս գալ ի պաշտպանութիւն հայերի), ինձ թւում է, պարտաւորեցնում են, որ Հեթումին համարենք եւրոպական հեղինակ: Բոլոր հեղինակներից Հեթումն առաջինն էր ըստ ժամանակի — Ռուբրուկվիսը գալիս է անմիջապէս նրանից յետոյ—որ ամենից աւելի հետաքրքրական տեղեկութիւններ է տալիս հայերի մասին, վերին աստիճանի լաւ ու ճիշտ փաստեր է հաղորդում մոնղոլների մասին, գծում է այն ժամանակւայ մի շարք պետութիւնների քաղաքական կացութեան հարազատ պատկերը եւ մի արտակարգ հետաքրքրական

*) Յակոբեանը չի տուել նոյն իսկ Կարպինիի յատակագիծը: Կարպինին մանրամասնօրէն պատմում է Հայաստանի նուաճումը մոնղոլներից:

*) **Kleine Schriften**, III, 609.

ֆաղաֆական ծրագիր է առաջարկում նոր խաչակիր արշաւանքի համար: Ըստ այս ծրագրի խաչակիրներին արևելքից պիտի աջակցէին մոնղոլները, իսկ կենտրոնից՝ դաշնակից Հայաստանն ու Վրաստանը: Այդ ծրագիրն, ի հարկէ, գլուխ չեկաւ, որովհետեւ նախ Պապը անզօր էր ռուի հանելու Եւրոպան Հայաստանի եւ Վրաստանի ազատութեան համար, իսկ երկրորդ՝ գլխաւորապէս այն պատճառով, չր հաշւի չէին առնուած Հայաստանի այն ժամանակւայ պայմանները, նրա ներքին դասերի իրական փոխյարաբերութիւնները*):

Վերջացնելով այս մի քանի դիտողութիւնները՝ ես պիտի փակեմ ինչով որ սկսեցի· պ· Յակոբեանը գեղեցիկ ծառայութիւն է մատուցել հայ ժողովրդին՝ հրատարակելով տալով ծանօթանալ արեւմտեան ճանապարհորդների հաղորդած տեղեկութիւնները Հայաստանի մասին: Շատ ցանկալի է, որ այս լաւ եւ օգտակար գիրքը լայնօրէն տարածւի հասարակութեան բոլոր խաւերում:

Յ· Ջ·

« ԱՆԴՐԿՈՎԿ· ԽՈՐՀՐԴ· ԴԱՇՆ· ԸՆԿԵՐՎ· ՀԱՆՐ· ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ 1927 Թ· ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ», 1929, Թիֆլիս (ռուսերէն):

Գրախօսականի համար թերեւս ուշ է այս հատորի մասին խօսելը, բայց ի նկատի ունենալով, որ խորհրդային հրատարակութիւնները շատ դժւարութեամբ են ստացւում արտասահմանում, աւելորդ չենք համարում վեր առնել այս գրքի մի քանի կէտերը, որոնք այժմէական են եւ այսօրւայ համար:

Շուրջ 400 էջնոց մեծածաւալ այս հատորը լեցուն է փաստական նիւթերով, թւերով, վիճակագրական աղիւսակներով, որոնց մեծ մասն արդէն կորցրել է այժմէականութիւնը· կոլխոզը հիմնովին փոխել է Անդրկովկասի ժողովրդական տնտեսութեան կառուցւածքն ու բնոյթը, եւ այն ինչ որ կար 1927ին՝ այլեւս հետաքրքրական եւ այժմէական են գրքի միայն մի քանի մասերը, մեզ համար, մանաւանդ, այն էջերը, ուր խօսւում է Անդրկովկասի սահմանավէճերի եւ նոր սահմանագծումների մասին:

Դուրս է գալիս, որ սուսիկ-փուսիկ տեղի են ունեցել նոր սահմանագծումներ, եւ Հայաստանի *գոյութիւն ունեցող սահմանները, նորից մկրատւել են յօգուտ հարեւանների*: « 1927թ· 20 յունիսին, կարդում ենք գրքում, Անդրգործկոմին կից ըստեղծւում է «Անդրկովկասի հանրապետութիւնների միջև հողային, անտառային եւ ջրատնտեսական վէճերը լուծող մի յանձնաժողով» հետեւեալ կազմով· նախագահը եւ երկու անդամները նշանակւում են Անդրկովկասի Գործադիր կոմիտէի նախագահութեան կողմից· յանձնաժողովի մէջ մտնում են նաեւ երկուական ներկայացուցիչներ ամէն մի հանրապետութիւնից: Այդ յանձնաժողովը ունի իր մշտական պաշտօնէութիւնը: Յանձնաժողովի պարտականութիւնն է գծել վարչա-տնտեսական սահմանները Անդրկովկասեան հանրապետութիւնների միջեւ, կարգադրել ծագող վէճերը հողային և անտառային սեփականութեան շուրջը սահմանակից վայրերում, ինչպէս նաեւ վէճերը այն արտադրեալների օգտագործման շուրջ, որոնք գտնւելով մի հանրապետութեան սահմաններում՝ օգտագործւում են ուրիշ հանրապետութիւնների կողմից»:

Թէ ինչո՞ւ է 6–7 տարի յետոյ միայն այդ հարցը մէջտեղ եկել, գեկուցումը բացատրում է հետեւեալ ձեւով· թէեւ 1921–23–ին հանրապետութիւնների պատասխանատու ներկայացուցիչների խորհրդաժողովներում այդ սահմանագծումը տեղի էր ունեցել, բայց որովհետեւ սահմանագծումը հիմնւած է եղել հինգ վերստանոց քարտէսի վրա, իրական սահմաններ չէին ապահովւած· այդ պատճառով բիւրիմացութիւնները բնակչութեան եւ գաւառների վարչութիւնների միջեւ շարունակւում էին: Այդ գաւառների հողաշինարարութիւնը կամ լոում էր թիւրիմացութիւնների մասին (Ղազախ, Դիլիջանի գաւառներ) եւ կամ թէ դանդաղում էր, օրինակ, գոյութիւն ունեցող եւ հաշւեյարդարի չենթարկւած հակառակութիւնները Նախիջեւանի եւ Հայաստանի միջեւ: Յատկապէս սուր է իրական սահմանագծումը այն գաւառներում, որոնք խորհրդայնացումից յետոյ ազգագրական տեսակէտից բաժանւել են (Ղազախի եւ Դիլիջանի, Քիւրդիստանի եւ Զանգեզուրի, Բորչալուի եւ Լոռի Փամբակի): Տեւել ժամանակաշրջանում այդ աշխատանքները կատարել են Ղազախ-Դիլիջանի, Քիւրդիստանի–Զանգեզուրի, Ախալքալակի եւ Լենինականի գաւառներում»:

Աշխատանքների թանձրացեալ արդիւնքների մասին շատ մշուշապատ են գրւում տրւած տեղեկութիւնները: Չի ասւած, թէ ի՞նչ ձեւով են լուծւած կարեւոր հարցերը:

Առաջին հերթին Դիլիջանի գաւառի Լալաֆենդ գիւղից կըտրել է 50,8 հեկտար հողամաս յօգուտ Ադրբէջանի: Այսպիսով, պարզւում է, որ 1917ին քշւած և կոտրւած Արարատ գիւղի հողամասը ամբողջովին տրւած է Ադրբէջանին, թէեւ հանրապետութեան շրջանին Արարատ գիւղը Հայաստանի սահմաններում էր եւ բազմաթիւ հայ-ազրբէջանեան վէճերի ընթացքին այդ խնդիրը որեւէ վէճի առարկայ չի եղել նոյն իսկ մուսաւաթականների կողմից:

Հինգ վերստանոց քարտէզի պատրւակով վերականգնել են թուրք ֆոչտրների ցարական շրջանի իրաւունքները: Հակառակ որ «11 յուլ· 1924թ· համաձայնութիւնը հաստատած էր Անդրկովկ· Գործ· Կոմիտէի կողմից, վէճերը ֆոչտրների մէջ անվերջ շարունակւում էին:1928ի ամառը Անդրկովկասի հողային

---

*) Հեթումի գրւածքը թարգմանւած է Հ· Մկրտիչ Աւգերեանի կողմից — *Հեթում Պատմիչ Թաթարաց*, *Վենետիկ*, 1842: Դժբախտաբար, Աւգերեանը դուրս է ձգել թէ Հեթումի ծրագիրը եւ թէ, առհասարակ, գրւածքի վերջին ամբողջ քաղաքական մասը, որ մինչեւ այսօր էլ մնում է գրեթէ անմատչելի հայ ընթերցողի համար:

յանձնաժողովի աշխատակիցները վերջնական համաձայնութիւն կայացրին կողմերի, այսինքն՝ Զանգեզուրի եւ Քիւրդիստանի գաւառների միջեւ: Սահմանագծւեց 70 եւ կէս կիլոմետր տարածութիւն: Այդ աշխատանքի ընթացքին կանգնեցրւին 32 սահմանային նշաններ»: Զանգեզուրի եւ Քիւրդիստանի գաւառների Դիգի և Մալիբէգլուի շրջանների տասը սահմանակից գիւղերում գոյութիւն ունէին վէճեր 1·163,5 հեկտար հողամասի համար: Հարցը քննւեց տեղում *Ստուրուայի* (վրացի) նախագահած մի յանձնաժողովում 1927ին եւ վըճռւեց յանձնաժողովի 1927 նոյեմբեր 26ի նիստում: Այս որոշումը իրագործւեց, 27 կիլոմետր երկարութեամբ սահմանը որոշւեց եւ վճռւեց 76 սահմանային նշաններ կանգնեցնել:

Բորչալուի եւ Լոռի–Փամբակի գաւառների միջեւ գոյութիւն ունէին վէճեր 23·000 հեկտար հողամասերի առթիւ: Հանրապետութիւնների հողային գործավարները Եակուբովի նախագահութեամբ (թուրք) 1928թ· 10 օգոստ· նիստում համաձայնութեան եկան վիճելի հարցի վճռման ընդհանուր սկզբունքների մասին: 10 օգ· համաձայնութեան հիման վրա Հողային Յանձնաժողովի աշխատակիցները մանրամասն քննութիւն կատարեցին եւ հաւաքեցին անհրաժեշտ նիւթերը 148 կիլոմետր վարչական տնտեսական սահմանի համար: Այդ աշխատանքի ընթացքում հրապարակ եկան 7 վիճելի հողամասեր Բորչալուի 5 գիւղերի եւ Լոռի–Փամբակի 5 գիւղերի միջեւ:

Որովհետեւ սահմանային վիճելի խնդիրների քննութիւնը ուշացաւ, Անդր· կենտր· Գործ· Կոմիտէի նախագահութիւնը ստեղծեց յատուկ մի յանձնաժողով ժող· կոմիսարների խորհուրդների նախագահներից, որոնց առաջարկւեց երեք ամսւայ ընթացքում հաշւեյարդարի ենթարկել բոլոր վէճերը սահմանակից շրջաններում: Այս յանձնաժողովը 29 յուն· մինչեւ 2 փետր· 1929թ· համաձայնութեան եկաւ հետեւեալ հարցերի վերաբերմամբ·

1) Ղազախի եւ Դիլիջանի գաւառների միջեւ վիճելի Շինիխ Այրումի շրջանի մասին:

Այս շրջանն էլ նոր է վիճելի դարձել: Բոլշեւիկեան բարբառով «դաշնակ–մուսաւաթականների» միջեւ վէճ չի եղել այդ շրջանի մասին, որ Հանրապետութեան առաջին օրից սկսած Հայաստանի Դիլիջան գաւառի մասն էր կազմում: Թէ բոլշեւիկները ի՞նչ են վճռել յայտնի չէ:

2) Քիւրդիստանի եւ Դարալագեազի գաւառների միջեւ Ալլագեօլլար 12000 դեսեատին արօտատեղերի մասին: Այդ տեղերը նոյնպէս Հայաստանի սահմաններում են եւ Ազրբէջանը պահանջում է իրեն միացնել:

3) Զանգեզուրի եւ Քիւրդիստանի միջեւ ամառային արօտատեղերում վարչա – տնտեսական սահմանների մասին:

4) Ջէբրայիլի եւ Մեղրիի գաւառների միջեւ Նիւվադի, Այնաձորի եւ Տուղուտ գիւղերի մասին:

5) Ջիբրայիլի եւ Զանգեզուրի գաւառների միջեւ Օխչի չայի

20 գիւղերի եւ Բազար չայի մէկ գիւղի մասին:

6) Խ· Հայաստանի եւ Նախիջեւանի շրջանի միջեւ 5 գիւղերի մասին:

7) Մեղրիի եւ Օրդուբաթի վէճը 977 դեսեատին հողակտորի մասին Կարճեւանի եւ Քիլիթի միջեւ:

8, 9 եւ 10 կէտերը աննշան խնդիրներ են Թիֆլիսի եւ Ղազախի գաւառների եւ Զաքաթալայի միջեւ:

11) Բորչալուի – Լոռիի սահմանագծում:

12) Լենինականի եւ Ախալաքի սահմանագծում:

Անդրկովկ· Գործ· կոմիտէի նախագահութիւնը իր 1928թ· 18 փետր· նիստում հաստատեց վերոյիշեալ յանձնաժողովի համաձայնութեան արձանագրութիւնը եւ որոշում հանեց նախագահութեան կողմից հաստատւած համաձայնութիւնը կենսագործելու միջոցների մասին: Այդ պատճառով նախագահութիւնը առաջարկեց Հողային Յանձնաժողովին տեղերում անցկացնել եւ վերջացնել բոլոր վիճելի խնդիրները, իսկ հանրապետութիւնների կենտրոնական Գործ· կոմիտէներին առաջարկւեց յայտարարել շահագրգռող բնակչութեան, թէ որոշումը հանւած է հանրապետութիւնների կառավարութիւնների նախագահների համաձայնութեան հիման վրա եւ վերաքննութեան ենթակայ չէ: Նոյն որոշումով տեղերին առաջարկւեց Հողային Յանձնաժողովին ամէն տեսակ աջակցութիւն ցոյց տալ որոշումը կենսագործելու համար: Միաժամանակ նախատեսւած է ընկերային պաշտպանութեան (պատիժ) չափը այն անձանց նկատմամբ, որոնք մեղաւոր կը լինեն 18 փետր· 1929 թւի որոշման խախտման համար»:

Այս երկար մէջբերումը ցոյց է տալիս, որ խորհրդային Վրաստանի եւ Ազրբէջանի համար վիճելի են հանրապետական Հայաստանի սահմանները եւ նոր են որոշւում այդ սահմանները՝ ի վնաս Հայաստանի, մինչդեռ հին շրջանին վիճելի համարւած Ախալքալաքի, Ղարաբաղի, Բորչալուի եւ Զուլֆայի հարցերը համարւում են փակւած դարձեալ ի վնաս Հայաստանի: Վրաց–ազրբէջանեան խորհրդային դիմակ հագած ազգայնականները իրականացնում են իրենց նախորդների երազած պահանջները, իսկ Երեւանը նոյն իսկ ունեցածը չի կարողացել պաշտպանել: Թէ որոշման ընդհանուր ոգին եւ թէ պատժի սպառնալիքը ցոյց են տալիս, որ փոփոխութիւնները կատարւում են այն ձեւով, որ Հայաստանից որոշ մասեր պոկւել եւ յանձնւել են հարեւաններին: Թէ ի՞նչքան եւ ինչպէս, գիրքը որոշ չի ասում, բայց կարելի է ենթադրել, որ բաւական հողեր խլւած են հողազուրկ Հայաստանից:

Բնորոշ է, որ Հայաստանի մէկ հինգերորդին վերաբերող այս վէճերի մասին ոչ մի խորհրդային թերթ ոչինչ չի տպել, մինչդեռ երբ տարիներ առաջ սահմանի մի քանի աննշան ուղղումներ էին արւել յօգուտ Հայաստանի Մեղրիի շրջանում, ամբողջ հայ խորհրդային մամուլը և արտասահմանի բոլշեւիկեան թերթերը ահագին աղմուկ բարձրացրին:

Ն·ԲԱԴԱԼԵԱՆ

ԿԵՆՆԻ ԵԻ ԱՐԻԵՍՏ, Տարեգիրք Դ· տարի, 1934· Փարիզ

Պարսամեան եղբայրներու Տարեգիրքը թեւակոխած է իր գոյութեան չորրորդ տարին: Այս տարի մասնաւոր ջանք թափած է կատարելագործելու հրատարակութեան արտաքինը, գեղարուեստական կողմը: Ընտիր թուղթ ու մաքուր տիպը արդէն ապահովական են անոր համար· այս անգամ յատուկ խնամքով ընտրուած ու գեղեցկօրէն իրականացուած է պատկերազարդումը, ուր առանձնապէս ուշադրութիւն կը գրաւեն՝ Օ· Գ· Գալստեանի գունաւոր *մանրապատկերը մէկ նկարը*, ինչպէս եւ Հր· Գազանճեանի *Արեւելեան Անկիւն մը՝ լուսնի լոյսով* յատկանշական մէկ նկարը: Հատորը զարդարուած է նաեւ նշանաւոր դէմքերու բազմաթիւ ու ճաշակով պատրաստուած պատկերներով: Եթէ աւելցնենք եւ գիրքին գեղարուեստական նոր կողքը եւ նիւթի դասաւորման ու սարքաւորման ընթացիկները, մօտաւոր գաղափար տուած կըլլանք Տարեգիրքի արտաքին պատկերի մասին:

Գալով բովանդակութեան՝ այս տարի գլխաւոր տեղը կը բռնէ գրական մասը: Այստեղ կը գտնենք « մոխիրներու մէջէն » հանուած ֆանի մը սրբագան ընշխարները, ինչպէս Դանիէլ Վարուժանի չորս տունանոց մէկ ոտանաւորը՝ «*Միլօի Աստղիկին*», Ալփասլանի «*Երկոտնեանները*», Ռ· Զարդարեանի եւ Տիգրան Չէօկիւրեանի անտիպ նամակները՝ կենսագրական թանգարժէք տարրերով, փոքրիկ նմոյշներ Ե· Տէմիրճիպաշեանի ու Գ· Զոհրապի ձեռագիրներէն եւ այլն: Ռ· Զարդարեանը իր 6(19) մայիս 1906թ· նամակին մէջ, Փիլիպէէն կը գրէ· «*Մանիսա եղած միջոցիս կրկին ձերբակալուեցայ . . . քիչ եաք ալ՝ երբ բանտէն դուրս եկայ՝ աճապարեցի ընտանիքով հեռանալ: Եւ բախտաւորութիւն մը եղաւ ասիկա, քանի որ յաջորդող դէպքերը, ապահովաբար, ծանրօրէն պիտի բաղխէին ինծի: Փիլիպէ հասնելէս եաք՝ ձեռնարկեցինք Ռազմիկ եռօրեայ թերթի մը հրատարակութեան, որը արդէն վեց ամիսէ ի վեր բաւական յաջողութեամբ կը շարունակէր*»:

Օրւայ գրական նիւթերու շարքին կը կարդանք շարունակութիւնը Մկրտ· Պարսամեանի « *Մեռնող Գիւղին Պատմութիւնը* »՝ տեսակ մը ինքնակենսագրական վերյիշում մանկութեան օրերու — սրտաշարժ տեսարաններ անվերադարձ անցեալի:

Ապա կուգան Վահրամ Թաթուլի, Արմէն Սեւանի («Հուսկ Արշաւ»), Հրաչ Զարդարեանի («Անդրանիկ»), Արամ Զարըգի «(Նէմէսիս)» չափածոյ գրուածքները:

Մ· Պարսամեանի տւած տեսակցութեան մը մէջ Ղ· Մելոյեան պարզած է իր տեսակէտը գրականութեան եւ իր ստեղծագործութեան մասին: Մելոյեանի մէկ հիմնական պնդումը, անշուշտ, ճշմարիտ է· մեր ամբողջ գրականութեան, բայց, մանաւանդ, պոլսահայ մասի մէջ շօշափելի տեղ գրաւած է «մշուշային» տարրը:

Տարեգիրքի միւս բաժիններէն առանձնապէս պէտք է յիշել հանգուցեալ Մ· Տէրպէտէրեանի «*Այնչափայն եւ Յարաբերականութիւն*» անտիպ յօդուածը:

Անհետացող դէմքերու շարքին մէջ կարեւոր է Տքթ· Գրիգոր Դաւիթեանի կենսագրականը՝ գրւած փայլակ Սանասարի գրիչով: Երգիծական բաժնին մէջ կան Լեւոն Մեսրոպի «Գաղթային Յուցահանդէս»ը — դրւագ մը Հ· Յ· Դ· վերջին Ընդհ· ժողովէն և Յ· Ալփիարի « Ապերախտ »ը (1909):

Բնական է, այսքանով ամբողջ բովանդակութիւնը չսպառեցաւ· Տարեգիրքին մէջ կան եւ ուրիշ նիւթեր, եւ բաւական հարուստ տեղեկատու բաժին — տարւայ ընթացքին պատահած դէպքերու եւ մահերու արձանագրութիւններ , կենսագրականներ, վիճակագրական զանազան տեղեկներ եւ այլն:

Այս ամենը ցոյց կուտայ, որ Պարսամեան եղբայրներու գործը օգտակար եւ անհրաժեշտ գործ մըն է: Իրրեւ վերջաբան, սակայն, կուզենինք արտայայտել հետեւեալ բաղձանքը:

«*Կեանք եւ Արուեստ*»ը կոչուած է ծառայելու ոչ թէ լոյն զանգուածներու ընթերցանութեան, այլ մտաւորականութեան կարիքներուն, հետեւաբար, պէտք է որ գէթ հայ կեանքի եւ արուեստի տարեկան ամբողջ պատկերը՝ փաստերով ու թիւերով՝ ներկայացուած ըլլայ անոր մէջ: Օրինակ, 1933թ· ընթացքին ինչո՞ հայերէն գիրք է լոյս տեսած, ի՞նչ նիւթերու մասին, ի՞նչ է եղած հայ մամուլի պատկերը, մշակութային ի՞նչ ձեռնարկներ կրթական գործի վիճակը, գիտութիւնն ու արուեստը ի՞նչ արտայայտութիւններ ունեցած են հայոց մէջ, ի՞նչ ուժեր առաջ են· ի՞նչ խնդիրներ յուզած են ազգային միտքը — մէկ խօսքով՝ կեանքի եւ արուեստի լրիւ պատկերը մէկ տարւայ ընթացքին, ոչ միայն արտասահմանի, այլեւ Հայաստանի, որի մասին այս տարի գրեթէ ոչինչ կայ Տարեգիրքին մէջ:

Այս լրացումներով «*Կեանք և Արուեստ*»ը կը լինի ո՛չ միայն մէկ անգամ կարդացելիք հրատարակութիւն, այլեւ սեղանի գիրք մը, որուն ընթերցողը կը դիմէ ոչ միայն հանելի ժամանցի, այլ եւ գործնական տեղեկութիւններ քաղելու համար:

Վ·

ՄԱՍԻՍ, Տարեգիրք· Ա· տարի, 1934, Սոֆիա, խմբ· Արմէն Սեւան, Հրատ· «Մասիս» Տպարանի

Մի նոր Տարեգիրք եւս — 320 էջ, լաւ թուղթ, մաքուր տպագրութիւն, գեղեցիկ կողք՝ Մ· Քէպապճեանի գծագրութեամբ, հարուստ պատկերազարդում, ձեռնհաս աշխատակիցներ, բազմակողմանի նիւթ — ահա *Արմէն Սեւանի* այս նոր ձեռնարկի անմիջական տպաւորութիւնը:

«*Մասիս*» տարեգիրքը սահմանուած է ընթերցողների լայն շարքերի համար եւ ունի բազմազան ու բաւական նոխ բաժիններ: Խմբագիրը այսպէս է բնորոշում տարեգրքի նպատակը·— « Տարին անգամ մը, մասնաւորապէս պուլկարահայութեան եւ ընդհանրապէս հայ ընթերցող հասարակութեան, տալ հատոր մը, որ իր վրա միացնէ կրթիչը, հանելին ու օգտակարը, ուրիշ խօսքով՝ բերէ արուեստին խաղցրչունչը եւ գիտութեան բուժիչ նայւածքը»: «*Մասիս*»ը ձգտելու

է ուսումնասիրել բուլգարահայ գաղութի «անցեալն ու ներկան, գիտական եղանակով մը պարզելով անոր կեանքին բազմազան երեսները, մշակութային, տնտեսական, քաղաքական եւ այլն», այլեւ «պիտի ջանայ պատկերացնել *հայ կեանքը*, առաւելապէս՝ *գաղութահայը*՝ որքան կարելի է խնամուած ուսումնասիրութիւններով»:

Տարեգրքի առաջին հատորի մէկ երրորդից աւելին յատկացուած է *գրական* եւ *գեղարուեստական* նիւթերի: Այստեղ տեսնում ենք *Յ. Օշականի* կարծիքները «Մեր բանաստեղծութեան եւ մեր նորեր»ի մասին՝ գրի առած Բ. Թաշեանի ձեռքով: Ապա՝ *Մկ. Պարսամեանի* յօդուածը՝ «Գրական եւ բացասական նկարագիրներ Զօհրապի գրականութեան մէջ», *Ն. Պէշիկթաշլեանի*, *Վ. Գլակի*, *Կ. Մեհեանի* արձակ էջերը, ոտանաւորներ մի շարք հին ու նոր բանաստեղծներից, սիրուն կտորներ բուլգար գրականութիւնից, գրախօսական եւ գրական արձագանգներ: Այս մասում առանձնապէս հետաքրքրական են *Մ. Գալայճեանի* հաւաքած «Ակնայ ժողովրդական երգերը»: Գրական բաժինը կազմուած է յաջող եւ կարդացւում է ախորժակով:

Յաջորդ բաժինը վերաբերւում է «*Ընկերային Տնտեսական Հարցեր*»ին, ուր մասնաւորապէս արժանի է յիշատակութեան Վ. Տոտոմեանցի «Միք. Նալբանդեանց եւ նրա «Երկրագործութիւնը Որպէս Ուղիղ Ճանապարհ» յօդուածը:

«*Գիտական-բժշկական հարցեր*» բաժնում յօդուածներ են ստորագրել հմուտ բժիշկներ Պ. Օրմանեանը, Ն. Թագւորեանը, Մ. Թահթագրանը եւ Պ. Հանօլեանը՝ բոլորն էլ առողջապահական խիստ կենսական նիւթերի մասին:

Մեզ համար առանձնապէս հետաքրքրական է յաջորդ «*Յուշեր եւ նամակներ*» բաժինը, ուր առաջին տեղը տրւած է *Եր. եպս. Փէրտահճեանի* «Առաջնորդական յիշատակներ»ին Օսմ. բանակի երեք մարաջախտների մասին: Ուշագրաւ է Փէրտահճեան եպիսկոպոսի հետեւեալ կարծիքը մարաջախտ Ջէքի փաշայի մասին, որ «կերպով մը Հայաստանի նահանգներուն փոխարքան էր», եւ «Հայոց հանդէպ հետապնդուած քաղաքականութեան հրահանգները Ըլտըզէն ուղղակի իրեն կը փոխանցուէին.—

«Ջէքէզ փաշային հանդէպ արդար ըլլալու նպատակաւ, հարկ է ըսել թէ՝ «հայոց արեան ծարաւի բորենին» չէր ան: Օսմ. *Հուրիէթէ*ն վերջ՝ մեզի ցոյց տըւաւ պալատէն եւ *Պապը Ալիէ*ն իրեն ուղղուած ծածկագիր հեռագիրները և պաշտօնագրերը՝ Սասունը ամբողջութեամբ կոտորելու, *ապստամբ* Կարինը ռմբակոծելով, թիւրք եւ հայ ազգաբնակութիւնը բնաջնջելու: Մեղմացուցիչ պարագաներ մէջբերելով, զանազան պատրւակներով, մարաջախտը միշտ ալ խուսափեր էր վերին հրահանգները գործադրելու»:

Հուրիէթից յետոյ շատերը շտապեցին ինքնարդարացման դիմել եւ փորձեցին ցոյց տալ, թէ իրենց ձեռքերը մաքուր են հայի արիւնից: Փէրտահճեան եպիսկոպոսի բերած փաստը հազիւ թէ բաւական համարուի Ջէքի

փաշայի վարկը հայերի աչքին վերականգնելու համար:

Այս բաժնում պէտք է յիշել եւ մի խումբ մտաւորականների Պատրիարք Եղիշէ Արք. Դուրեանին մատուցած դիմումնագիրը, 1 մարտ 1910ին, խնդրելով միջնորդել Իզմիրլեան կաթուղիկոսի մօտ՝ Ա. Ահարոնեանին բանտից ազատելու համար: Կողք կողքի ստորագրել են 38 մտաւորականներ՝ տարբեր հոսանքներից, որոնց մէջ Մ. Զերազ, Հր. Ասատուր, Մ. Կիւրճեան, Յ. Շահնազար, Գ. Զօհրապ, Ե. Օտեան, Բ. Քէչեան, Ար. Անտոնեան, Զ. Եսայեան, Ղ. Ծ. վրդ. Դուրեան, եւ այլն: Կարելի՞ է այժմ երեւակայել այս կարգի համախմբում որեւէ հարցի շուրջ···

Հետաքրքրական են եւ Յ. Շահրիկեանի, Հ. Ա. Ղազիկեանի անտիպ նամակները, Գ. Զօհրապի վերջին նամակները կնոջ, ինչպէս եւ Լ. Տոլստոյի մէկ նամակը Վ. Տոտոմեանցին:

Արձանագրենք եւ Օն. Մխիթարեանի գեղեցիկ յիշատակը Վասպուրական աշխարհից «Նախապատրաստական Օրեր»ը:

Վերջին բաժինն է «*Պուլկարահայը Երէկ եւ Այսօր*», ուր, բացի ընթացիկ տեղեկութիւններից եւ վիճակագրական նիւթերից, կան եւ խիստ շահեկան պատմական ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս *Գ. Մեսրոպի* «Պուլկարահայոց Ծագումը», կամ *փրոֆ. Կալ. Քացարովի* «Պատմական Կապեր Պուլկարիոյ եւ Հայաստանի Միջեւ» եւ կամ *Ն. Գասպարեանի* «Ֆիլիպէի Շրջանի Հին Հայկ. Եկեղեցիներու եւ Վանքերու Մասին» — երեքն էլ պատմական փաստերով յագեցած աշխատութիւններ:

Այնուհետեւ ներկայացւած է բուլգարահայ ազգային-մշակութային կեանքը՝ *Սոֆիայում*, *Ռուսճուքում*, *Ֆիլիպէում*, *Խասքովայում*, *Սթ. Զագորայում եւ Բուրգազում*՝ մանրամասն փաստերով, թւերով ու պատկերներով:

Հատորը փակւում է մի ամփոփ տեղեկագրով *Բուլգարահայ Գթութեան Խաչի* մասին:

Թւում է թէ այսքանը բաւական է ցոյց տալու համար, որ «*Մասիս*» տարեգիրքը յուրջ եւ օգտակար ձեռնարկ է: Յոյս ունենք, որ յաջորդ տարի բուլգարահայ կեանքին աւելի լայն տեղ կը տրւի եւ, ինչպէս «*Արազ*»ը Ռումանիայում, «*Մասիս*»ն էլ կը դառնայ բուլգարահայ գաղութի անցեալ ու ներկայ կեանքի իրական հայելին:

Ս.

ՍՏԱՑԻԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պրոֆ. Վ. Տոտոմեանց, *«Կոոպերացիա» (Համառօտ ձեռնարկ) Թարգմ. Օն. Մխիթարեան, Սոֆիա*, 1933:

Նշան Պէշիկթաշլեան, 1. *«Ընկերը Շահազար»*, *երգիծավէպ, Փարիզ*, 1927, 2. *«Սիդոննա»*, *դեղանկարեց Մ. Քէպապճեան, հրատ. «Օշական»*, 3. *«Ռապպի»*, *քնարավէպ, մատենազարդեց Մ. Քէպապճեան, Փարիզ*, 1931, 4. *«Երգիծական»*, *Փարիզ*:

Հ. Ա. *«Յեղաննէնդ Շէյթանը»*, *Մատենաշար «Նայիրի» № 2, Սոֆիա*, 1933:

Մասիս, *տարեգիրք. Ա. տարի*, 1934, *խմբ. Արմէն Սեւան, Սոֆիա, հրատ. «Մասիս» տպարանի*:

Ա. Յովհաննիսեան, *«Սկզբնական Թւաբանութիւն». խնդիրներ եւ օրինակներ, Պէյրութ*, 1933:

Վ. Զարդարեան, *«Ցիշատակարան», Գ. հատոր, պրակ 21, Գահիրէ*, 1933:

Յորելեան Վ. Թէֆէեանի 40-ամեայ Գրական Գործունէութեան, *հրատ. կեդր. Յանձնախումբին կողմէ, Փարիզ*, 1934:

Ընդհ. Տեղեկագիր եւ Հաշուկշիռ Հայկ. Բար. Ընդհ. Միութեան, *27րդ շրջան*, 1932*թ.*:

Հ. Աճէմեան, *«Մասիս»*, *օրացոյց, Թուրիզ*, 1934:

«Հայրենիք» ամս.

«Հանդէս Ամսօրեայ».

« Բազմավէպ », « Սիոն », « Հասկ ».

«Հայ Վաստակ», «Երկունք».

«Յառաջ», «Նոր Երկիր», «Արագայ» (*Փարիզ*), «Հայրենիք» *օր.* «Ասպարէզ», «Մշակ», «Հայ Կոչնակ» (*Ամերիկա*), «Արմենիա» (*Արժանթին*), «Նոր Օր», «Հորիզոն» (*Յունաստան*), «Ազատ Խօսք» (*Պուլկարիա*), «Արագ» (*Ռումանիա*), «Յուսաբեր» (*Եգիպտոս*), «Ագդակ» (*Սիւրիա*) «Ալիք» (*Պարսկաստան*), «Գրոհ» (*Ռոստով*), «Գրական Թերթ» (*Երեւան*):

„ՎԷՄ“ ՆԻՒՐՈՂՆԵՐ

Պ. Գորգիտեան, Փարիզ,— 1. Յովհ. Մեղրիկեանին, *Դամասկոս*: 2. Յակ. Տէրմէնճեանին, *Քէյրութ*: 3. Տիկ. Լիւսի Եսայեանին, *Բաղդադ*:

Ա. Թուքճեան, *Անիէռ* — Ադրամ Արմաղանեանին, *Մարսէյլ*:

Իշխ. Խաչատուրեան, *Քէյրութ* — Օր. Ամալիա Աստուրեանին, *Ռէչտ*:

ՄԱՍԻՍ

Տարեգիրք Ա. Տարի, 1934

Խմբ. Արմէն Սեւան

Գինն՝ 100 լեվ. արտասահման՝ 30 Ֆր. Ֆրանք

Դիմել՝ Տպ. «Մասիս», վէսլէց փող. № 21, Սոֆիա.

ՄԵՂՈՒ

Երգիծական շաբաթաթերթ

Տարեկան 100 լեվ.

Վեցամսեայ 50 լեվ.

Ամերիկա տարեկան 2 տոլար

Այլ երկիրներ 30 ֆր.-ֆր.

Հասցէ՝

K. Haladjian, B. P. 444, Sofia (Bulgarie)

ՀԱՅ ՎԱՍՏԱԿ

Առեւտրական եւ Տնտեսական հանդէս

Տարեկան 2 տոլար

Հասցէ՝

Hai Vastag Pub. Co.
29, Fayette st., Boston, Mass. U. S. A.

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Ամսագիր

Տարեկան 5 տոլար

Վեցամսեայ 3 տոլար

Հասցէ՝

Hairenik Press, 15, Shawmut st.
Boston, Mass. U. S. A.

„VEM"

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE

DIRECTEUR: S. VRATZIAN.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ռ· ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ·— Նոր Նախիջեւանի Ակնցեալն ու Ներկան · · 1
Յ· Ճ· ՍԻՐՈՒՆԻ·— Խրիմեան Գրագէտը · · · · · · · 17
Յ· ԶԱԻՐԵԱՆ·— Սայեաք Նովա · · · · · · · · · 38
Մ· ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ·— Վ· Թէֆէեան · · · · · · · · · 50
Վ· ՓԱՓԱԶԵԱՆ·— Հայկական Բարեւորոգումները · · · · 62
Ա· ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ·— Օսմոզիցիան Հանրապ· Հայաստանում · 76
Մուրատի Յուշատետրը · · · · · · · · · · · 98
ԱՆՑԵԱԼՔ·— Արամ, ՀՄ· ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ · · · · · · · 109
ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ·— Վարչութիւն Տաճկահայոց Ազատութեան:— Մի դիմում Հայ Հարուստներին · · · · · · · 115
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ·— «Վարպետ Միհաս», Զ· ՄԻՐԶԱՅԵԱՆ:—Թէ ինչո՞ւ Միացաւիք Իթթիհատի հետ, ԱԶԵԱՆ: — Երուսաղէմի Տպարանը · · · · · · · · · · 119
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ·— Մեր Պարբերականները:— Վրաց Մամուլից · · · · · · · · · · · · · · · · 126
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ·— Յ· Յակոբեանի « Ադրիւրներ Հայաստանի եւ Անդրկովկասի Պատմութեան », Յ· Զ·: — «Անդրկ· Խորհ· Դաշն· Ընկերվ· Հանր· կառավարութեան 1927թ· Գործունէութիւնը», Ն· ԲԱԴԱԼԵԱՆ:— «կեանք եւ Արուեստ» Վ· «Մասիս» Ս· · · · · · · · · · · 130
ՅԱՒԵԼԻԱԾ·— Վահր· եպ· Մանկունի, «Գէորգ Դ· եւ իր ժամանակը» · · · · · · · · · · · · · · · 33—48

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ամերիկա, Բրիտ· կայսրութիւն, Եգիպտոս, Իտալիա՝ տարեկան 65 ֆրանք
Ֆրանսա եւ այլ երկրներ ,, 50 ֆրանք
Ռումանիա, Բուլգարիա, Յունաստան, Սիւրիա, Պարսկաստան ,, 40 ֆրանք

Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդուածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար —

S. VRATZIAN,
4, Sq. Léon de Bertalot, Courbevoie-Bécon (S).

Յանչախս երկնչէր եւ զգուշանայր Պատրիարք Աղաւնի յազգային յուզմանց եւ ի խռովութեանց, որպէս եւ կրօնափոխութեանց, մինչեւ զի հրաժարէր եւ յարտաքին յարաբերութիւնս ընդ օտարազգեաց, որպէս ընդ դեսպանաց, զի մի՛ պատրանք եւ զայթակղութիւնք ծագեսցին: Ահա յաւելումք յապացոյց բանիցս այսոցիկ զօրինակ իմն անմեղ եւ միամիտ: Դեսպանն անգղիական աղղառնէ նմա, զուցէ համաձայն հրահանգաց կեդրոնական կառավարութեան, եթէ ունին Հայք զհրետակ մեծագումար ի Հնդկաստան, որոյ վասն բացեալ են այլք զգատ եւ զպահանջ, փութացէ Պատրիարքն տիրանալ իրաւանց Հայոց որ ի Մուրատեան կտակի: Եւ արդարեւ Հ· Սարգիս Վ· Թէոդորեան եւ Մխիթարեան Մխաքանութիւն ձեռնարկեալ բացեալ էին զգատ առ ի ստանալ զկտակն Մուրատեան, եւ դեսպանն անգղիական զայս ազդարարէր եւ հրաւիրէր ի պաշտպանել զիրաւունս Հայոց: Այլ սակայն Ստեփաննոս Արքեպ· համարի զայս զաւ ինչ ի լուեթերականաց, եւ տայ զպատասխանի բացասական եւ վճռական: Որով եւ դիւրանայր զատն Մխիթարեանց, եւ Մայր Աթոռ ոչ ունէր զտեղեկութիւն ինչ, մանաւանդ զի եւ վիճակն էջմիածնի էր քննադատելի:

Ըստ այսմ ուրեմն երկնչէր եւ զգուշանայր Աղաւնի յամենայն գործս, եւ յաչս պակասէր նմա եթէ ոչ ընդհանուր հեռատեսութիւն եւ խոհեմութիւն, զի՛թ ազգու գործունէութիւն եւ մերթ Եռանդ մտանելոյ ի պայքար ընդդէմ զաւազանից:

Այլ փոխանորդ Գէորգ վարդապետ հաւատարիմ կացեալ սկզբանց եւ գաղափարաց իւրոց որպէս եւ պաշտօնի իւրում ընդ կրօնական պարտաւորութեանց, առնէր զոր արժան եւ հարկ տեսանէր եւ բարձրացուցանէր զվարկ Պատրիարքարանի, ընդ որ ուրախ եւ գոհ էին ամիրայք եւ ողջամիտք:

Այսպէս չարունակէր եւ յարատեւէր հաստատամտութեամբ Գէորգ ի պաշտօնի իւրում, յորժամ ի 22ն օգոստոսի 1841 թուականի գրեաց եւ առաքեաց Աղաւնի Ստեփաննոս զհրաժարական իւր ի պատրիարքութենէ առ Բ· Դուռն ուղղակի՝ առեալ կանխաւ զհամաձայնութիւն ամիրայից: Ըստ որում հակառակորդք ոչ խղճէին եւ ոչ դադարէին ի յուզելոյ զինդիրս եւ զդրպարտութիւնս ընդ պատրրուակօք ազգասիրութեան՝ կրօնասիրութեան եւ կրթասիրութեան, եւ Ստեփաննոս Արքեպ· ոչ սիրէր զբռնութիւնս եւ զհալածանս: Մատթէոս եպիսկ·, այր անհանդարտ եւ վրէժխնդիր, կատարէր զգլխաւոր դեր հակառակորդի հանդերձ թեւադրութեամբք:

Հարկ էր առնել զնոր ընտրութիւն պատրիարքական, եւ Մատթէոսեանք հետեւէին ընտրութեան պարագլխոյ իւրեանց՝ թեկնա-

ծու Մատթէոսի, որ յաջողեալ էր ի ժողովրդական դերս, վայելէր զհամարումն իբրեւ քաջաքարոզ ատենաբան, միանգամայն վստահ ընտրութեան իւրում:

Ամիրայք եւ իշխանապետք միաբանեալ խոհեմութեամբ իմն ջանացին թողուլ ապարդիւն զթեկնածութիւն Մատթէոս եպիսկոպոսի:

Առարկեալ ի Համաժողովի զիրաւախոհութիւն եւ զխաղաղութիւն ընդհանուր, համաձայնին առաջարկել ի հաստատութիւն Բ. Դրան զերկուս անձինս, զԱստուածատուր եպիսկոպոս եւ զՄատթէոս եպիսկոպոս, վստահեցուցեալ զՄատթէոսեանս, զի Աստուածատուր զոլով ծերունի եւ ամաց եօթանասուն եւ մի, կայսերական կառավարութեան հաստատեսցէ զերիտասարդ Մատթէոս ի պատրիարք: Եւ ի միւսէ կողմանէ ազդեն ամիրայք որոց հարկ էր, եւ տան հաստատել զԱստուածատուր եպիսկոպոսն ի պատրիարք:

Մատթէոս եպիսկոպոս վստահացեալ յանդգնութեան կուսակցաց իւրոց եւ յաջողութեան ընտրութեան իւրում, կարեւոր պատրաստութեամբք եկեալ մնայր յԵրուսաղէմատան ի Գում Գաբու, ուր գտանէր եւ գիշերէր նաեւ Աստուածատուր եպիսկոպոս յաւուրսն յայնոսիկ:

Գիտէր անշուշտ Մատթէոս զտրամադրութիւնս ազդեցիկ ամիրայից եւ իշխանապետաց, որոյ վասն ի գիշերի զբաղեալ ի խօսակցութիւնս՝ բերէ զառիթ յարմար եւ առաջարկէ Աստուածատուր եպիսկոպոսի, զի եթէ դու հաստատեսցես ի պատրիարք, զո՞րպիսի բարութիւնս շնորհես ինձ. մինչ եթէ յաջողեսցէ ինձ, խոստանամ կատարել զոր ինչ եւ խնդրեսցես յինէն: Աստուածատուր պատասխանէ յաւէտ նմա, եթէ ելանես ընդ իս ի կատակ, եւ ծիծաղիս ի վերայ իմ, ցորչափ անհնարին լիցի հաստատութիւն իմ, միանգամայն ապահովեալ է պատրիարքութիւն քո: Ուր ուրեմն պարզէ եւ խնդրէ Մատթէոս յԱստուածատրոյ, զի եթէ դու լիցիս պատրիարք, աքսորեսցես զՊօղոս եպիսկ. Թաքթաքեան. եւ եթէ յաջողեսցէ ինձ, խոստանամ կատարել զոր ինչ խնդրեսցես: Եւ այսպէս աւարտեալ զնորաձեւ բանակցութիւն եւ զվիճաբանութիւն մտանին ի քուն*):

*) ԾԱՆՕԹ. Վ.ԵՊ.Մ.— Արդարեւ հաւատարիմ եղեւ Մատթէոս եպիսկ. խոստմանն իւրում, եւ յետ ամաց յորժամ ինքն Մատթէոս եպիսկոպոսն եղեւ պատրիարք, ոչ եթող Աստուածատուր եպիսկոպոսի երբեմն պատրիարքի արձանագրել զանունն իւր ի ճակատս Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ Նոր Թաղի (Եէնի Մահալլէ) Իւսկիւտարու, ի շինութիւնն որոյ բազումս տառապեցաւ Աստուածատուր, ծախսեալ և զբաղում դրամս իւր անձնական:

Իսկ Աստուածատուր եպիսկոպոս հաստատեալ ի պատրիարք հակառակ յուսոյ եւ ակնկալութեան իւրում բացագանչէ. «Աստ-տուր եղեւ պատրիարք, վա՜յ աշխարհի» եւ այլն, եւ նստի յաթոռ պատրիարքութեան ի 19ն սեպտեմբերի (1841):

Ի յաջորդ աւուր (20 սեպտեմբեր) ել եւ վերադարձաւ Ստեփաննոս արքեպ. Աղաւնի ընդ Պօղոս եպիսկոպոսի Թաքթաքեան յԱրմաշ: Գնաց եւ Մատթէոս եպիսկ. յԱռաջնորդութիւն վիճակին Զմիւռնիոյ, յորում հետեւէր ի վերջին պահու:

Գէորգ վարդապետ շարունակեալ զփոխանորդութեան պաշտօն, համաձայն փափաքանաց ամիրայից, խոհեմութեամբ իմն ղեկավարէր զփոխանորդարան զոյգ ընդ գործոց վերաբերելոց պատրիարքութեան, որպէս եւ զԱստուածատուր եպիսկ. որ էր այր բարեպաշտ եւ պարզամիտ, միանգամայն անփորձ եւ բարկասիրտ յոյժ:

Օր աւուր, ընդ պատրուակօք ազգային բարեկարգութեան եւ յառաջդիմութեան, սատականային խլրտմունք ազգայինք, որոց խրախոյս կարդայր Մատթէոս եպիսկոպոս եւ ի բացակայութեան իւրում: Հրապուրեալ եւ ոգեւորեալ ի բաղձանաց լուսաւորութեան եւ յառաջդիմութեան, ոմանք յերիտասարդաց Յովհաննէս Պէյ Տատեան ի միոյ կողմանէ՝ իբրեւ իշխանապետ եւ գիտնական, եւ Ղազարոսեանք (Սամաթիացի) եւ այլք ի միւսմէ կողմանէ՝ իբրեւ ժողովրդական, անփորձութեամբք իմն թելադրէին զնոր ուղղութիւնս եւ յուզէին զերկպառակութիւնս, որք նպաստէին յաւէտ տարբեր ջանից եւ նպատակաց Մատթէոս եպիսկոպոսի: Մանաւանդ զի գամ քան զգամ դառնայր եւ ծանրանայր հակառակութիւնն նաեւ ընդդէմ ամիրայից եւ իշխանապետաց, միանգամայն ընդդէմ վարչական ուղղութեան և եղանակի պատրիարքարանի, համաձայն գըլխաւոր թելադրութեանց Տատեանի, որ հրջեալ եւ զարգացեալ էր յԵւրոպա:

Տեսեալ զայս ամենայն Գէորգ վարդապետի, զոյգ ընդ գրգռութեանցն նիւթելոց նաեւ ընդդէմ փոխանորդութեան իւրոյ, մանաւանդ զի վախճանք ծնողաց իւրոց, վտանգաւոր հիւանդութիւնք եղբարցն եւ քերցն ներգործեալ էին ինքեան, տառապէր եւ ինքն ի մաշողական ինչ հիւանդութեան թունջի, նիհար լեալ յոյժ անձամբ, յետ բազում ջանից եւ խնդրանաց յաջողեցաւ եւ հրաժարեցաւ ի փոխանորդական պաշտօնէ իւրմէ ի 22ն յունվարի 1842 ամի, եւ բաւականացաւ մնալ ի պաշտօնի քարոզչութեան Միջագեղջ եւ եթ, ուր եւ տեղափոխեցաւ բոլորովին:

Գէորգ վարդապետ հետեւեցաւ ի դարմանումն տկարութեանց անձին իւրոյ, եղբարցն եւ կրտսեր քեռն Փեփրոնիկի, որք ոչ կարա-

ցին ճողոպրել զանձինս իւրեանց եւ յընթացս ամաց ինչ կնքեցին զկեանսն մի զկնի միոյ ։ Փութացաւ ամուսնացնել զքոյր իւր Եւփիմէ, եւ ինքն պատրաստէր ելանել յօդափոխութիւն ուղեւորութեամբ ըստ խորհրդոյ բժշկաց*) ։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՅԱՂԱԳՍ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԳԷՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴ ԵՒ ՍԱԿՍ ԵՐԹԱԼՈՅՆ Ի ՊՐՈՒՍԱ

Յերկրորդ նուագի Առաջնորդութեան իւրոյ Ս. Յարութիւն եպ. Եդեսացի շինեաց անդ ի Պրուսա արդեամբք իւրովք զՍ. Հռիփսիմեանց վարժարան օրիորդաց յարեւմտեան կողմն ի յետկոյս եկեղեցւոյ եւ իբր ի ծովեզեր՝ կից հնոյ Առաջնորդարանի, որպէս եւ յառաջին նուագի կառուցեալ էր ի սեփականութեանց իւրոց զգեղեցկադիր Առաջնորդարան հոյակապ յերկրորդ եւ յընդարձակ բարձրաւանդակի ի վեր քան զհինն Առաջնորդարան անուանեալ վանք, եւ զյատուկ բաղանիս փոքրիկ ի պէտս Առաջնորդաց, որ կայ եւ մնայ ցարդ ։ Յետ որոյ, գոգցես սրտնեղեալ յանձն ինչ, անկաւ Յարութիւն յուղեղային ինչ (եթէ ոչ մտաւորական) հիւանդութեան, եւ ինքնին հրաժարեցաւ եւ գնաց ի հայրենիս իւր յԵդեսիա յօդափոխութիւն եւ ի տալ դարմանել զտկարութիւն իւր ։ Սիրէր Յարութիւն զձիավարութիւնս և շրջել յաճախ երիվարօք՝ պահելով յատուկ զմատակ արաբացի ։

Վասն որոյ Հայք Պրուսայու լուեալ զբարի համբաւոյ Տ. Գէորգ վարդապետի, յատուկ հանրագրութեամբ խնդրեցին զնա յԱռաջնորդ վիճակին Պրուսայու ։ Ոչ կամէր սա ընդունիլ զԱռաջնորդութիւն Պրուսայու՝ տեսեալ զնիհարութիւն և զծանր վիճակ իւր ։ Իսկ ամիրայք ոմանք եւ բարեկամք իւր ըստ խորհրդոյ բժշկաց յորդոր եղեն, եւ ուր ուրեմն հաճեցաւ եւ յանձն էառ Գէորգ երթալ յԱռաջնորդութիւն ի Պրուսա, յոր ընտրեալ էր ի 20ն օգոստոսի 1844 թուականի, յորում ամսեան նստեալ էր եւ Տ. Մատթէոս եպ. ի Պատրիարք՝

*) ԾԱՆՕԹ. Վ.ԵՊ.Մ.— Միանգամայն կամէր ինքնին երթալ ի Պրուսա յօդափոխութիւն ի հանքաջերմուկս եւ մնալ խօթանկս ինչ ։ Այլ ոչ յաջողեցաւ, մանաւանդ թէ կանխեաց ընտրութիւն Պրուսայու՝ գուցէ ըստ թելադրութեան Միջագիւղաքնակ ամիրայից Ճանիկի եւ Մաքսուտի ։

հրաւիրեալ եկեալ ի Զմիւռնիոյ՝ զկնի հրաժարելոյ Աստուածատրոյ եպ.ի ի վերջին աւուրս ամսեանն Յուլիսի ։

Յետ գալստեան հրաւիրակաց ի Պրուսայէ, եւ զկնի տեսանելոյ զկարեւոր պատրաստութիւնս, մատոյց Տ. Գէորգ վարդապետ զս. պատարագ յատուկ ի ս. Աստուածածին եկեղեցւոջ Միջագեղջ ըստ փափագանաց եւ խնդրանաց Ամիրայից եւ ժողովրդեան, եւ զհրաժեշտական ողջոյն, չարժեալ ի յորդառատ արտասուս ինքն եւ ժողովուրդն, յ7ն հոկտեմբեր ամսոյ (1844) ել եւ մեկնեցաւ ի Կ. Պոլսոյ, եւ անցեալ ընդ ծովն միակայմ նաւաւ՝ եհաս եւ գիշերեաց ի Կէմլէյիկի, ուր եկեալ էին ի Պրուսայէ եւ սպասէին ոչ սակաւ անձինք ընդ երեւելեաց քաղաքին*) ։

Ի յաջորդ աւուրս վաղ քան ընդ առաւօտս մեկնեալ ի Կէմլէյեկ նաւահանգիստ գիւղաքաղաքէ ընդ հրաւիրակաց եւ եկելոցն ի Պրուսայէ աշտանակեալ յերիվարս, չարունակեաց զուղին մինչեւ եհաս յԱթրճըլար, որ իբր մէկ եւ կէս կամ երկու ժամու հեռի գտանի ի Պրուսայէ, ուր եւ պատրաստեալ էին զվրանս, եւ ժողովուրդ բազում ընդառաջեալ էր, ոմանք հեծեալ եւ բազումք հետիոտս, սակաւ ինչ հանգիստ էառ՝ ողջունեալ զիշխանս եւ զժողովուրդ ։ Եւ յուղի ի նորոյ, եւ եմուտ ի քաղաքն ընդ ուղեկիցսն, որք ստուարանային հետզհետէ ։

Մերձեցեալ ս. Աստուածածին միակ եկեղեցւոյ հայոց, կազմեցաւ թափօր եկեղեցական, եւ ինքն Տ. Գէորգ վարդապետ շուրջառեալ էառ ի ձեռս իւր զխաչ եւ զգաւազան, եւ մեծաւ հանդիսիւ՝ երգօք հոգեւորօք եմուտ ի ս. եկեղեցի, ուր յետ սովորական աղօթից ետ զքարոզ ողջունի եւ օրհնեաց զժողովուրդն սրտեռանդ մաղթանօք ։ Եւ յԱռաջնորդարան, կրկնեալ ի նորոյ զօրհնութիւնս իւր՝ արձակեաց զամենեսին ի խաղաղութիւն ։

Ի յաջորդ աւուր էջ յառաւօտեան ժամերգութեան ի ս. եկեղեցի եւ խօսեցաւ զքարոզ՝ չեչտեալ զպաշտօն իւր եւ զպարտս, եւ զփոխադարձ պարտաւորութիւնս ժողովրդեան ։ Յետ արձակման ս. պատարագի եւ եկեղեցւոյ՝ խօսեցաւ քահանայից, իշխանապետաց եւ իշխանաց առանձին առանձին զխրատս եւ զյորդորականս ։

*) ԾԱՆՕԹ. Վ.ԵՊ.Մ.— Յառաջ քան զբանել շոգենաւս ն նաւահանգիստն Մուտանիա եւ Կէմլէյեկ՝ մեծ նաւակօք եւ ցռկանաւօք եւ նմանեօք երթեւեկէին ուղեւորք. իսկ որք երթային յուխտ եւ յերկրպագութիւն ի Ս. Երուսաղէմ նստէին ի միակայմ եւ յերկկայմ նաւս, եւ հազիւ երբեմն յեռակայմսն՝ հանդիպեալ ոչ սակաւ տեղեաց եւ կղզեաց ։

Պատուիրեաց քահանայից զգաստ լինել յանձն իւր պաշտօն, կանխել յեկեղեցի յառաւօտու եւ յերեկոյի, պահպանել զկարգս, զօրէնս եւ զկանոնս, արթուն մնալ ի հովուութեան ժողովրդեան, հասանել նոցա ի ժամու եւ ի տարաժամու, մխիթարել զնոսա, հաղորդեալ ինքեան որք կարօտ եւ թշուառ իցեն, նոյնպէս զայնցանէ որք արժանի իցեն ուղղութեան: Խօսեցաւ եւ հրեւելեաց տեղւոյն եւ ազգ. վարչական անձանցն իշխանապետ եւ իշխան կոչեցելոց, համերաշխութեամբ եւ անկեղծութեամբ փութալ յանձնիւր պարտսն, պաշտպանել զիրաւունս եւ զշահս Եկեղեցւոյ եւ Ազգի, հետեւիլ խնամարկութեան կարօտելոց եւ թշուառաց, բարեկարգութեան դպրոցաց երկուց սեռից եւ առանձին ծաղկոցի, բարւօք եւ բարեխնամ մատակարարութեան Հիւանդանոցի տեղւոյն, պայծառութեան եկեղեցւոյ, բարգաւաճման կալուածոյ եւ եկամտից, միաբանամայն միութեան, սիրոյ եւ ընդհանուր սիրալիր յարաբերութեանց: Ապա հանդիստ առեալ սակաւ ինչ, ըստ սովորութեան եւ եւ գնաց յառաջին այցելութեան կուսակալ փաշայի, որ ընկալաւ զնա սիրով եւ պատուով, խոստանալով օգնել ինքեան ի կարեւոր դէպս եւ ի պէտս յօգուտ ժողովրդեան իւրոյ եւ վիճակին:

Աւուրս ինչ տեւեցին փոխադարձ տեսութիւնք եւ այցելութիւնք ընդ կարեւոր անձանց քաղաքին, ընդ Օսմանցւոց, ընդ Յունաց, ընդ Հրէից եւ ընդ այլոց:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՅԱՂԱԳՍ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ՋԱՆԻՑ Տ. ԳԷՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Ի ՊՐՈՒՍԱ

Ունէին յայնժամ Հայք Պրուսայու զվարժարան Ս. Պօղոսեան հիմնեալ ի Ս. Պօղոս Արքեպ. Բարաքօչեան Առաջնորդէ, եւ զծաղկոց առանձին ի պէտս արականաց, եւ զդպրոց օրիորդաց յանուն Ս. Հռիփսիմեանց, հիմնեալ ի Ցարութիւն եպ.-է, որք պարունակէին զաշակերտս առաւել քան զ500, եւ զաշակերտուհիս 150ի չափ:

Շէնք, դիրք եւ տեսարանք կրթարանաց էին յարմար ըստ ժամանակին, ի հիւսիսային եւ յարեւմտեան կողմունս ի շրջափակի եկեղեցւոյ առ ձորով եւ գետով Կէօքտէրէի, ախորժելի եւ օդասուն: Սակայն անհաւասար էին կրթարանք, եւ ոչ մխիթարական, որպէս քանիցս այցեալ Գէորգ վարդապետի ի դպրոցս, եւ քննեալ զաշակերտս եւ զաշակերտուհիս, յայտնապէս ասաց զաննպաստ կարծիս իւր:

Զոյգ ընդ բարեկարգութեան եկեղեցւոյ՝ կանոնաւոր ժամերգութեանց, ներդաշնակ եւ սրտաշարժ երգեցողութեանց, ջան կալաւ ի պայծառութիւն եւ ի յառաջադիմութիւն դպրոցաց: Հաստատեաց զյատուկ հոգաբարձութիւն ի պէտս դպրոցաց միացուցեալ ընդ Միւթէվէլլի անուանեալ հոգաբարձութիւն. յաւել զուսումնապետութիւն, եդեալ յուսումնապետ զԿարապետ աղայ Ամիրայեան: Յաւել զեկամուտս՝ հաւաքեալ զնպաստս դրամականս, ի փոխարէն առնլով զպարտամուրհակս ստորագրեալս ի ձեռնհաս անձանց, պարտաւորելով վճարել ամի ամի զտոկոսիսն (12%) ի նպաստ եւ ի պէտս դպրոցաց: Յաւել զուսուցիչս Թուրքերէն լեզուի եւ գաղղիարէնի է Պօղոսեան վարժարանի: Արգել զուսումն յունարէն լեզուի: Կարգեաց զհմուտ եւ զձեռնհաս ուսուցիչս Հայկաբանութեան եւ կրօնական գիտելեաց: Պարտաւորեաց խօսել ի դպրոցս հայերէն լեզուաւ փոխանակ Թուրքերէնի, հաստատեալ եւ զվարժութիւնս խօսակցութեանց, տանել զմանկունս համայն յեկեղեցի յերեկոյս շաբաթաւուրց եւ թաղ առ թաղ կարգել զհսկողս ընդ նոսա ի պահպանութիւն բարեկարգութեան եւ ապահովութեան, անխափան շարունակել զդասս եւ զուսմունս, խօսել զխրատականս մանկանց իբր ժամ մի յիւրաքանչիւր աւուր, շարունակել զհայախօսական կրթութիւնս եւ զվարժութիւնս, տալ մանկանց միջոցս զբօսանաց ի պարտիզի որ առաջի դպրոցաց առ ձորով Կէօքտէրէի:

Հաստատեաց ընդ Միւթէվէլլւոյ զյատուկ հոգաբարձութիւն ի պէտս Ազգ. Հիւանդանոցի որ ի Զօպան Պէկ թաղի եւ ի խնամակալութիւն աղքատաց եւ կարօտելոց, յանձնեալ զվերին հսկողութիւնս ժողովոյ իշխանապետաց ընդ նախագահութեամբ իւրով ի վերայ նորահաստատ հոգաբարձութեանց դպրոցաց եւ աղքատաց:

Կարգեաց զընկերութիւն դպրաց եւ զդասախօսութիւն շարականաց ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ:

Հաստատեաց զկանոնս վասն նշանադրութեանց եւ պսակաց առ ի կարճել զշռայլութիւն ծախուց եւ զառիթս գժտութեանց ի նշանատուութիւնս եւ յօժիտս:

Սահմանեաց ի նորոյ զկանոնս ծխատիրութեան առ ի բառնալ զպատճառ անկարգութեանց քահանայից որ ընդդէմ իրերաց: Արար տէրունի զպանդուխտ ժողովրդական, յանձնեալ միում ի քահանայից, յանուն Առաջնորդական իրաւանց եւ այսու կարճեաց զգժտութիւնս եւ զտրտունջս պանդխտից եւ քահանայից միանգամայն:

Եւ զի նեղէր յանձնական տկարութենէ, մանաւանդ հարկ էր

փութալ եւ յայցելութիւն վիճակային գիւղօրէից, առժամս բաւական համարեալ յայսչափ ինչ, պատրաստեցաւ ուղեւոյ լինել:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՅԱՂԱԳՍ ԱՅՑԵԼԵԼՈՑ ԳԷՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՐԿՈՒՑ ԳԻՒՂՕՐԷԻՑ

Վիճակն Պրուսայու պարունակէր ընդ քաղաքին վերկուս գիւղօրայս վիճակայինս, ՃԷբահի եւ ԵԷնիճԷ էօյ անուամբք, որք գրեթէ կից էին մէմեանց, եւ իբր վեց ժամու հեռի ի Պրուսա քաղաքէ՝ յարեւելեան սահրոտս Ողիմպեան (Քէչիշ–Թաղ) լերին հռչակաւորի:

Երկոքին գիւղք էին հայաբնակք: ԵԷնիճէ պարունակէր մի հազար տուն, եւ ՃԷբահ գ500 տուն:

Ցաւուրս Պօղոս եպ.–ի Քարաքօչեան կեսարացւոյ մխացեալ էր վիճակն Պրուսայու ընդ Արմաշու եւ վիճակին Նիկոմիդիայ ընդ մխով Առաջնորդու: Ցաւուրս թեմակալութեան Մատթէոս եպ.–ի հեռանան եւ մնան ոմանք ի գիւղօրէից Պրուսայու ընդ վիճակին Արմաշու, եւ մնան երկոքին գիւղօրայք եւ եք:

Արդ՝ Տ. Գէորգ վարդապետ ըստ սովորական կարգի ազդեալ կանխաւ գիւղօրէից, ել եւ մեկնեցաւ ի Պրուսայէ ի 6 Նոյեմբերի (1844) ընդ հրաւիրակաց ժողովրդեան՝ ուղեկցութեամբ ոմանց երեւելեաց եւ քահանայից Պրուսայու, եւ նախ դիպեալ ՃԷբահու, ապա չոքաւ յԵԷնիճԷ–քէօյ, յորս եկաց եօթնեակս ինչ:

Ոչ սակաւ էին արտունջք ժողովրդեան ընդդէմ ոմանց ներքին հարստահարչաց առթիւ բաշխման արքունական տրոց եւ սակս մատակարարութեան ղրամոց եկեղեցւոյ: Թո՛ղ զապիկարութիւնս քահանայից:

Զան կալաւ Գէորգ վարդապետ հաշտեցուցանել զյուզեալս եւ հաստատել զներքին խաղաղութիւն, ի նորոյ տալ բաշխել զտուրս արքունականս արդարութեամբ՝ ի բաց թողեալ զաղքատս եւ զտնանկս, իբրեւ զմատաղակերս, կարգել զնոր իշխանս, պատուիրել տեսանել զպատրաստութիւն հաստատութեան զպղտոցի, պատուիրել քահանայից եւ յառաջաւորաց գիւղօրէից զկարեւոր հրահանգս ի պէտս եւ ի պայծառութիւն եկեղեցեաց, յօգուտ ժողովրդեան, եւ ի պէտս վարչական եւ սիրալիր յարաբերութեանց;

Որոշեաց զերկուս մանկունս ձայնեղս եւ ընդունակս, որպէսզի ընդ պաշտպանութեամբ եւ խնամակալութեամբ իւրով ուսցեն ի Պրուսա ի Պօղոսեան վարժարանի զկարեւոր ուսմունս եւ զերաժշտութիւն, վերադարձցեն ի հայրենիս իւրեանց եւ վարեսցեն զպաշտօն վարժապետութեան, պատրաստեալ մխանգամայն եւ ի քահանայութիւն: Զորս եւ առաքեաց ի Պրուսա, խոստացեալ տալ ուսուցանել նոցա եւ զպատուաստ մարմնոյ, որպէս եւ ուսան իսկ: Մին յերկուց էր քաղցրաձայն երաժիշտ հանգուցեալ Գասպար քահանայ:

Ճետ մխիթարելոյ զժողովուրդ հոգեւոր ուրախութեամբք եւ քարոզութեամբք յեկեղեցիս եւ արտաքոյ եկեղեցեաց, եւ զկնի կարգադրելոյ զինչ՝ զորոց համառօտեցաք յոյժ, համակրութեամբք ժողովրդեան մխիթարեալ եւ ինքն Գէորգ վարդապետ վերադարձաւ ի Պրուսա ի 28ն Նոյեմբերի, օգտեալ եւ կազդուրեալ յօդափոխութեանց: Որով առաւելոյր ուրախութիւն իւր եւ մխիթարութիւն ընդ եռանդուն գործունէութեան եւ աչալրջութեան:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՅԱՂԱԳՍ ԳԱԼՍՏԵԱՆ ԿՈՍՏԱՆՏԻՆ ՄԵԾԻ ԴՒՔՍԻ ՆԻԿՈԼԱՅԵՎԻՉԻ Ի ՊՐՈՒՍԱ

Որդի Օգոստ. Նիկոլայ Նիկոլայեվիչ կայսեր Ռուսաց բարձր. Կոստանդին մեծ դուքս Նիկոլայեվիչ ելանէ ի ճանապարհորդութիւն յարեւելս յամի Տեառն 1845: Ճետ հանդիպելոյ նորա ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս յաւուրս թագաւորութեան օգոստ. Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ կայսեր Թուրքիոյ, յորմէ վայելեաց զհիւրասիրութիւն արժանավայել, վախճաքի տեսանել եւ զհին մայրաքաղաք Օսմանեան զՊրուսա եւ զլեառն Ողիմպեան, առ սահրոտով որոյ գտանի Պրուսա ի հիւսիս–արեւմտեան կողմն:

Վասն որոյ համաձայն հրահանգացն եւ հրամանի կետրոնական Քաղ. վաչրութեան կ. Պօլսոյ տեսանէ կուսակալ վիլայէն զպատրաստութիւնս կարեւորս ի հիւրասիրել զԿոստանտին դուքս Մեծ: Մխանգամայն խնդրէ ի Գէորգ վարդապետէ յԱռաջնորդ վիճակին յատկացուցանել աւուրս ինչ ի բնակութիւն դքսին զհոյակապ եւ զզեղեցկատեսիլ Առաջնորդարան Հայոց: Ընդ որ ուրախ լեալ Տ. Գէորգ վարդապետ սիրայօժար ընդունէ զառաջարկութիւն կուսակալի եւ փոխադրէ զբնակութիւն իւր ի մերձակայ տուն մի:

Արդ՝ ըստ կարգադրութեան կուսակալի ի 24ն Յունիսի փութան ընդ կուսակալի Գէորգ վարդապետ, աւագանի օսմանեան, կրօնապետ եւ Առաջնորդք Յունաց, Հրէից, Հայ-պապականաց, պաշտօնեայք գլխաւորք, նշանաւոր անձինք այլ եւ այլ ազգաց բնակչաց քաղաքին, հիւպատոսք եւ խուռն բազմութիւն ժողովրդեան ընդառաջել մեծի դքսի, որ գայր ի Կէմլէյեկէ, եւ պատուով մեծաւ բերին զնա, ի քաղաքն ուղղակի տարեալ եւ բնակեցուցեալ յԱռաջնորդարանի Հայոց, որ էր յայնժամ եպիսկոպոսական բնակարան ի Պրուսա։ Վրանս կազմեալ յԱթըրճըլար ճանապարհի՝ հիւրասիրեալ էին զԿոստանտին օշարակօք, թէյիւք եւ սրճիւք, տուեալ եւ զծխամորճս։ Անդ կուսակալ փաշայն ներկայացուցեալ էր դքսին մեծի զկարեւոր անձինս ըստ եւրոպական սովորութեան։

Տեղական կառավարութիւն հոգայր զկարեւոր սպասուց եւ զծախուց եթէ յԱռաջնորդարանի եւ եթէ յերթեւեկութեանս։

Յետ սովորական քաղաքավարական այցելութեանց եւ ներկայացմանց, ել մի առ մի եւ յաւուրս ինչ Կոստանտին յայցելութիւնս նշանաւոր վայրաց եւ տեղեաց, դամբարանի Օսմանայ Մեծի, դամբարանի Էմիր – Սուլթանի եւ աղօթատան մեծի (Մզկիթ) Ուլու-Ճամի, Խիւտավէնտիկեար-Ճամիսի, Եէշիլ-Ճամիսի եւ Մէվլէ-խանէ Թէքքէի, հին եւ պատմական աղօթատեղեաց, յորս փայլեն արաբական եւ պարթեւական (գոթական) արուեստական ճարտարութիւնք եւ հմտութիւնք, հռչակաւոր հանքաջրմկաց ի Չէքիրկէլէր (յորում է Խիւտավէնտիկեար), Պօյու-Կիւզէլ, Հիւսնի-Կիւզէլ, Չէքերկէ, Սէլվինոզ եւ այլն կոչեցելոց, եւ մերձաւոր եղելոցն Պրուսայու, Մեծ եւ Փոքր Քիւֆիւրթլիւ, հօյակերտ Հին եւ Նոր Գապլըճա, Գայճարճա, Գարա-Մուսթաֆա անուանելոց, ոմանց հնաչէն մէդրէսէից (կրօնական դպրոց Մահմետականաց), Ողիմպեան լերին, ականց ոմանց ջրոց, նորահաստատ գործարանաց մետաքսից, եւ այլոց եւ այլոց։ Ըստ փափաքանաց իւրոց այցեալ եւ եկեղեցւոյ Հայոց ընդ դպրոցաց, Գէորգ վարդապետ դիմաւորեաց եւ պատուեաց զնա երգասացութեամբք դպրացն մանկանց եւ թափօրական հանդիսիւ, ի ներկայութեան բազմախուռն ժողովրդեան, մանաւանդ Հայոց, որք արտայայտէին զհամակրութիւն մեծ եւ զյարգանս ի պատիւ դքսին, իբրեւ Քրիստոնէի, մանաւանդ սակս եւ ի պատիւ Ս. Էջմիածնի եւ Կաթուղիկոսի, որ կան ընդ տիրապետութեամբ ռուսաց։

Աւուրս երիս կացեալ եւ շրջեալ Կոստանտնի, պատրաստեցաւ ի վերադառնալ։

Վասն որոյ ի 27ն Յունիսի մեկնեցաւ ի Պրուսայէ ի նորոյ մե-

ծահանդիսիւ եւ ուղեկցութեամբք ըստ արժանւոյն եւ ըստ առաջնւոյն։ Հասեալ ի Կէմլէյիկ, անդի առաքեաց ի նուէր եւ ի նշան գոհունակութեան առ Գէորգ վարդապետ զմի մատանի ականակուռ մեծագին եւ ձուաձեւ՝ հաստատեալ ի մէջն յակինթ կապոյտ (որ մնաց ի Մայր Աթոռոջ յետ վախճանի Նորին Սրբութեան)։

Այսու առթիւ շնորհեաց օգոստ. Կայսր Սուլթան Մէճիտ Տ. Գէորգայ զականակուռ շքանշան նորահաստատ Իֆթիխար անուամբ, զոր ընկալաւ ի Պրուսա ի 11ն Յունիսի 1846 թուականի։

Կոստանտին դուքս տեսակցեալ առանձին ընդ Գէորգ վարդապետի՝ քաղէ զտեղեկութիւնս զՀայոց քաղաքին, զարուեստից, միանգամայն զընդհանուր վիճակէ, ուշադիր իմն հետաքրքրութեամբ։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՅԱՂԱԳՍ ՅՈՒԶՄԱՆՑ ԸՆԴԴԷՄ ԳԷՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

Տէր Մատթէոս Եպիսկոպոս-Պատրիարք զկնի առաջին թեմակալութեան Յարութիւն Եպ.-ի Եդեսացւոյ կացեալ յԱռաջնորդ Պրուսայու՝ ունէր սակաւաթիւ կուսակիցս, յորոց մի էր Թադէոս Տէր-Պետրոսեան միջնորդ ի շուկայի (տէլլալ), փոքր հօրեղբայր մօր իմոյ։ Ոչ դադարէր Տ. Մատթէոս Եպ. ի յարաբերութեանց որ ընդ նոսա, սկսեալ յօրէ անդի զրկելոյ իւրոյ յԱռաջնորդութենէ Պրուսայու, եւ առնէր զթելադրութիւնս, յորպիսիս յաջողեալ էր ընդդէմ Ուրֆացւոյ (Եդեսացւոյ)։

Շարունակէր զթելադրութիւնս իւր ընդդէմ Գէորգայ վարդապետի, եւ գրգռէր զկուսակից իւր առ ի լուծանել զվրէժ հանդերձ այլովքն։

Ոչ պակասէին առիթք դժգոհութեանց, թէեւ չնչինք լինէին։

Ժողովուրդն մերազնեայ տրտնջէր եւ բողոքէր զոմանց քահանայից եւ զաշխարհական Մատթէոս Գապաքճեան ներկայացուցիչէ որ ի դիմաց Հայոց նահանգին ի վարչական-կառավարական ժողովի (իտարէ մէճլիսի)։

Յետ քանիցս խրատելոյ եթէ առանձին եւ եթէ ի ժողովի իշխանապետաց պատժեաց զքահանայս արբեցողս եւ ծոյլս։

Քանիցս եւ խոհեմութեամբ իմն ազդարարեաց եւ աշխարհական ներկայացուցչի՝ Մատթէոս Աղայի Գապաքճեանց՝ դադարել ի կաշառակալութեանց եւ ի հարստահարելոյ զՀայս, զքաղաքացիս եւ զգիւղացիս։

Եռանդուն նախանձախնդրութիւն իւր եւ արթնութիւն յեկեղեցական իրս, ի կարգապահութեան, ի կանոնապահութեան, յերգեցողութիւնս, յարարողութիւնս, որպիսիք որչափ հաճոյ եւ ախորժելի էին յաչս ժողովրդեան, նո՛յնչափ երեւէին անախորժ եւ տաղտկալի յաչս ոմանց՝ թէեւ սակաւաթիւ անձանց:

Բայց յայտնէ, արգել Գէորգ վարդապետ քահանայից թողուլ զիւրեանց ի վերայ փայտեայ վանդակաց դասուց, նոյնպէս անդ առնուլ զիւրեանս ի գալն յեկեղեցի, եւ չինել պատուկ դարակս ի յետ կոյս Ս. Աստուածածնին (այժմ Ս. Խաչ) եկեղեցւոյ կից եղելոյ աւազ տաճարի եւ յատկացեալոյ կանանց, որպէսզի անձնիւր քահանայ եղեալ ի դարակս զգլխարկս եւ զայլս, անդ առցէ եւ զիւրեանս եւ այնպէս մտցէ յեկեղեցի: Որ եւ սոյն այս առթիւ եւ խնդիր զոգեաս յաւել եւ խանգարեաց զհանգստութիւն եւ զխիղճ նոցա, եւ եղեւ առիթ զրգռութեան:

Խոժոռի եւ արգելու զծիծաղաշարժ ծանուցմունս Գրիգոր աւագ քահանայի զուարճախօսի, տեսեալ զի խնդայ ժողովուրդ յեկեղեցւոջ անպատկառութեամբ իմն զղրդեալ զտուն Աստծոյ: Օրինակ իմն: Մանուկ ոմն կորուսանէ զմի յոտնամանից իւրոց, զորմէ ծանուցանէ քահանայն եւ ի կնքելն զբան յաւելու ասել. լեպլեպիճի թիւբեանընա հիճո՞ս (իբր գնաց ի խաւուրթ սիսեռախորովի):

Եւ ահա ի 14ն Սեպտեմբերի (1845) ձեռնարկեն հակառակորդք ի պատրաստել զհանրագիր – բողոք (մահսէր) ընդդէմ Գէորգայ առ ի առաքել ի Կ. Պոլիս:

Ընդ որ յուզեալ ստուարաթիւ մեծամասնութիւն ժողովրդեան, զրգռին ընդդէմ հակառակորդաց, եւ միջամտութեամբ բարեմիտ եւ խաղաղասէր իշխանապետաց եւ իշխանաց ի 29ն Սեպտեմբերի պարագլուխք հակառակորդաց ընդ ըմբոստ քահանայից դիմեն մեղայիւ առ Գէորգ վարդապետ, որ եւ ներէ նոցա՝ յորդորեալ ի զղջմտութիւն, ի սէր եւ ի խաղաղութիւն:

Յ2ն Հոկտեմբերի կրկնեն հակառակորդք զձեռնարկութիւն հանրագրութեան, եւ ի նորոյ միջնորդեալ բարեմիտ իշխանապետաց եւ Վարդերես աղայի Միսաքեան Կոնստանտնուպոլսեցւոյ (որդի Միսաք ամիրայի) եղեւ հաշտութիւն կատարեալ:

Վարդերես աղայ էր բարեկամ եւ ծանօթ Գէորգայ, եւ երթեւեկէր ի Պրուսա կապալառութեամբ տաճնորդական տրոց նահանգին, որ եւ ըստ խնդրանաց Գէորգայ արդեամբք իւրովք յաւել եւ չինեաց զերկուս դասարանս երկայարկս կցեալ ի դաշտահայեաց – հիւսիսային կողմն Ս. Պօղոսեան վարժարանի ըստ երկայնութեան եւ ի կեդրոնի:

Նախ քան զայս Տ. Գէորգ վարդապետ ետ չինել ի պէտս եւ ընդդէմ հրկիզութեանց զաւազան մեծ ընդ մէջ Նուիրակատան եւ փողոցային մեծ դրան Առաջնորդարան–վանուց ի չրջապատի եկեղեցւոյ, եղեալ և պիչատակարան օրինակ. «Աւազանս պիտանի նորոգ ի հինանց կանգնեցաւ յԱռաջնորդութեան Տեառն Գէորգայ չնորհազարդ վարդապետի, ջանիւք եւ բարեհաճութեամբ յարգի իշխանաց, արդեամբ առհասարակ ժողովրդոց քաղաքիս յամի Տեառն 1845, Օգոստոսի 1»:

Իսկ անպատեհ եւ աւելորդ իմն էր կոնդակ–գրութիւն Տ. Մատթէոս Արքեպ.–Պատրիարքի ուղղեալ առ Առաջնորդ Գէորգ վարդապետ ի 28ն Հոկտեմբերի առ ի առնել զհաչտութիւն: Յարաբերական դժուարութիւնք ժամանակին եւ միջոցք յուզմանց մատնեն զնախապատրաստ ջանս եւ զթելադրութիւնս Մատթէոսի, եւ կարծէր քօղարկել զքանս իւր եւ զմտադրութիւնս, մինչ արդիւնաւորէր զհակառակն՝ ոչ ի պատիւ ինքեան: Միանգամայն գլխաւոր նպատակ էր Մատթէոսի խափանել զինդիր եւ զփափաք ստուարագոյն մեծամասնութեան ժողովրդեան եւ արգելուլ զեպիսկոպոսութեան Գէորգայ:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ՅԱՂԱԳՍ ՈՒՂԵՒՈՐԵԼՈՑ ԳԷՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Ի ԹԻՓԼԻԶ ԵՒ Ի Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ ԵՒ ԱՐԾԱՆԱՆԱԼՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻ: ԵՒ ՎԱՍՆ ԱՆՑԻՑ ՈՄԱՆՑ ՈՐ Ի ԹԻՓԼԻԶ

Գէորգ վարդապետ ունէր զվկայական ի Սահակիանոս Արքեպիսկոպոսէ երբեմն Պատրիարքէ, որպէս սովորութիւն էր եւ է տալ եպիսկոպոսացուաց ուղղեալ առ վեհ. Հայրապետս Ազգիս ընդ հանրագրութեանց ժողովրդեան սակս պիտոյից թեմից եւ վասն արժանաւորութեանց եպիսկոպոսացուաց: Եւ ըստ խնդրանաց համայն ժողովրդեան Պրուսայու եւ վիճակային գիւղօրէից, անչուշտ ոչ պակաս էր եւ իրաւացի խղճ Տ. Գէորգայ, տեսանէր զպատրաստութիւն ուղեւոյ:

Ճետ վճարելոյ զտարեկան այցելութիւն իւր յերկուս գիւղօրայս, դնացեալ ի 18ն Սեպտեմբերի եւ վերադարձեալ ի13ն Նոյեմբերի 1846 ամի, եւ զկնի պարզելոյ օդոց եւ անցանելոյ ձմեռնային սաստկաշունչ եղանակաց՝ մխիթարեալ զժողովուրդ ցվերջ տօնի Ս. Ծարութեան, մեկնեցաւ ի Պրուսայէ բեռնաւորեալ սիրով եւ համակրութեամբ ժողովրդեան յՇն Մայիսի 1847ի, եւ եհաս ի Կ. Պոլիս, իջեւանեալ ի Միջադեղջ, ուր բազում էին բարեկամք եւ համակիրք իւր:

Առնու Տ. Գէորգ վարդապետ զանհրաժեշտ թուղթս ի Մատ-

Թէոս Արքեպ.–Պատրիարքէ եւ ղյանճնարարագիրս յոմանց Ամիրայից ուղղեալս առ վաչայս, առ նշանաւոր պաշտօնեայս եւ առ երեւելիս հայոց ի Տրապիզոն, ի Կարին եւ յայլ տեղիս կարեւորս՝ առ ի դիւրացուցանել զճանապարհորդութիւն նորա: Ցշն Յունիսի նստեալ ի չոգենաւ նորահաստատ աւստրիական Լոյդ ընկերութեան մեկնեցաւ ի Կ. Պոլսոյ ընդ Պետրոս վարդապետի Տէր–Ստեփաննոսեան Կ. Պոլսեցւոյ փոխանորդի իւրոյ եւ Մաղթաւիֆասացի՝ ընդ միոյ քահանայի (Յորէն անուն) ի Պրուսայէ, ընդ քեռորդւոյ իւրոյ հիւծախտաւոր Տիգրան–Կարապետ Թ. Մազլումեան եւ ընդ միոյ ծառայի:

Անցեալ ընդ ծով Պոնտոսի խաղաղութեամբ՝ ի 10ն Յունիսի ժամանեցաւ ի Տրապիզոն, ուր մնաց աւուրս երկուս, մինչեւ պատրաստեցան երիվարք եթէ ի հեծանել եւ եթէ ի բեռնաւորել զկարեւորս, ընկալեալ եւ փոխանակեալ եւ զայցելութիւնս ինչ՝ որչափ նեբկին միջոցք եւ ժամանակ իւր:

Ընդ երկաս ի մետասաներորդ ժամու ի 12ն Յունիսի ելեալ յուղի՝ յետ միոյ ժամու եհաս եւ դիւերեաց ի Ս. Փրկիչ վանս: Ի յաջորդ աւուր չարունակեալ զճանապարհն դիւերեաց ի Քալեան–չայըրը, ի 14ն անցեալ ընդ Գազըֆլը լեառն վտանգաւոր իջեւանեցաւ ի ձորն ձէրահու, ի 15ն ի Քըրչի գեղջ, եւ ի 16ն հասանէ ի Վարզահան գիւղ, յորում լեալ են Հայոց աւերակ երեք եկեղեցիք հռչակաւորք, զորոց զպատմութիւն գրէ առանձին յընդարձակ օրագրութեան իւրում՝ կորուսեալ ի հրկիզութեան 1863 Թուականի ի Պրուսա: Շարունակէ զուղին ի 17ն եւ անցեալ ընդ Էֆշէ Էլմա վայրն գիւերէ ի Զազալար, ի 18ն ի Խօշաբունար, եւ ի 19ն առաւօտուց ուղւոյ լինի եւ յետ երից ժամուց հասանէ յԸլըճա գիւղ հանքաջերմկաց եւ ի նորոյ հատեալ զճանապարհ երից ժամուց՝ մտանէ ի Կարին իբր յօթներորդ աւուր ճանապարհորդութեան, եւ Կարապետ աղայ Մրօյեան (հաւատարիմ գրիգորիս Եպ.–ի, որոյ վասն աքսորեցաւ այսր ի Կ. Պոլիս), հիւրասիրէ զսա ի տան իւրում մեծաւ պատուով:

Ի նորոյ տեսեալ զկարեւոր պատրաստութիւնս՝ իբր ի միջօրէի ի 22ն Յունիսի մեկնի յԷրզրում, դիւերէ ի Մտրկու վանս Ս.Լուսաւորչի, որ իբր միով ժամաւ հեռի գտանի ի Կարնոյ, որպէս արձանագրեալ է ի համառօտ օրացուցական օրագրութիւն: Ի 23ն դիւերեաց ի Վաղարշաւան գիւղ Բասենոյ (Քէօփրիւ – քէօյ) ի 24ն ի Սանամար գեղջ, ի 25ն յԵրզնի – քէօյ այլազգեաց, ի 26ն անցեալ ընդ լեառն Սօղանլու (Սուանի) մեծաւ երկիւղիւ եւ զգուշութեամբ եւ ընդ գիւղն Զըպլախլու՝ դիւերեաց ի կէրկէչ գեղջ Քրիստոց, եւ ի յաջորդ աւուր յԱռաջնորդարանի Հայոց ի Կարս, եւ ի 28ն ի Ձամուշլու գեղջ:

Ախուրեան գետ բաժանէր զԱլեքսանդրապոլ ի ձամուշլուէ, յորմէ առաւօտուց մեկնեալ եւ անցեալ ընդ Արփաչայ եմուտ ի սահմանս ռուսական եւ հասեալ յԱղեքսանդրապոլ՝ ենթարկեցան Գէորգ վարդապետ եւ ուղեկիցքն Մաբրանոցի (Քարանթին) յեղերս քաղաքին ի 29ն Յունիսի յաղագս մաղձախտի (Քօլէրա) տարածելոյ ի չրջակայսն, ի սահմանս Երեւանու, Տփխեաց եւ այլոց:

Ցշն Յուլիսի վերջացեալ մաքրանոցական պայմանաժամս՝ ել Գէորգ անդի — ի Մաքրանոցէ եւ եմուտ յԱղեքսանդրապոլ, ուր իջեւանեցաւ եւ հիւրասիրեցաւ յԱռաջնորդարանի: Արժանի է յիշատակութեան աշակերտութիւն եւ հոգածութիւն Սիրական աղայի Գորոյեան Աղեքսանդրապոլցոյ՝ արքունական մաքսային պաշտօնէի՝ հանդերձ պատուով եւ հիւրասիրութեամբք, եթէ ի գալն եւ եթէ ի վերադառնալն Ս. Գէորգայ:

Ի նմին աւուր փութաց նորին գերապատուութիւն գրել Վեհ. Հայրապետ Տ. Ներսիսի Աշտարակեցւոյ ի Թիֆլիզ, եւ խնդրէ գիտել զհրամանն, եթէ երթա՞լ ի Ս. Էջմիածին եւ մնա՞լ անդ, թէ փութա՞լ ի Թիֆլիզ, յորում գտանէր լինքն Ս. Կաթուղիկոս: Առաքէ զթուղթ յատուկ թղթատարաւ վարձելով:

Ի 15ն առեալ զպատասխանի Վեհ. Ս. Ներսէս Կաթուղիկոսի, որ յայտնեալ եթէ տարածեալ է մաղձախտ ի Թիֆլիզ եւ ի չրջակայսն, թողու կամաց Գէորգայ վարդապետիս՝ գալ ի Տփխիս, կամ մնալ յԱղէքսանդրապոլի, եւ կամ երթալ ի Ս. Էջմիածին, ի յաջորդ աւուր փութայ գրել ի նորոյ առ Վեհ. Հայրապետ ըստ այսմ, թէ ոչ իմ կամք, այլ Քոյդ լիցին: Ընդ որ ախորժի յոյժ: Վասն որոյ կոնդակաւ Հայրապետականաւ հրաւիրէ զԳէորգ ի Թիֆլիզ, յաւելեալ՝ դի եւ մաղձախտն տակաւ դադարեալ է:

Ցետ ընկալնելոյ վարդապետիս այսորիկ զբացարձակ հրաման ի 27ն ամսոյն, ուրախանայ եւ փութայ մեկնել յԱղէքսանդրապոլոյ յ30ն Յուլիսի հասարակ կառօք (փուրկօն ըստ ռուսաց) եւ յ3ն Օգոստոսի հասանէ եւ մտանէ ի Թիֆլիզ, ներկայանայ Վեհ. Հայրապետի ըստ սովորական կարգի եւ պատուով ի վանս առ Կուռ գետով, ուր էր եւ վեհարանն յերկրորդում յարկի եւ ըստ հրամանի Նորին Սրբութեան Վեհ. Հայրապետի տեղաւորի ի պատուաւոր սենեակս գտանեցեալս ի չրջափակի վանուցդ ի հիւսիս յարեւելեան կողմն եկեղեցւոյ յառաջին յարկի Առաջնորդարանի որպէս մնային անդ եւ այլ եպիսկոպոսունք, վարդապետք, թեմակալ Առաջնորդ Կարապետ Արքեպ.՝ անկեալ ընդ ֆնուքեամբ:

Դուն ուրեք պատահէր, զի Տ. Ներսէս Ս. Կաթուղիկոս նստէր միայնակ ի սեղան, եւ անխափան սեղանակից լինքեան ունէր զեպիս-

կոպոսունս, զպատուաւոր վարդապետս, զնչանաւոր հայս աստի եւ անդի, և զորս սիրէը: Ըստ այսմ ուրեմն հանապազօր սեղանակից էր Գէորգ վարդապետ, որ ընդ փոյթ եղեւ սիրելի եւ հաճոյ յաչս Կաթուղիկոսի, որպէս եւ կարապետ Արքեպիսկոպոսի եւ այլոց վեղարաւորաց եւ անճանց որոց հանդիպէը եւ խօսակցէը ընդ նոսա:

Մերթ խորհրդակցէը Ներսէս ընդ Գէորգայ զկարեւորագոյն խնդրոց ազգայնոց, եւ հաւանէը յոյժ ընդ պատասխանիսն, որպէս ոմանք տեսցին ի կարգի պատմութեանս:

Ըստ հրամանի Տ. Ներսէսի Գէորգ վարդապետ առթիւ ոծնի անուան իւրոյ մատոյց զս. պատարագ յաւուր ոծնի սրբոյն Գէորգայ ի Ս. Գէորգ եկեղեցւոջ Մողնոյ ի 27 Սեպտեմբերի խօսելով եւ զքարոզ բնաբանովս «խոտորեա՛ ի չարէ եւ արա՛ զբարի» (Սաղմոս): Ընդ որ հաւանեալ են ունկնդիրք, որպէս լուաք ի Տփղիս:

Վեհ. Տ. Ներսէս Կաթուղիկոս յաւել յամէը ի Տփղիս առթիւ խստագոյն քննութեան բացելոյ ընդդէմ եւ ի վերայ հռչակաւոր կարապետ Արքեպ.–ի Հնոսցեան թեմակալի՝ երբեմն Առաջնորդի կարնոյ, եւ պատրուակէը զյափշտակութիւնս եւ զկաշառակուլութիւնս նորա, այլ իսկապէս հետեւէը զրկել զնա ի պաշտօնէ թեմակալութեան և խայտառակեալ, հեռացուցանելով և ի Տփղիսեայ՝ հակառակ ջանից եւ պաշտպանութեան ռուս. կառավարութեան, որ խրախուսէը զԿաթուղիկոս, միանգամայն զկարապետ Արքեպ. ընդդէմ մխիթարեանց, յորպիսի ջանս դիւանագիտականս եւ ի խարդաւանութիւնս ճարտար երեւէը Վորոնցով իշխան փոխարքային Կովկասու: Տայր համահաւասար իրաւունս երկոցունց հակառակորդաց յորժամ դիմէին ինքեան եւ խնդրէին զաջակցութիւնս, այլ յաւէտ զրդռէը զիրերահակառակ ատելութիւնս եւ զքշնամութիւնս նոցա, դիւանագիտական – աշխարհավարական նպատակաւ, զոր ծանեան, այլ անդան յոյժ:

Վեհ. Տ. Ներսէս Կաթուղիկոս կազմեալ էր յամաց հետէ դյատուկ ՔննիչՄասնաժողով ընդ նախագահութեամբ գիտնական կարապետ վարդապետի Շահնազարեան Նախանդամոյ թեմական Ատենի Հայոց վիճակին Վրաստանի եւ Իմէրէթի (Թիֆլիզու), եւ յանձնեալ նմա հետապնդել զամենայն զգործս դիւանատանց Ատենի տեղւոյն, եւ Հոգեւոր–կառավարութեանց Գանձակու, Գորւոյ եւ մանաւանդ Ախալցխոյ, հարցաքննել զգործակալս համայն զրաւոր արձանագրութեամբք, ի մի բան հետեւել և հաւաքել աստի և անտի զտեղեկութիւնս եւ զրոզոքս զրաւորս ընդդէմ կարապետ Եպ.–ի Թեմակալ Առաջնորդի եւ ի վերջ ամենայնի ընդարձակ տեղեկագրութեամբ յանձնել ինքեան Կաթուղիկոսին Ներսիսի զոյգ ընդ գրաւոր պատասխանեաց եւ բացատրութեանց կարապետ Եպ.–ի:

“ՎԷՄ”Ի Ն

Բաժանորդ կարելի է գրել հետեւեալ տեղերը·

Ֆրանսա՝ *Լ. Գեւոնեան*, 17, rue Damesme, Paris, XIII·.
Ն. Կակոսեան, 49, rue Nationale, Marseille.

Յունաստան՝ «*Նոր Օր*», 20-A rue Vouli, Athénes.

Կիպրոս՝ *Ա. Մահտեսեան*, Papho Gate st. 64, Nicosia.

Բուլգարիա՝ *Ե. Տէվէճեան*, 82, Bld Hristo Boteve, Sofia.

Ռումանիա՝ *Ե. Սարգսեան*, Typ. «Astoria», 14, str. Pictor Luchian, Bucarest.

Եգիպտոս՝ *Գ. Մխիթարեան, խմբագր. «Ծուսաբեր»ի*:
B. P. 868, Le Caire.

Եր-ովբիա, *Ե. Գ. Պուրսալեան*, Hirna.

Սիւրիա՝ *Ե. Սիմոնի*, B. P. 208, Alep.
,, *Հ. Ապաճեան*, B.P. 870, Beyrouth.
,, *Ս. Պոյաճեան*, B. P. 321, Damas.

Իրաք՝ *Մ. Սօսճեան*, South Gate Bataveen 29/1, Bagdad.

Պարսկաստան՝ *Խ. Մելքումեան, Թաւրիզ*:
,, *Ե. Մուրադեան, Աբադան*: P. O. Box 22.
,, *Վ. Ենովհաննիսեան, Թեհրան*: Teint. «Hovar», Khiabane Nadery. Téhéran.

Ամերիկայի ընդհանուր գործակալ՝
Ե. Կոբոյեան, H. Gopoian, 359 W. 28-th. New-York.

Հարաւ. Ամերիկա՝ «*Արմենիա*», Canning 1087, Buenos-Aires.

VEM - PIERRE *Gérant :* V. Hampartzoumian

IMP. TURABIAN, 227, BOUL. RASPAIL, PARIS-14e